શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલા

ષોડશગ્રંથ.



ગુજરાતી ભાષાન્તર અને વિવેચન સાથે



ભાષાન્તર કર્ત્તા.

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

પુષ્ટિસુધાકર ગ્રંથના કર્ત્તા.

॥ નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલા

ષોડશગ્રંથ.

ગુજરાતી ભાષાન્તર અને વિવેચન સાથે.

ભાષાન્તર કર્તા,

શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર, ભટ્ટ.

પુષ્ટિસુધાકર ગ્રંથના કર્તા, મુ. બોરસદ.

મુદ્રિત કરાવનાર અને પ્રકાશક,

શાસ્ત્રી મણીશંકર ભાઇશંકર, પેટલાદ.

પુરાણી ત્રીભોવનભાઈ મોતીરામ, બોરસદ.

આવૃત્તિ ૧ લી. પ્રત ૧૦૦૦.

વલ્લભાબ્દ ૪૩૪ સંવત્ ૧૯૬૮.

મૂલ્યમ્ રૂ ૦-૧૨-૦

આ ગ્રંથ મળવાનાં ઠેકાણાં:—

બોરસદ:—ભાષાન્તર કર્તા–શાસ્ત્રી ચીમનલાલ હરિશંકર.

નડીયાદ:—પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય.

મુંબઈ:—જયેષ્ટારામ મુકુન્દજી બુકસેલર.

મુંબઈ:—રણછોડદાસ વરજીવનદાસ શ્રોફ–રામબાગ.

કરાંચી:—(સિન્ધ) ઓલ્ડટાઉન પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય.

પુષ્ટિસુધાકર ગ્રંથ

પુષ્ટિમાર્ગીય સિદ્ધાન્તોનો પ્રમાણ સાથે નિરૂપણ કરનારો આ ગ્રંથ છે જેમાં શુદ્ધાદ્વૈત-વેદાન્તના વિષયો જીવ, બ્રહ્મ, અક્ષર, જગત્, આવિર્ભાવ, તિરોભાવ વિગેરે, બ્રહ્મના ધર્મો. પુષ્ટિ વિષયમાં બ્રહ્મસૂત્રના ફલ પ્રકરણને અનુસરી લખયેલા વિષયો અને સંન્યાસ, પ્રવાહ, મર્યાદા પુષ્ટિ વિગેરે ભેદ નિરૂપણ, અષ્ટાક્ષર ઊર્ધ્વ પુણ્ડ તુલસીમાલા, સર્વોત્તમ વિગેરે સમગ્ર વિષયોથી ભરપુર આ ગ્રંથ વૈષ્ણવોપયોગી છે. હવે જૂજ પ્રતો બાકી છે.

કીંમત ૦–૧૦–૦ ભણનારને ૦–૮–૦

શાસ્ત્રી. ચીમનલાલ હરિશંકર. બોરસદ

પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય નડીયાદ. (ગુજરાત)

ભણનાર વિદ્યાર્થીનેજ લાભ.

આ ગ્રંથ ભણનાર વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી હોવાથી અને તે તેનો લાભ લઇ શકે એવા ઉદ્દેશથી તેને સારૂ બાર આનાને બદલે ફકત ૦–૮–૦ કિંમત રાખી છે. માટે આ લાભ લેવો હોય તો ભાષાન્તર-કર્ત્તા ઉપર લખવું. સામટી પ્રત શાળા વાસ્તેજ મંગાવનારને લાભ છે.

શ્રી સત્ય પ્રકાશ પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ પ્રેમચંદ નહાલચંદ તથા ડાહ્યાભાઇ શકરાભાઇએ છાપ્યું.–ઠે. ખાડીયા—અમદાવાદ.

નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય.

વૈષ્ણવવૃન્દસર્વ વિચાર.



શ્રી કૃષ્ણ સ્મરણ પૂર્વક નિરૂપણ કરાતા સમયોચિત સ્વલ્પ શ્રાવ્ય વચનનું સેવાના અનવસરમાં નિરીક્ષણ કરવું એવું પ્રથમ વિજ્ઞાપન ધ્યાનમાં રાખવું.

આજે સોળગ્રંથ શ્રી મહાપ્રભુજીએ રચેલા છે તેનાથી શરણાગત દૈવીજીવો અનભિજ્ઞ (અજાણ્યા) નહોય એતો સ્વભાવિકજ છે, પરંતુ ઘણે દરજે તેના અર્થ અને રહસ્ય સમજનારાની સંખ્યામાં અલ્પતા દૃશ્યમાન થાય તે શું શોચનીય નથી? આ મુઠીભર સંખ્યાનું પરિણામજ આગ્રંથના ગુર્જર અનુવાદની આવશ્યકતાને પુરઃસર કરે છે. શ્રી હરિરાયજી શ્રી કલ્યાણરાયજી વિગેરે કૃપાલુ આચાર્યશ્રીઓએ ગીર્વાણ વાણીમય, આ ગ્રંથનાં સાહિત્યનું દાન કરી જે કૃપા કરી છે તેથીજ આ વૈષ્ણવવૃન્દના આગળ ગુર્જર સંકલિત પ્રબંધનો સમય સ્વહસ્ત આવ્યો કે જેને પરમાત્માર્પણજ કરૂં છે.

પૂર્વજન્મમાં અતિશય ભક્ત પરંતુ કોઈ વ્યાજને અનુસરી અત્ર ભૂતલપર બીરાજેલા અને શ્રી ગોપીજનના હૃદયમાં વાસ કરનારા શ્રીકૃષ્ણ શરણ પરાયણ દૈવી ભગવદીયોનોજ અત્ર સંબંધ છે. ઈતરનો પ્રવેશ કૃપાનુસારજ છે, એવાત ભૂલા-

વવી ન જોઇએ. વળી અવળાસવળી આ ગુર્જર અનુવાદ લખવામાં અમારી પાસે અસ્તિત્વ ધરાવતી ટીકાઓ અનુસાર લખવામાં વિચાર રાખ્યો છે. તદપિ તત્ર સ્ખલિત પતિત ન્યાય દૃશ્યમાન થાયતો તે લખવા પ્રવૃત્તિ કરવી. વળી આગ્રંથના ગુર્જર અનુવાદો એક બે થઇ ગયાં છે. જોકે તે સર્વ અનુવાદોમાં ઘણેદરજે શાસ્ત્રી છગનલાલના લેખને માન્ય આપીએ છીએ. બીજાવિષે વિશેષ પરિચય કરાવવો એ અત્રે અનુચિત હોવાથી હવે પિષ્ટપેષણ ન્યાયનો પરિહાર કરીએ છીએ.

ગુર્જર ભાષામાં છાત્ર વર્ગને પુરતો લાભ થઈ શકે અને પાઠ કરનાર ભાવસંયુક્ત વૈષ્ણવો અર્થ અને જ્ઞાન પૂર્વક પાઠ કરે એ ઉદ્દેશપુરઃસર આ ગુર્જરાન્તર સંકલિત કરવા પ્રવૃત્તિ છે.

આ ભાષાન્તર કરવા સારૂં કેટલાક વૈષ્ણવર્ગ તરફથી થએલ સૂચનાઓએ ત્વરાથી પ્રવૃત્તિ કરાવી પરંતુ વચ્ચે કેટલાક વ્યવસાય પ્રતિબંધથી વિલંબ થઈ ગયો છે તે ઈશ્વરેચ્છાધિન છે. આ ગ્રંથોનું ભાષાન્તર કરવામાં શાસ્ત્રી દુર્લભજી દેવકૃષ્ણ કે જે પહેલાં ગોસ્વામી શ્રી ૧૦૮ અનુરૂદ્ધલાલજી પાસે રહેતા. જે હાલ કરાંચી પાઠશાળામાં છે. તે શાસ્ત્રીજીએ જે મદદ કરી છે. તે બદલ આભારી છીએ.

શાસ્ત્રી. ચીમનલાલ હરિશંકર બોરસદ.

" નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય. "

મુખ્યાજી ભાઇલાલ છગનલાલના " હૃદયોદ્ગાર. "

ભક્તિ માર્ગમાં કર્તવ્ય.

વહાલા બંધુઓ ! શ્રી પ્રભુને વશ કરવા મહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક અનન્ય સપ્રેમ ભક્તિ આસક્તિ ને વ્યસન માત્ર એટલી અવસ્થાનીજ જરૂર છે આ દેહ પ્રાણ ઇંદ્રિય શ્રી પ્રભુની છે તેને અન્યથા માર્ગે ન દોરતાં કેવળ સ્વામી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર કેવી રીતે પ્રસન્ન થાય તેવા વિચારથી પ્રત્યેક ઇંદ્રિયનો સેવામાં નિરોધ કરવો, સ્વામી અપ્રસન્ન ન થાય તેને માટે પુરતો વિવેક રાખવો, આવા અનન્ય વ્રત વડે મન સાધ્ય થાય છે. પ્રાયશ્ચિત પ્રજલી જાય છે, બુદ્ધિ મલિનતા મુકી દે છે આ વિના પ્રાણીને અધિક એક પણ કર્તવ્ય નથી.

આત્મ નિવેદન.

સર્વાત્મભાવથીજ સ્વામી શ્રી કૃષ્ણના શરણની ઇચ્છા કરવી અને દેહ પ્રાણ ઇંદ્રિય વસ્તુ માત્ર આત્મ સાથે શ્રી પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું. તેનુંજ નામ આત્મ નિવેદન. **ગૃહસ્થ ઉદ્ધાર માર્ગ.** માયાએ શ્રી પ્રભુની શક્તિજ છે તે માયાનું નામ અવિદ્યા છે તેનાથી થતાં સંતાન દેહાધ્યાસ, પ્રાણાધ્યાસ, ઇન્દ્રિયાધ્યાસ, અન્તઃકરણાધ્યાસ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ વગેરે છે તે કેવળ સંસાર આસક્તિને ઉત્પન્ન કરે છે. તે સંસાર આસક્તિથી ઉત્પન્ન થએલા સંતાનનો શત્રુ કેવળ સત્સંગ છે. તે સત્સંગ કરી જ્ઞાન વૈરાગ્ય યુક્ત થઇ શ્રીપ્રભુમાં પ્રેમ જોડાઇ શરણ પ્રાપ્ત થયેથી સ્વામી શ્રીકૃષ્ણની સહાયતા મળે છે. તે સ્વામીની સહાયતાવડે ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલી માયાનાં નડાવ કરતાં

સંતાન નાશ પામે છે **मायामेतां तरन्ति ते ॥** ત્યાર બાદ ભાવની વૃદ્ધિ રૂપ સેવામાં સહાયકારી સંતાન પ્રાપ્ત થાય છે જેથી પુનઃ સંસાર પ્રાપ્ત ન થતાં શ્રી પ્રભુના વ્રજ ધામમાં તે જીવ સદોદિત લીલાસ્વાદ કરે છે.

પ્રેમભક્તિ વિના પ્રભુની પ્રાપ્તિ નથી

ભક્તિ પ્રેમ વિના કેવળ લુખીજ છે. જેમ ઘી વિના ભોજનાદિ પદાર્થ, પ્રાણ વિના કાયા, તેમ પ્રેમ વિના ભક્તિ છે વૈષ્ણવને પ્રેમ ભક્તિ આસક્તિને વ્યસન ક્યાં જોડવું તેમાં વિવેક રહેલો છે.

આશક્તિ ક્યાં જોડવી.

જે પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ આધિદૈવીક સચ્ચિદાનંદ રૂપ સર્વ માયા સૃષ્ટિથી પર એવા જે શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તેજ પૂર્ણભાવે ભજનીય છે.

ભજનીય

અન્ય આધિભૌતિક અધ્યાત્મિક નારાયણ લક્ષ્મીપતિ બ્રહ્મા આદિથી લઇ સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છાથી તથા ભક્તની પીડ હરવાર્થે અનેક સ્વરૂપે થયા છે કોઇ અંશ રૂપ કોઇ આવેશ રૂપ, કોઇ કળારૂપ, કોઇ વિભુતિ રૂપ, આદિ સ્વરૂપ તેમના જે અધિકારી હોય તેમને તે ભજવાયોગ્ય છે. પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવને કેવળ સર્વાત્મભાવે આદિ અવિચ્છીન વૃંદાવન વિહારી યશોદોત્સંગલાલિત એજ ભજનિય છે.

પુષ્ટિમાર્ગ કોને કહેવો.

જે માર્ગમાં નિસ્સાધન ભક્તિ કરવામાં આવે છે તેજ પુષ્ટિમાર્ગ (અનુગ્રહ માર્ગ) અર્થાત્ જપ, તપ, દાન, હોમ, કર્મ જ્ઞાન રહીત છતાં શ્રી પ્રભુથી સ્વરૂપ આશક્તિ કરાય છે કેવળ પ્રેમબળેજ આ લોકના (માયા ભરેલા સંસારના)

અભાવ પૂર્વક પ્રભુ સ્વીકાર કરે છે તેજ પુષ્ટિમાર્ગ.

અલૌકિક પ્રાપ્તિ થતાં સંસાર નથી.

જીવથી બનતી સેવા તથા ભકિત એમાં ભીન્નતા ગણાતી નથી, સાધનમાં સેવા ને ફળમાં સેવાજ મુખ્ય છે. અનિષ્ટ કર્મને અનુસરનાર ઇંદ્રિયો સેવાવડે અલૌકિક ભોગનીજ અભિલાષામાં ભળે છે જેથી કરી લોક વેદ કંઇ બાધ કરી શકતા નથી. તો સંસાર તે કયાંથી ?

વૈષ્ણવને ભકિત ગ્રાહ્ય છે.

અલૌકિક પ્રાપ્તિવાળાને લોક વેદની અપેક્ષા નથી તે પરત્વે લખવા માત્ર વૈદિક કર્મના અધિકારના અભાવ પૂર્વક વેદમાં કહેલ શ્રીપૂર્ણપુરૂષોતમની ભકિતજ અનન્ય વૃતથી ગ્રાહ્ય છે. વૃક્ષના મૂળમાં જળ સીંચવાથી શાખા પત્રાદિ પ્રફુલિતજ રહે છે જેથી અનન્ય ભકિત ગ્રહાય છે.

મનુષ્ય દેહ દુર્લભ છે.

સર્વ અવતારમાં મનુષ્ય દેહ પરમ ભાગ્યદશાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં દૈવી જીવોએ દેહને અલૌકિક આચરણોથી ભૂષિત કરી અલૌકિક આ ભરણોથી ભૂષિત કરી અલૌકિક ભોગ માનવો એજ મનુષ્યનું ભૂષણ છે.—આકાશનું ભૂષણચંદ્ર, ધરણીનું રાજ્ય, પતિવ્રતાનુ પતિ, ધરનું સ્ત્રી, બ્રાહ્મણનું વિદ્યા, ને પ્રાણી માત્રનું ભૂષણ શ્રી હરિના ચરણ કમળની સેવાજ છે જેથી સતત્ મનુષ્ય દેહી પ્રાણી માત્રે સેવા રૂપી ભૂષણથી ભૂષિત રહેવું. —શુદ્ધ પ્રભુનો પ્રીતિપરાગ સર્વ જગત્‌ને શશી સમાન શીત સુખ કારી છે.



નંદ રાગઃ

નંદકુંવર સૌંપ્રીતકરી બદનામીકે બીજમેં બાય ચુકીરી
પ્રેમકેબાન લગે તનમેં જીંદગાનિ સોંહાથમેં ધોય ચુકીરી
કોઉ એક કહો કોઉ લાખકહો અબ હોનારીસો હોય ચુકીરી
કોઉકેસંકે કહો હમસોં બનમારી બાતઠઇસો ઠઈરી
તુમહીકુલવંત પ્રત્તિનસએ હમહીકુલછાંડ ગઇસો ગઈરી
લોકહુસો પરલોકહુસો હમશ્યામદાસી ભઇસો ભઈરી
રસ ખાનકીયહ પ્રીતનઇ સોકલંકકી મોટ લઈસો લઈરી

રાગ ગોરી

ગોપી પ્રેમકીરે ધ્વજા.... ....
જીન ગોપાલ કીયો વશ અપને ઊરધર સ્યામભુજા ॥ ૧ ॥
સુકમુની ન્યાસ પ્રસંસાકિની ઉધોસંધ સરાહી ॥
ભૂરીભાગ્ય ગોકુલકી વ્રજબિનના અતિપુનીત ભવમાંહી ॥ ૨ ॥
કહાભયો જો વિપ્રકુલ જન્મ્યો જો હરિ સેવાનાહી ॥
સોઇકુલિનદાસ પરમાનંદ જો હરિ સન્મુખ ધાઇ ॥ ૩ ॥

ઇંદ્રવધ્વજ

વેદ પઢયો સબભેદ પઢયો. પઢી માંનવમેં બહુ માન મીલાયો.
બતિસ લક્ષણ લક્ષિતહેં. બહુતેર કલાસેં કલિત કહાયો.
હોય પ્રસિદ્ધ પરાક્રમિ પૌઢ. પરાક્રમસેં પદવી બડી પાયો.
આગલગિકે ગુનમે. જીનકૃષ્ણ કથા સુન જ્ઞાન ન આયો.

મુખ્યાજી ભાઈલાલના ભગવત્સ્મરણ.

ષોડશગ્રંથના વિષયાનુક્રમણિકા.



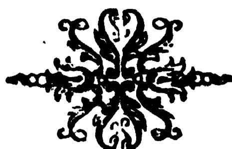
અનુક્રમણિકા સમાપ્ત.

षोडशग्रंथनी बे श्लोकमां करेली अनुक्रमणिका. अने स्तुति वचन.

१ स्वभावविजयान्तरं २ परपुमर्थबोधं व्यधात् ।
३ स्वनिश्चयमकारि वै ४ विविधमार्गभेदं ततः ॥
५ रहस्य ६ नवरत्नकौ ७ हृदयबोध ८ धैर्याश्रयौ॥
९ पराश्रय १० पुमर्थकौ ११ भजनवर्धिनीं यो गुणां ॥१॥
१२ क्रभेद १३ पदपंचकावक्रुत १४ मार्गसंन्यासकं ॥
१५ निरोधवचनान्तरम् द्दभाति यो हि १६ सेवाफलम् ॥
सषोडशकलात्मना: शशधरेण मोहं नुदन्
सनास्तु मयि सत्कृपः सामितिजैत्रवैश्वानरः ॥ २ ॥

हरिशंकर तनुजुषा चिमनलालशास्त्रिणा संकलितौ

અર્થ—શ્રી મહાપ્રભુજીએ **શ્રીયમુનાજીના** પાઠથી ભક્તોનો સ્વભાવ વિજય થાય ત્યાર પછી **બાલબોધ ગ્રંથમાં** પર એટલે મર્યાદા માર્ગીય પુરૂષાર્થોનો વિચાર કર્યો છે. ત્યાર બાદ **સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં** પોતાના સ્વમાર્ગીય સિદ્ધાન્તોનો નિશ્ચય કર્યો છે ત્યાર બાદ **પુષ્ટિપ્રવાહ મર્યાદાભેદ**માં જૂદા જૂદા માર્ગના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું છે. અને **સિદ્ધાન્ત રહસ્યમાં** રહસ્ય બતાવી **નવરત્ન** ગ્રંથ રચ્યો છે. ત્યાર બાદ **અન્તઃકરણ પ્રબોધમાં** હૃદયને બોધ આપી ભક્તે વિવેક ધૈર્ય આશ્રય કેવી રીતે રાખવું એ **વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં** બતાવ્યું છે, વળી પર બ્રહ્મના આશ્રયનું નિરૂપણ **કૃષ્ણાશ્રયમાં** બતાવી **ચતુશ્લોકીમાં** ભક્તિ-માર્ગીય પુરૂષાર્થો બતાવ્યા છે ત્યાર બાદ **ભક્તિવર્ધિની** પછી **જલભેદ** અને **પંચપદ્ય** પછી **સંન્યાસ નિર્ણયમાં ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કહ્યો છે. નિરોધનું લક્ષણ બતાવ્યા પછી સેવા ફલ ગ્રંથ રચે છે આવા સોળ ગ્રંથ રૂપી સોળ કલાવાળા ચંદ્રથી અજ્ઞાન-રૂપી તાપની નિવૃત્તિ કરનારા, સભાઓને જીતનારા શ્રીમહા-પ્રભુજી હંમેશાં મારા ઉપર કૃપા કરો.**





षोडश ग्रंथाः

श्रीमद् वल्लभाचार्यजीए रचेलुं
" यमुनाष्टक "

मूलम्. नमामि यमुनामहं सकलसिद्धिहेतुं मुदा
मुरारिपदपंकजस्फुरदमन्दरेणूत्कटाम् ॥
तटस्थनवकाननप्रकटमोदपुष्पाम्बुना
सुरासुरसुपूजितः स्मरपितुः श्रियं बिभ्रतीम् ॥ १ ॥

અર્થઃ—પુષ્ટિમાર્ગીય આઠ પ્રકારની સિદ્ધિને આપનારાં અને મુર દૈત્યના શત્રુ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના ચરણારવિંદની ચળકતી રેતી જેમાં અધિક છે અને બે કીનારામાં રહેલા નવાં વનોમાં પ્રસરેલી સુગન્ધીવાળાં પુષ્પયુક્ત જળથી તો દેવ અને રાક્ષસોએ પૂજેલા કામદેવના પિતા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની

શોભાને ધારણ કરનારાં એવાં શ્રીયુમનાજીને હું હર્ષથી નમન કરૂં છું.

विश्वोद्धारार्थमेवाविर्भूतवृन्दावनप्रियाः ॥
कृपयन्तु सदा तातचरणा मयि विठ्ठले ॥

વિવેચન--વિશ્વના ઉદ્ધાર સારૂં પ્રકટ થએલા સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મારૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી મારા ઉપર કૃપા કરો.

આ પ્રમાણે શ્રીગુંસાઇજી (વિઠ્ઠલનાથજી) પોતામાં યમુનાજીના આ આઠ શ્લોકની વિવૃત્તિ કરવાની શકિત આવે તેટલા સારૂં સ્તુતિ કરી પ્રત્યેક શ્લોકની વિવૃત્તિનો આરંભ કરતાં જણાવે છે કે—

આ યમુનાષ્ટકનો પાઠ જો અર્થના જ્ઞાનપૂર્વક કરવામાં આવે તો ૧ ભક્તિ. ૨ ભક્તિમાં આવતી અડચણનો નાશ અને ૩ ભક્તિમાં ઉપયોગી પદાર્થોની પ્રાપ્તિ. આ ત્રણ વાતો સિદ્ધ થશે. માટે આ યમુનાષ્ટકનો પાઠ અર્થજ્ઞાન પૂર્વકજ કરવો.

આ જીવ શ્રીઠાકુરજીને પ્રસન્ન કરવામાં નિઃસાધન હોવાથી તે નમસ્કાર શીવાય કોઇપણ સાધન કરવા સમર્થ નથી એવો અભિપ્રાય દર્શાવવા સારૂં આરંભમાં "હું શ્રીયમુનાજીને નમસ્કાર કરૂં છું" એવું પદ લખેલું છે.

આઠ શ્લોકથી સ્તુતિ કરવાનો અભિપ્રાય એ છે કે શ્રીયમુનાજીને ભગવાને આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય આપેલું છે. તેથી દરેક શ્લોક એક એક ઐશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કરતાં આઠ શ્લોક રચેલા છે. એ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય નીચે પ્રમાણે છે.

૧ સાક્ષાત્ લીલોપયોગી દેહ, તેમની લીલાનું અવલોકન, ભગવાનના રસનો અનુભવ, સર્વાત્મભાવ વિગેરે સમગ્ર સિદ્ધિઓને આપવામાં કારણભૂત થવું. આ પ્રથમ ઐશ્વર્ય છે.

૨—ભગવાનમાં ભક્તિ વધારવી.

૩—ભગવાનની પ્રાપ્તિમાં જે વિઘ્ન હોય તેને દૂર કરી શ્રીભગવાનનો અનુભવ થાય એવી શુદ્ધિ કરવાપણું, એ ત્રીજું ઐશ્વર્ય છે.

૪—ભગવાનના જેવા શ્રી યમુનાજીમાં શ્રી જ્ઞાન વિગેરે ૭ ધર્મો રહેલા છે. તેથી ભગવાનનો સંબંધ વિનાશ્રમ કરાવે છે.

૫—ભકતોના દોષો નિવારણ કરવા.

૬—પોતાના સેવનથી વ્રજભક્તના જેવા જીવોને ભગવાનના કૃપા પાત્ર કરવા.

૭—સેવોપયોગી દેહ સંપાદન કરવો.

૮—પ્રભુના પરસેવાનું જળ જે લીલા વખતે પોતાનામાં આવેલું છે. તેનો સંબંધ ભકતોને કરાવવો.

આ આઠ પ્રકારનું ઐશ્વર્ય પ્રતિપાદન કરે છે. તેમાં પહેલા શ્લોકમાં ભગવાનના ચરણાર્વિન્દના રજવાળાં છે અને ભગવાનની શોભાને ધારણ કરનારાં છે. આ બે વિશેષણથી યમુનાજીનાં દર્શન કરવાથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે. અને તેથી પ્રભુમાં ભાવ થાય છે. એ આશય સ્પષ્ટ જણાય છે. ॥ ૧ ॥

હવે "ભગવાનમાં ભક્તિ વધારવા પણું" આ બીજું ઐશ્વર્ય દર્શાવવા સારૂ બીજો શ્લોક આરંભે છે.

मूलम्. कलिन्दगिरिमस्तके पतदमन्दपूरोज्ज्वला
विलासगमनोल्लसत् प्रकटगंडशैलोन्नता ॥
सघोषगतिदन्तुरा समधिरूढदोलोत्तमा
मुकुन्दरतिवर्द्धिनी जयति पद्मबन्धोः सुता ॥ २ ॥

અર્થ:—કલિન્દ નામના પર્વતના શિખર ઉપર પડતા બહુજ પ્રવાહથી પ્રકાશમાન દેખાતાં અને વિલાસ પૂર્વક ચાલવાથી શોભાયમાન લાગતાં અને ઉંચી શિલાઓને લીધે ઉંચાં દેખાતાં વળી શબ્દસાથે ચાલવાથી વિવિધ પ્રકારનાં વિકારવાળાં એવાં અને (જળરૂપી) સુંદર પાલખીમાં બેસીને (પૃથ્વી ઉપર પધારી) મુકુન્દ ભગવાનમાં પ્રીતિને વધારનારાં એવાં શ્રી સૂર્યપુત્રી યમુનાજી જય પામેછે, આર્થત્ સર્વ નદીઓ કરતાં શ્રેષ્ટ છે.

વિવેચન—શ્રી યમુનાજીને સામાન્ય નદીઓની માફક ન ગણવાં. કેમકે એવો નિયમ છે કે આધિદૈવિક સૃષ્ટિનો આધાર વેદ છે. તેથી જે સૃષ્ટિ વેદમય હોય તે આધિદૈવિકી કહેવાય. અને તે શીવાયની બીજી બે આધિભૌક્તિક અને આધ્યાત્મિક મળી ત્રણ જાતની સૃષ્ટિ છે.

ઉપરના નિયમ પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો વેદમય સૂર્ય છે. અને સૂર્યનાં પુત્રી યમુનાજી છે. આ પ્રમાણે વેદમય સૂર્યનાં પૂત્રી હોવાથી આધિદૈવિક યમુનાજી ગણાય છે. તેથી તેમને સામાન્ય નદીઓની માફક ન ગણવાં.

પદ્મપુરાણમાં કહે છે કે—વેદમય સૂર્ય પોતાની પૂત્રી શ્રીયમુનાજીને અસ્તાચળથી ઉદયાચળમાં અને ઉદયાચળથી અસ્તાચળમાં લઇ જાય છે. **કાલિન્દી** એવું નામ પડવાનું કારણ એ છે કે કલિન્દ પર્વતે શ્રી યમુનાજી પાસે વરદાન માગ્યું કે તમે મારા શિખર વિગેરે ભાગમાં થઇને પૃથ્વી ઉપર પધારો, અને આપનું નામ કાલિન્દી પડશે. વળી આ શ્લોકમાં પાંચ વિશેષણ આપેલાં છે. તે પાંચે વિશેષણથી શ્રી યમુનાજીનું આધિદૈવિકસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને ભગવાનમાં

પ્રીતિ વધારવા રૂપી બીજું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કરી આપે છે. વળી જળને પાલખીરૂપે ગણી શ્રી યમુનાજી અંદર બેઠેલાં હોય ને શું ? એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી છે. ॥ ૨ ॥

मूलम्–भुवं भुवनपावनीमधिगतामनेकस्वनैः
प्रियाभिरिव सेवितां शुकमयूरहंसादिभिः ॥
तरङ्गभुजकङ्कणप्रकटमुक्तिकावालुका-
नितम्बतटसुंदरीं नमत कृष्णतुर्यप्रियाम् ॥ ३ ॥

અર્થઃ—સર્વ લોકને પવિત્ર કરવા સારૂં પૃથ્વી ઉપર પધારેલાં અને પ્રિય સખીઓવડે જેમ સેવા કરાતાં હોય તેમ અનેક પ્રકારના શબ્દ કરનારાં પોપટ, મયૂર, હંસ વિગેરે પક્ષિઓથી સેવાયલાં, અને જળની લહેરોરૂપી હાથનીઅંદર રહેલા કંકણમાં ચળકતી સ્પષ્ટ રેતીરૂપી મોતી માલૂમ પડે છે એવાં અને નિતંબરૂપી તટથી સુંદર દેખાતાં એવાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માનાં ચોથાં પત્ની શ્રીયમુનાજીને (સર્વે ભક્તો) નમન કરો.

વિવેચન—આ ત્રીજા શ્લોકમાં ભગવાનમાં પ્રીતિ વધારવાના જે ધર્મો શ્રી યમુનાજીમાં રહેલા છે તે ધર્મોને પ્રતિપાદન કરે છે.

એક વખત યમુનાજીએ પોતાના ભાઇ યમને કહ્યું કે હું સાત સમુદ્ર સાત દ્વીપ વિગેરેનું ભેદન કરીને મારા આશ્રિતોને પવિત્ર કરી તેમના પાપનો નાશ કરવા સારૂં રમતી રમતી પૃથ્વીમાં ઉદયાચળ તરફ જઇશ. આ ઉપરથી પહેલા વિશેષણમાં કહેવા મુજબ સિદ્ધ થાય છે કે—

તેમનો વિચાર—ભક્તોને પવિત્ર કરી ભગવાન સાથે પ્રેમ કરાવવાનો હતો. તેથી કૃપા કરી પૃથ્વી ઉપર આવે છે, માટે આનાથી ભગવાનને વિષે સ્નેહ કરાવવાનું સૂચન થાય છે. શબ્દ કરતા પક્ષિઓને સખીઓ તરીકે ગણી તેમનાથી સેવાકરતાં હોય એવી ઉત્પ્રેક્ષા કરેલી છે. જ્યારે યમુનાજીના જળની લહેરો આવી ફેલી જાય છે, ત્યારે કીનારાની રેતી ચળકાટને લીધે મોતી જેવી દેખાય છે. તેથી લહેરોરૂપી હસ્તકંકણમાં મોતી હોય એવાં દેખાય છે. વળી ભગવનનાં ચોથાં પ્રિયા એવું જે વિશેષણ આપેલું છે, તે કંઈ પ્રથમ રૂક્મિણીજી, બીજાં સત્યભામા, ત્રીજાં જાંબુવતી અને ચોથાં શ્રી યમુનાજી એવી રીતે ક્રમ ગણવાનો શાસ્ત્રમાં કહ્યો નથી. પરંતુ ત્રણ સગુણથી વિલક્ષણ જે ગુણાતીત આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે. તેજ ચોથાં પ્રિયા તરીકે વર્ણવાય છે. ॥ ૩ ॥

આ ચોથા શ્લોકમાં ચોથું ઐશ્વર્ય "શ્રી યમુનાજીમાં પ્રભુના સમાન ધર્મપણું છે" આ ધર્મરૂપી ઐશ્વર્ય ગણાવે છે.

मूलम्—अनंतगुणभूषिते शिवविराञ्चिदेवस्तुते
घनाघननिभे सदा ध्रुवपराशराभीष्टदे
विशुद्धमथुरातटे सकलगोपगोपीवृत्ते
कृपाजलधिसंश्रिते मम मनः सुखं भावय ॥ ४ ॥

અર્થ:—અત્યંત ગુણોએ કરીને શોભાયમાન, મહાદેવ બ્રહ્મા અને બીજા દેવતાઓ વડે સ્તુતિ કરાયેલાં, નિરંતર મોટા મેઘની સરખી કાન્તિવાળાં તેમજ ધ્રુવ અને પરાશરને ઇચ્છિત ફલ આપનારાં અને જેમાં ભૂમી વિગેરેના કંઇપણ દોષ નથી એવાં મથુરાજી જેના કિનારા ઉપર છે, અને

સર્વ ગોપ અને ગોપી જનોથી ચારે તરફ વીંટાએલાં અને દયાના ભંડારરૂપ શ્રીભગવાન્‌નો આશ્રય કરી ને રહેલાં હે શ્રીયમુનાજી ? મારા મનને જેમ સુખ થાય તેવી રીતે આપ વિચાર કરો.

વિવેચન—*ભગવાનનામાં ૭ ગુણ રહેલા છે. જેમકે ૧ ઐશ્વર્ય, ૨ વિર્ય, ૩ યશ, ૪ શ્રી ૫ જ્ઞાન, ૬ વૈરાગ્ય આ ૭ પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મો શ્રીયમુનાજીમાં ભગવાનની માફક રહેલા છે. તે એક વિશેષણમાં પહેલો ભગવાન તરફ અને બીજો શ્રી યમુનાજી તરફ એવા બે અર્થ કરી ભગવાનના સરખા યમુનાજીમાં ૭ ધર્મ રહેલા છે. એવું સૂચવે છે.

૧—ભગવાનમાં અનંતગુણ જે ઐશ્વર્ય વિગેરે છે તેવીજ રીતે શ્રીયમુનાજીમાં પણ અનંત ગુણ રહેલા છે. આ વિશેષણથી અત્યંત સામર્થ્ય રૂપ **ઐશ્વર્ય** સૂચવ્યું છે.

૨—શિવજી, બ્રહ્મા વિગેરે દેવોથી સ્તુતિ કરાયેલા અર્થાત્ દરેક દેવોને વશ કરનારા ભગવાનમાં **વિર્ય** ધર્મ છે, તેવીજ રીતે યમુનાજીમાં તેજ ધર્મ છે.

મેઘના સરખી કાન્તિવાળાં અને ભગવાન પણ મેઘના સરખી કાન્તિવાળા છે. આ વિશેષણ નથી.

૩—શ્રીયમુનાજીના તીર ઉપર ધ્રુવે વરદાન મેળવ્યું હતું. તેથી ભગવાનની માફક ધ્રુવ અને પરાશરને વરદાન આપનારા છે તેથી શ્રી યમુનાજીના **યશનો** વિસ્તાર થાય છે.

---

* આ ૭ ગુણોનું યથાર્થ વર્ણન. પુષ્ટિસુધાકરના જીવજ્ઞાનપરિચ્છેદમાં કરેલું છે.

૪--પાંચમા વિશેષણમાં ભગવાન જેમાં રહેલા છે તેથી પવિત્ર મથુરાજી જેના તટ પાસે હોવાથી ભક્તિ આપનારાં છે, તેથી જ્ઞાનરૂપી ધર્મને સૂચવે છે.

૫--ભગવાનની માફક સકલ ગોપીઓથી વીંટાએલાં હોવાથી (શ્રી) શોભાને ધારણ કરનારાં છે. આથી **શ્રી ધર્મ**નું નિરૂપણ થયું.

૬--ભગવાનની દયા સારૂ સાગરે જેમ આશ્રય કરેલો છે, તેવીજ રીતે શ્રીયમુનાજી પણ દયા રૂપી સાગરને ધારણ કરનારાં છે આ વિશેષણથી ભગવાનનો વૈરાગ્ય ધર્મ સૂચવે છે. કેમકે દયા વગર વૈરાગ્યનો અવિર્ભાવ નથી માટે દયાથી **વૈરાગ્યપણું** સૂચવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રભુના સરખા ૭ ધર્મ યમુનાજીમાં હોવાથી પ્રભુની સાથે શ્રમ વગર સંબંધ કરાવી દે છે. આ ચોથું ઐશ્વર્ય પૂરૂં થયું. ॥૪॥

આ પાંચમા શ્લોકમાં ભક્તોના દોષનું નિવારણ કરવું, એ નામનું પાંચમું ઐશ્વર્ય બતાવે છે.

मूलम्--यया चरणपद्मजा मुररिपोः प्रियंभावुका
समागमनतोऽभवत् सकलसिद्धिदा सेवताम् ॥
तया सदृशतामियात् कमलजा सपत्नीव यत्
हरिप्रियकलिन्दया मनसि मे सदा स्थीयताम् ॥ ५ ॥

અર્થ:—જે યમુનાજી સાથે મળવાથી ગંગાજી પણ ભગવાન્‌ને પ્રિય થઈ પડયાં. (અને તે ગંગાજી) પોતાની સેવા કરનારા જીવોને સર્વ સદ્ધિઓ આપનારાં થયાં છે. હવે તે યમુનાજીની સાથે લક્ષ્મીજી શીવાય બીજું કોણ

બરોબરી કરી શકે ? (અર્થાત્ યમુનાજીની બરોબર કરવા કોઇપણ સમર્થ નથી એવાં સર્વોતમ યમુનાજી મારા મનમાં નિરંતર બીરાજો.

વિવેચન—શ્રીયમુનાજી સર્વોત્તમ છેજ એવું સિદ્ધ કરવા સારૂ કહે છે કેઃ—શ્રીયમુનાજી મારા હૃદયમાં બિરાજોઃ કારણ કે તેમના સમાગમથી પ્રભુના ચરણથી ઉત્પન્ન થએલાં શ્રી ગંગાજી પ્રભુને પ્રિય થઇ પડ્યાં અને ભકતોને સિદ્ધિ આપનારાં થયાં. જો કે ગંગાજી ભગવાનના ચરણકમળથી પ્રગટ થયાં છે. તેથી તે શુદ્ધ હતાં પરંતુ યમુનાજીના સમાગમ પહેલાં તે પ્રભુને પ્રિય ન હતાં અને ફક્ત જળ રૂપેજ હતાં પરંતુ તે યમુનાજીના સમાગમ પછી પ્રભુને પ્રિય થઈ પડ્યાં અને ભકતોને સિદ્ધિઓ આપનારાં થયા.

હવે વિચાર કરો કે ગંગાજી પણ તેમના સમાગમથીજ શ્રેષ્ટ થયાં ત્યારે તેમની બરોબરી કોણ કરી શકે. જો બરોબરી કરી શકે તો શોકયરૂપે રહેલાં શ્રી લક્ષ્મીજી કરી શકે તે પણ યથાર્થ બરાબરી કરી શકે નહિ કેમકે શ્રી યમુનાજી ભગવાનના ભકતોના દોષોને નિવારણ કરવા સમર્થ છે. લક્ષ્મીજી સમર્થ નથી. માટે શ્લોકમાં કહ્યું છે કે **हरिप्रियकलिन्दया.** હરિના પ્રિયભકતોના દોષને નિવારણ કરનારાં શ્રી યમુનાજી છે. તેથી તે પ્રભુને બહુજ પ્રિય થઇ પડયાં છે. એવાં યમુનાજી મારા હૃદયમાં બીરાજો એવું શ્રી મહાપ્રભુજી કહે છે ॥ ૫ ॥

હવે એમ સિદ્ધ થયું કે શ્રીયમુનાજીની સમાન કોઇ નથી. આવાં અદ્દભુત ચરિત્રવાળાં યમુનાજીને પ્રસન્ન કરવામાં નમસ્કાર શીવાય કોઇ સાધન ઉપયોગી નથી. અને પ્રભુકૃપા હોય ત્યારેજ શ્રી યમુનાજી ઉપર શ્રદ્ધા અને નમન થાય છે. માટે આ નીચેના શ્લોકમાં નમસ્કાર પદ મૂકીને શ્લોકનો આરંભ કરે છે.

मूलम्—नमोस्तु यमुने सदा तव चरित्रमत्यद्भूतं
न जातु यमयातना भवति ते पयः पानतः ॥
यमोऽपिभगिनीसुतान् कथमुहन्ति दुष्टानपि
प्रियो भवति सेवनात् तव हरे यथा गोपिकाः ॥ ६ ॥

અર્થઃ—હે યમુનાજી ? તમને નિરંતર નમસ્કાર હો ? અને તમારૂં ચરિત્ર અત્યંત અદ્‌ભૂત છે. કારણ કે તમારૂં જળ પીવાથી યમરાજા સંબંધી દુઃખ કદાપિપણ થતું નથી. (તેનું કારણ અમે ખોળી કાઢયું છે કે,—) આપ યમરાજાની બેન થાઓ છો તેથી યમરાજા આપના પૂત્રરૂપ ભકતો દુષ્ટ હોય તોપણ શું શિક્ષા કરે ? (અર્થાત્ શિક્ષા નાજ કરે.) અને જેમ તમારી સેવા કરવાથી ગોપિકાઓ હરિને પ્રિય થયાં હતાં તેવી રીતે પ્રાણી તમારી સેવા કરવાથી શ્રીહરિને પ્રિય થાય છે.

વિવેચન—શ્રી યમુનાજીને નમસ્કારપૂર્વક કહે છે કે તમારૂં ચરિત્ર ભગવાનના ચરિત્રની માફક અત્યંત અદ્‌ભુત છે. કેમકે ભગવાન જેમ ભક્તના કામ ક્રોધ વિગેરે ભક્તિમાં અડચણ કરતા દોષો ભક્તિમાં સાધનરૂપ નથી છતાં, ભકિતમાં સાધનરૂપ કરે છે. દાખલા તરીકે ગોપિકાઓએ કામથી અને શિશુપાળે ક્રોધથી પ્રભુપદને મેળવ્યું હતું કારણ કે તે કામ, ક્રોધ વિગેરે દોષોને પોતાની પ્રાપ્તિમાં સાધનરૂપ કરે છે. તેવી રીતે ભગવાનની માફક તમે પણ અસાધનને સાધનરૂપ કરો છો. કેમકે તૃષાની ઇચ્છાથી તમારૂં જળપાન કરનાર જીવને યમરાજનું દુઃખ થતું નથી. બાળક માતાના *પયનું પાન તૃષા

* **પય** શબ્દના અર્થ, દુધ અને જળ બન્ને થાય છે.

વાસ્તે કરે છે. પરંતુ તેનાથી યમનું દુઃખ નિવારણ થતું નથી. પરંતુ આપનામાં માતૃભાવ રાખી જે આપનું પય (જળ) પાન કરે છે, તેને યમનું દુઃખ થતું નથી કારણ કે યમરાજા સૂર્યપૂત્ર અને આપ પણ સૂર્યપૂત્રી છો તેથી તમારા ભાઇ યમરાજા તમારા ઉપર માતૃભાવ રાખી જળપાન કરનારા તમારા પૂત્રો કે જે યમરાજાના ભાણેીયા થાય તે દુષ્ટ હોય છતાં તેમને કેમ દુઃખ દે ? નજ દુઃખ આપે. વળી તમારા જળનો મહિમા એટલો બધો છે કે—હે યમુનાજી આપના જળનું સેવન કરવાથી ગોપિકાઓ પણ પ્રભુને પ્રિય થયાં હતાં. તેવીજ રીતે વ્રજભક્તની માફક આપના જળનું જે સેવન કરે છે, તે ભગવાનને પ્રિય થઇ પડે છે. આજ છઠું ઐશ્વર્ય શ્રી યમુનાજીનું સિદ્ધ થયું ॥ ૬ ॥

આ નીચેના શ્લોકમાં પ્રભુને પ્રિય પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે.

मूलम्. ममास्तु तव सन्निधौ तनुनवत्वमेतावता
न दुर्लभतमा रतिर्मुररिपौ मुकुन्दप्रिये ॥
अतोस्तु तव लालना सुरधुनी परं संगमात्
तवैव भुविकीर्तिता न तु कदापि पुष्टिस्थितैः ॥ ७ ॥

અર્થઃ—હે મુક્તિને આપનારાં ભગવાન મુકુન્દનાં પ્રિયા યમુનાજી ! તમારા સમીપમાં રહેનારા મારા શરીરનું નવાપણું થાઓ. અર્થાત્ આ દેહ બદલાઇ સેવોપયોગી દેહ થાઓ. આ સેવોપયોગી દેહ મેળવ્યા પછી મુરદૈત્યના શત્રુ ભગવાનની પ્રીતિ મેળવવી કંઈ કઠીણ નથી. માટે હું તમારી સ્તુતિ કરૂં છું. કારણ કે ગંગાજી પણ તમારા સંગમથીજ

પૃથ્વી ઉપર શ્રેષ્ટ થયાં છે. તમારા શીવાય શ્રેષ્ટ થયાં નથી. તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતો તમારા સંગમથીજ તેમને વખાણે છે. કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ નથી કરતા. તમારી પ્રથમ સ્તુતિ કરીને ગંગાજીની સ્તુતિ કરે છે. અર્થાત્ તમનેજ શ્રેષ્ઠ માને છે.

વિવેચન--મનુષ્યોનો ધર્મ છે કે ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો યમુનાજીના તીર ઉપર વાસ કરીને તેમનું સેવન અને જળપાન કરવું, કારણ કે તેમનાથી મુક્તિ કરતાં શ્રેષ્ઠ ભક્તિરૂપી ફળ મળે છે. તેથીજ સ્તુતિ કરે છે કે હે યમુનાજી? તમારા સમાગમથી મારૂં શરીર નૂતન થાઓ. અર્થાત્ આ લૌકિક દેહ પલટાઇને અલૌકિક સેવોપયોગી દેહ મળો. આ વિચાર ઉપર હરિરાયજી એવું જણાવે છે કે–એક દેહથી બીજો દેહ થાય છે. દેહ વિના જીવ રહેતો નથી તેથીજ મુક્તિમાં દેહનો ત્યાગ કરવો પડે છે તોપણ મુક્તિમાં સેવોપયોગી દેહ તો રહેછેજ. કારણ વૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, એવું મહાપ્રભુજી કહે છે. માટે બીજા દેહ ઉપર શંકા ન કરવી, વળી **આપના સમીપમાંજ** આ દેહ પલટાઇને સેવોપયોગી દેહ થાય એવું નિશ્ચય કરીને બોલવાનું કારણ એ કે તમારા શીવાય બીજાના સમીપમાં દેહ પલટાય તો સેવોપયોગી દેહ પ્રાપ્ત થાય નહિ કારણ કે તમેજ સેવોપયોગી દેહ આપવા સમર્થ છો, બીજો કોઇ નથી. અને તમારા સમીપમાં યમનું દુઃખ થતું નથી. વળી આ સેવોપયોગી દેહ મેળવ્યા પછી મુરના શત્રુ ભગવાનની પ્રીતિ મેળવવી દુર્લભ નથી. કારણ કે આપ મુકુન્દ ભગવાનનાં પ્રિયા છો. તેથી આપ ભકતોના દોષોને નિવારણ કરો છો. તેથી ભગવાન નિર્દોષ ભક્ત ઉપર અનુગ્રહ તુરત કરે છે. તેથી શ્લોકમાં કહે છે કે આ દેહ

બદલાતા સુધી તમારીજ સ્તુતિ થયા કરો. જોકે ગંગાજી દેહ પ્રાપ્તિ કરવામાં સમર્થ છે. પરંતુ તે યમુનાજીના સંગમથીજ દેહ પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. કેવળ નહિ. માટે યમુનાજીની સ્તુતિ કરવી યોગ્ય છે. કોઇ પુ-રાણુમાં કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ માલૂમ પડે છે. પરંતુ શ્લોકમાં કહેવા મુજબ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તો યમુનાજીને કોરે મુકી કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ કરતા નથી. પણ જે યમુનાજીના મહાત્મ્યને નથી જાણતા એવા મર્યાદામર્ગીય ભક્તોજ કેવળ ગંગાજીની સ્તુતિ કરે છે. ગંગાજી દેહાન્તર મેળવી આપે છે. પરંતુ જેવો મનોરથ હોય એવો સેવોપયોગી દેહ સંપાદન કરી શકતાં નથી, માટે યમુનાજીજ યથાર્થ સેવોપયોગી દેહ સંપાદન કરવામાં સમર્થ છે આ સાતમું ઐશ્વર્ય સિદ્ધ થયું. ॥ ૭ ॥

આ આઠમા શ્લોકમાં સ્તુતિ કરવામાં અસામર્થ્ય સૂચવીને પ્રભુના પરસેવાના જળનો ભક્તને સંબંધ કરાવવા રૂપી આઠમું ઐશ્વર્ય સૂચવે છે.

મૂલમ્ . स्तुतिं तव करोति कः कमलजा सपत्नि प्रिये
हरेर्यदनुसेवया भवति सौख्यमामोक्षतः ॥
इयं तव कथाधिका सकलगोपिकासंगम-
स्मरश्रमजलाणुभिः सकलगात्रजैः संगमः ॥ ८ ॥

અર્થઃ—હે લક્ષ્મીજીના સમાન સૌભાગ્યવાળાં અને ભગવાનને અધિક પ્રિય એવાં યમુનાજી ? તમારી સ્તુતિ કોણ કરી શકવા સમર્થ છે ? અર્થાત્ કોઇ નહિ. (ત્યારે લક્ષ્મીજી તેમના સમાન છે. તે સ્તુતિ કરો ? તેના જવાબમાં કહે છે કે,–) પ્રભુની સેવા પૂર્વક પ્રભુનાં પ્રિયા લક્ષ્મીજીનું

સેવન કરવામાં આવે તો મોક્ષ પર્યંતનુંજ સુખ મળે છે. અને તમારી વાત એવી ફેલાઈ છે કે,– (તમારી સેવા કરવાથી તમારા ભક્તને તો) સમગ્ર ગોપિકાઓના સમાગમથી થએલા કામને લીધે જે ભગવાન્‌ને પસીનાનું જળ થએલું તેનો સંબંધ આપ ભક્તના સર્વાંગે કરાવો છો. અર્થાત્ સાક્ષાત્ પ્રભુ સાથેજ લીલાની પ્રાપ્તિનો અનુભવ કરાવો છો, તેથી લક્ષ્મીજી કરતાં આપ શ્રેષ્ટ છો ?

વિવેચન—આપની સ્તુતિ કરવામાં કોઇ સમર્થ નથી, એવું કહ્યું ત્યારે શંકા થાય કે લક્ષ્મીજી તેમના સમાન ધર્મવાળાં છે. તેથી કેમ સ્તુતિ ન થઈ શકે ? ત્યારે કહે છે કે. શ્રીયમુનાજી ભગવાનને લક્ષ્મીજી કરતાં અધિક પ્રિય છે. માટે તેમની સ્તુતિ કરવી અશકય છે. હવે જો પ્રભુની સેવા કરીને જો લક્ષ્મીજીની સેવા કરવામાં આવે તો મોક્ષ પર્યંત સુખ મળે અને જો કેવળ લક્ષ્મીજીની સેવા કરવામાં આવે તો મોક્ષ પણ નથી મળતો, અને શ્રી યમુનાજીની કથા તો મોક્ષથી પણ વિશેષ છે. અર્થાત્ યમુનાજીની કથાનો રસિકભક્ત મોક્ષની ઇચ્છા રાખતો નથી. વળી એક વાત મુખ્ય છે કે સમગ્ર ગોપિકાઓની રાસક્રીડા શ્રી યમુનાજીમાં થએલી તે વખતે કામને લીધે પરસેવાના જળનાં બિન્દુ ભગવાનને થએલાં તેના રસનો અનુભવ શ્રી યમુનાજીને પરિપૂર્ણ છે. તેથી યમુનાજીનું સેવન કરનાર ભકતોને પણ તે રસનો અનુભવ યમુનાજી કરાવે છે. તેથી તે સર્વ કરતાં શ્રેષ્ટ છે. આ પ્રભુની સાથે શ્રમજલ વિગેરે લીલાના રસનો અનુભવ કરાવવો વિગેરે આઠમું ઐશ્વર્ય સંપૂર્ણ થયું. ૮॥

આ પ્રમાણે આઠ શ્લોકથી શ્રી યમુનાજીની સ્તુતિ કરી આ

નવમા શ્લોકમાં બીજાં શ્રીયમુનાસ્તોત્ર કરતાં આ સ્તોત્ર બહુજ ઉત્તમ છે. કારણ કે આ સ્તોત્રમાં યમુના સ્વરૂપ યથાર્થ પ્રતિપાદન કરેલું છે એવું બીજા અન્યસ્તોત્રમાં હોતું નથી તેથી આ સ્તોત્રનોજપાઠ કરવાથી યથાર્થ ફળ મળે છે એમ કહે છે,—

मूलम्—तवाष्टकमिदं मुदा पठति सूरसूते सदा
समस्तदुरितक्षयो भवति वै मुकुन्दे रतिः ॥
तया सकलसिद्धयो मुरारिपुश्च संतुष्यति
स्वभावविजयो भवेत् वदति वल्लभः श्रीहरेः ॥ ९ ॥

અર્થ:—હે સૂર્યપુત્રી શ્રીયુમનાજી ! તમારા આ અષ્ટકનો પાઠ જે માણસ હમેશાં હર્ષ સાથે કરે છે. તે માણસનાં નિશ્ચય સઘળાં પાપોનો નાશ થાય છે. અને મુકુન્દ ભગવાનમાં પ્રીતિ થાય છે આ ભગવાનની પ્રીતિવડે સર્વ સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય છે. અને સ્વભાવ શુદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે શ્રીવલ્લભાચાર્યજી કહે છે.

વિવેચન—આ શ્રી યમુનાજીના પાઠથી સમસ્ત પાપનો ક્ષય થાય છે અને એવો નિયમ છે કે જ્યારે પાપનો ક્ષય થાય છે ત્યારે શ્રી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥ જો કે પાપનો નાશ તો ગીતાજીમાં કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાનથી પણ થાય છે. પરંતુ આ સ્તોત્રના પાઠની સરળ રીતિએ પાપનો નાશ થાય તો જ્ઞાનનો અગાધ પ્રયત્ન કરવો. કોણ ઉચીત ધારે ? માટે આ સ્તોત્રથીજ પાપનો નાશ થાય છે અને પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય છે. પ્રભુમાં પ્રીતિ થયા બાદ પહેલાં ગણાવેલી સમગ્ર સિદ્ધિઓ મળે છે. આ શ્લોકમાં મુરરિપુ

એવું ભગવાનનું નામ આપવાનું કારણ એ છે કે ભક્તિમાં કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબંધ હોય તો તે આ સ્તોત્રનો પાઠ કરવાથી જેમ રાજકન્યાઓના પ્રતિબંધને કરનાર મુરદૈત્યનો નાશ ભગવાને કર્યો હતો, તેવી રીતે પ્રતિબંધ નાશ પામે છે.

હવે સ્વભાવ દુષ્ટ હોય તો બદલાઈને ઉત્તમ થાય છે. જોકે તપશ્ચર્યા શીવાય સ્વભાવ શુદ્ધ થઇ શકતો નથી, તો આ પાઠથી સ્વભાવ શુદ્ધ શી રીતે થઇ શકશે, એવી શંકા થાય પરંતુ આ મહાપ્રભુજીનું આપ્ત વાક્ય છે અર્થાત્ શ્રીયમુનાજી સાક્ષાત્ સ્વરૂપ સંબંધી અને મહાપ્રભુજી પણ સાક્ષાત્સ્વરૂપસંબંધી છે. તેથી મહાપ્રભુજીને યથાર્થ યમુનાજીના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે, અને તેને લીધેજ તેના સ્વભાવવિજયનું ફળસૂચન કર્યું છે. આ નવમા શ્લોકમાં પાંચ ફળ બતાવ્યાં છે. ૧ સર્વપાપનો નાશ ૨ મોક્ષ આપવાવાળા ભગવાનમાં પ્રીતિ ૩ તે પ્રીતિથી સર્વ ઇષ્ટિઓની પ્રાપ્તિ. ૪ દોષનિવારક પ્રભુપ્રસન્ન થાય છે. ૫ સ્વભાવ દુષ્ટ હોય તે ઉત્તમ છે. આથી સંસારમાંથી આસક્તિ છુટે અને પ્રભુમાં પ્રીતિ થાય છે.

इति श्रीमद् वल्लभाचार्यविरचितं यमुनाष्टकं

॥ संपूर्णम् ॥

नमः श्रीकृष्णाय गोपिजनवल्लभाय नमः ॥

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો

"बालबोध"

આ સંસારમાં અનેક મતના લોક છે. જેમકે ચાર્વાક નામના નાસ્તિક લોક છે. તે ધર્મ ઉપર જરા પણ શ્રદ્ધા ન રાખતાં મોજ શોખ–ખાવું, ભોગ ભોગવવા વિગેરેનેજ પુરૂષાર્થ ગણે છે. કેટલાક મત· ના ધનસંપાદન કરવું એજ પુરૂષાર્થ ગણીને તેને મેળવવા સારૂં ચાણાક્ય વિગેરેએ કહેલી રાજ્યનીતિનોજ ઉપયોગ કરે છે, અને સ્વાર્થ સાધે છે. વળી એકમત એવો છે કે કીર્તિનેજ પુરૂષાર્થ ગણે છે. તો બીજા કેટલાક કામને, કેટલાક આચાર વિચારને, કેટલાક ધર્મને, કેટલાક તપને, સાંખ્ય- ને, યોગને, કેટલાક શિવની ઉપાસનાને પુરૂષાર્થ માને છે. અને **શ્રીમદા ચાર્ય ચરણે ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો છે.** આ સર્વ પુરૂષાર્થોના સંદેહનું નિરાકરણ કરવા સારૂં શ્રીમદાચાર્ય **બાલબોધ** નામનો ગ્રંથ લખવા સરૂ કરે છે.

मूलम्–नत्वा हरिं सदानन्दं सर्वसिद्धान्तसंग्रहम् ।
बालप्रबोधनार्थाय वदामि सुविनिश्चितम् ॥ १ ॥

અર્થ—સર્વદા આનંદવાળા પાપને હરનારા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને (શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તથી અજાણ્યા)

બાળકોને બોધ થવા સારૂં સર્વ પ્રમાણુથી સારી રીતે નિશ્ચર્ય કરેલા બધા સિદ્ધાન્તના સંગ્રહને હું કહું છું.

વિવેચન—સ્મરણ કરનારના પાપ તથા દુ:ખને હરણ કરનાર પ્રભુ છે. એવું સૂચવવા સારૂં હરિપદ મુકયું છે. **सदानन्दं** પદ પણ એવું સૂચવે છે કે ભક્તની ઇચ્છા પૂર્વક ફળ આપનાર છે. સદાનન્દ શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માજ થાય છે. કારણ કે * **कृष्ण** શબ્દમાં **कृष्** એટલે સર્વમાં જેની સત્તા છે. તે સત્તા અને **ण** આનંદ વાચક છે તે પણ તેમનો આપેલો છે. આ બન્ને મળી **कृष्ण** એ શબ્દનો અર્થ સદાનન્દ સર્વ ઉપર સત્તા ભોગવનાર સર્વને આનન્દ-સુખ, આપનાર એવો અર્થ સિદ્ધ થાય છે. કેટલાંક પુરૂપાર્થનો નિર્ણય કરનારાં શાસ્ત્રો વૈષ્ણવોને ગ્રહણ કરવા લાયક છે, અને કેટલાંક ગ્રાહ્ય નથી. તે સર્વનો સિદ્ધાંત બતાવી ફળ વિગેરેનો પણ નિર્ણય આ ગ્રંથમાં કરી આપશે. અહિંઆં **બાલક**નો અર્થ એવો થાય છે કે જેઓ ભાવ-વાળા છે, પરંતુ અમુક શાસ્ત્ર ગ્રાહ્ય છે, અને અમુક અગ્રાહ્ય છે, એવો વિચાર કરવાને જે મનુષ્ય અશક્ત છે, તેને બાલક શબ્દથી કહે છે. આ બાલકરૂપ મનુષ્યો શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ અને એજ ફલ શીવાય બીજું સાધન ગ્રહણ ન કરે તેટલા સારૂં સારી રીતે નિશ્ચય કરેલા સિદ્ધાંતને **શ્રીમદાચાર્યચરણ** કહે છે. ॥ ૧ ॥

પહેલા શ્લોકમાં બતાવેલા અનેક પુરૂષાર્થોમાં ગ્રાહ્ય પુરૂષાર્થોનું વર્ણન આ બીજા શ્લોકથી કરે છે.

---

* **कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निवृत्तिवाचकः ॥
तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ इति श्रुतिः ॥**

मूलम्–धर्मार्थकाममोक्षाख्याश्चत्वारोऽर्था मनीषिणाम् ॥
जीवेश्वरविचारेण द्विधा ते हि विचारिताः ॥ २ ॥

અર્થ—બુદ્ધિશાળી પુરૂષોને ધર્મ, અર્થ, કામ, અને મોક્ષ આ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થો છે. આ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થો પણ જીવના એટલે ઋષિઓએ વિચારેલા અને ઇશ્વર એટલે વેદમાં વિચારેલા એવા બે પ્રકારના છે.

વિવેચન—ઉપર બતાવેલા ચાર પકારના પુરૂષાર્થો નિશ્ચિત બુદ્ધિશાળી પુરૂષોથી ગ્રહણ થઇ શકે છે. તેનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે શ્રી પુરૂષોતમજી જણાવે છે.

ધર્મ—વેદમાં જેને પાળવા સારૂ આજ્ઞા કરેલી તે **ધર્મ**, આજ્ઞાથી વિરૂદ્ધ આચરણ તે અધર્મ કહેવાય છે. **પ્રવૃત્તિ** ધર્મથી સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અને **નિવૃત્તિ** ધર્મથી મોક્ષ થાય છે. આ પ્રકારે બે પ્રકારનો ધર્મ બતાવી અર્થ કહે છે.

અર્થ—દ્રવ્ય, સ્ત્રી, ઘર, પુત્ર, સુવર્ણ વિગેરે ગાંઠરૂપી સર્વ ધનનો તેમાં સમાવેશ થાય છે.

કામ–ઇન્દ્રિયોને ઇન્દ્રિયોના સ્પર્શાદિક ભોગ ભોગવાવવા તે,

મોક્ષ–માયાની નિવૃત્તિ અથવા અહંતા મમતાત્મક સંસારની નિવૃત્તિ હોઇ પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે મોક્ષ એમ કેટલાક કહે છે.

* શ્રી દેવકીનંદનજીના અભિપ્રાય પ્રમાણે વિચાર કરતાં આ ઉપર બતાવેલા-ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થ અન્ય માર્ગના છે. ભક્તિ માર્ગીય નથી. એમ સિદ્ધ થાય છે. ભક્તિ

* આ અભિપ્રાય ઉત્તમ છે.

માર્ગમાં તો **ભક્તિજ** મુખ્ય પુરૂષાર્થ રૂપે માનવામાં આવી છે. **अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ॥** ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિજ સિદ્ધિઓથી પણ શ્રેષ્ટ છે. માટેજ મૂળમાં કહે છે કે આ ઉપર બતાવેલા ચાર અર્થો છે. પુરૂષાર્થો નથી.

આ ચાર પ્રકારના પુરૂષાર્થોના બે ભેદ છે. એક જીવ એટલે ઋષિઓએ સ્મૃતિમાં કહેલા અને બીજા ઇશ્વર એટલે વેદમાં કહેલા, આ બે પ્રકારનો વિચાર નીચેના શ્લોકમાં સ્પષ્ટ બતાવે છે. ॥ ૨ ॥

અલૌકિક વેદમાં ઇશ્વરે કહેલા અને ઋષિઓએ સ્મૃતિઓમાં કહેલા ચાર પુરૂષાર્થોના વિચાર.

मूलम्–अलौकिकास्तु वेदोक्ताः साध्यसाधनसंयुताः ॥
लौकिका ऋषिभिः प्रोक्तास्तथैवेश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥

અર્થ–(યજ્ઞ વિગેરે) સાધ્ય અને (ઘી સરવો વિગેરે) સાધન સાથે અલૌકિક એટલે ઇશ્વરે વિચારેલા ચાર પુરૂષાર્થો વેદમાં કહેલા છે અને લૌકિક એટલે જીવના વિચારેલા ચાર પુરૂષાર્થો મનુ વિગેરે ઋષિ લોકોએ પ્રભુની પ્રેરણાથી અર્થાત્ તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે પોતપોતાની સ્મૃતિમાં કહેલા છે.

વિવેચન—બીજા શ્લોકની અંદર પુરૂષાર્થોના બે પ્રકાર બતાવીને આ શ્લોકમાં પ્રથમ પહેલાં ઇશ્વરવિચારિત પુરૂષાર્થોનું સ્પષ્ટીકરણ કહે છે.

અલૌકિક–વેદની અંદર ઇશ્વરે ચારે પુરૂષાર્થો કેવી રીતે સિદ્ધ કરવા તે અને એનાં સાધનાં પણ સાથે બતાવીને સ્પષ્ટ રીતે નિર્ણય કરેલો છે, તેનો ટુંકામાં એક એક દાખલો સમજનારને સુગમ પડે તેટલા સારૂ અપાય છે.

ધર્મ–જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરવો. (આ સાધ્ય) (**હવે સાધન** બતાવે છે.) તેને સારૂ લાલ રંગની પીળી આંખવાળી એક વર્ષની વાછરડી આપીને સોમવાલી લેવી. આ પ્રમાણે ધર્મ અને તેનાં સાધનો પણ સાથે બતાવ્યાં છે.

અર્થ–પશુની કામનાવાળાએ વૃક્ષથી યજન કરે વિગેરે.!

કામ છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્‌માં સિદ્ધ કરેલ છે.

મોક્ષ–ब्रह्मविद् आप्नोति परम् ॥ બ્રહ્મને જાણનાર પરમાનંદ મેળવે છે. તેમજ બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ્‌ના અધ્યાય ૪ બ્રા. ૪ માં મૈત્રેય બ્રાહ્મણમાં મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

ત્યાં કહે છે કે–આત્માનુંજ દર્શન–શ્રવણ–મનન અને નિશ્ચય પૂર્વક સ્મરણ (નિદિધ્યાસ) કરવું, કારણ કે તે આત્મા તેનાથી જણાય છે. **શ્રીદેવકીનંદજી** કહે છે કે આ વેદમાં બતાવેલા પુરૂષાર્થો અલૌકિક સમજવા. અને તેનાં સાધનો પણ અલૌકિક સમજવાં.

આ ચારે પુરૂષાર્થોમાં બે પુરૂષાર્થો મુખ્ય છે. **दुःखाभावः सुखं चेति पुरुषार्थ द्वयं मतं** દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિ, અર્થાત્ મોક્ષ અને કામ એ બે મુખ્ય પુરૂષાર્થ છે. અને ધર્મ તે સુખ પ્રાપ્તિમાં સાધન છે, અને અર્થ તે ધર્મનું સાધન છે. વેદના પૂર્વકાંડમાં ધર્મ કહેલો છે. અને ઉત્તરકાંડમાં મોક્ષ કહેલો છે. માટે મુખ્ય બે પુરૂષાર્થ છે. અને બે સાધનરૂપ છે.

લૌકિક જીવ વિચારિત શાસ્ત્રોનો નિર્ણય—

જીવે (ઋષિ લોકોએ) વિચાર કરી જે નિર્ણય પોતાની સ્મૃતિ વિગેરેમાં કર્યો છે તે લૌકિક સમજવો. ઋષિ લોકો વેદને જાણતા

હતા તેથી વેદાનુસારજ પુરૂષાર્થોનું વર્ણન કર્યું હશે! એવી શંકા થાય પરંતુ મૂળમાં કહ્યું છે કે-સંસારની વિચિત્રતા સારૂં અધિકારીના ભેદ હોવાથી ઇશ્વરની પ્રેરણા પ્રમાણે તેમણે કહ્યા છે, માટે જીવ વિચારિત છે.

હવે એવું થયું કે—પ્રલયકાલમાં વેદોનો તિરોભાવ થયો. પછી ભગવાને બ્રહ્માને વેદનો ઉપદેશ કર્યો કે જેમાં ભગવદ્ ભક્તિનોજ ઉપદેશ છે બ્રહ્માએ મનુને તે વેદ કહ્યો, મનુએ સપ્તર્ષિ ભૃગુ વિગેરેને કહ્યો, તેમની પાસેથી તેમના પૂત્રો ભણ્યા, અને તેમની પાસેથી દેવતા-દાનવ-ગુહ્યક વિગેરે સર્વે ભણ્યા, આ સર્વે ભણ્યા પરંતુ તે સર્વની પ્રકૃતિ જુદી જુદી હોવાથી તેમના સમજવામાં ફેર પડી ગયા અને રજોગુણ, સત્વગુણ અને તમોગુણને અનુસરી વેદના અવળા અર્થ કરી અવળાં મોહક શાસ્ત્રો રચવા લાગ્યા અને બુદ્ધિ અનુસાર બોધ આપવા લાગ્યા વળી ભગવાનની માયા શક્તિમાં અંજાઈ જઇ મોહ પામી ભગવદિચ્છા મુજબ તેમના કર્માનુસાર અવળા માર્ગ ચલાવવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે લૌકિકમાં અનેક પ્રકારનાં ભગવદિચ્છાથી મોહક શાસ્ત્ર થઇ ગયાં છે. માટે તેમનો ત્યાગ કરવા સારૂં નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. ૩

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે અલૌકિક તો વેદમાં સ્પષ્ટ છે. પરંતુ લૌકિકમાં કેટલાંક તજવા લાયક છે. માટે તેનો નિર્ણય કરે છે.

मूलम्—लौककांस्तु प्रवक्ष्यामि वेदादाद्या यतः स्थिताः ॥
धर्मशास्त्राणि नीतिश्च कामशास्त्राणि च क्रमात् ॥ ४ ॥
त्रिवर्गसाधकानीति न तन्निर्णय उच्यते ॥

અર્થ—ઇશ્વરના વિચારેલા ચાર અલૌકિક પુરૂષાર્થો વેદની અંદર યથાસ્થિત કહેલા છે. તે વેદથી જાણી શકાય છે. માટે હું તેમને નહિ કહેતાં લૌકિક એટલે જીવે વિચારેલા પુરૂષાર્થો સારી રીતે સમજાય તેટલા સારૂં કહું છું. ધર્મશાસ્ત્ર (સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્ર) અને નીતિ શાસ્ત્ર તથા કામશાસ્ત્ર (વાત્સાયન સૂત્ર વિગેરે) આ ત્રણ શાસ્ત્ર ક્રમથી ત્રિવર્ગ એટલે ધર્મ-અર્થ-અને કામને સિદ્ધ કરનારાં છે. માટે તેમનો નિર્ણય અમો કહેતા નથી.

વિવેચન—ઇશ્વર વિચારિત વેદની અંદર ચાર પુરૂષાર્થો એ કાંડમાં પ્રમાણ આપી સિદ્ધ કરેલા છે. માટે તેમાં સંદેહ નથી, પરંતુ લૌકિક કે જેને જીવ વિચારિત કહી ગયા તેને સિદ્ધ કરવા સારૂં કહે છે કે—

ધર્મશાસ્ત્ર—એટલે ધર્મ પ્રતિપાદક મનુ વિગેરે સ્મૃતિઓ અને ગૃહ્યસૂત્ર વિગેરેનું ગ્રહણ કરવુ આમાં વામમાર્ગીય શાસ્ત્રો ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

નીતિશાસ્ત્ર—બૃહસ્પતિ વિગેરે આચાર્યોએ કરેલી રાજનીતિ ગ્રહણ કરવી. બીજી નીતિઓ અને દ્યુતશાસ્ત્ર અગ્રાહ્ય છે.

કામશાસ્ત્ર—વાત્સાયન સૂત્ર દંતકાદિ પ્રણિત વિગેરે ગ્રાહ્ય છે બીજાં કેટલાંક અગ્રાહ્ય છે.

આ ત્રણ પ્રકારનાં શાસ્ત્રોમાં કહ્યા મુજબ અનુષ્ટાન કરવાથી અનુક્રમે ધર્મ-અર્થ અને કામ સિદ્ધ થાય છે. આ શાસ્ત્રો પ્રમાણે ધર્મ-અર્થ-અને કામને સિદ્ધ કરવામાં પ્રયત્ન અધિક હોવાથી અને તેનો ભક્તિમાર્ગમાં ઉપયોગ નહિ હોવાથી તેનો નિર્ણય અંહિંઆં નથી કરતા. કારણ કે

શુદ્ધ ભાવવાળા અનન્ય ભક્તના સર્વ પુરૂષાર્થો પ્રભુજ સિદ્ધ કરી લે છે. ॥ ૪ ॥

ત્રણ પુરૂષાર્થો કહી, નીચેના શ્લોકમાં મોક્ષ પુરૂષાર્થનો પ્રકાર કહે છે.

मूलम्—मोक्षे चत्वारि शास्त्राणि लौकिके परतः स्वतः ॥ ५ ॥
द्विधा द्वे द्वे स्वतस्तत्र सांख्ययोगौ प्रकीर्तितौ ॥
त्यागात्यागविभागेन सांख्ये त्यागः प्रकीर्तितः ॥ ६ ॥

અર્થ—જીવવિચારિત લૌકિક મોક્ષની અંદર ચાર શાસ્ત્ર છે. આ લૌકિક મોક્ષ બે પ્રકારનો છે. એક પારકાથી થવાનો અને બીજો પોતાની સત્તાથી થવાનો, આ પ્રમાણે મોક્ષ બે પ્રકારનો છે. તેમાં પણ એક એક પ્રકારના મોક્ષમાં બે બે શાસ્ત્રો વહેંચાય છે. તેથી સ્વતો મોક્ષમાં ત્યાગ અને અત્યાગના ભેદથી સાંખ્ય અને યોગ એ બે શાસ્ત્રો કહેલાં છે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં તો અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કહેલો છે.

વિવેચન—મોક્ષ બે પ્રકારનો છે. એક **સ્વતોમોક્ષ** અને બીજો **પરતોમોક્ષ**. **સ્વતોમોક્ષ**—પોતાની હોંશીયારીથી મેળવી શકાય એવો સ્વાધીન મોક્ષતે સ્વતોમોક્ષ કહેવાય. **પરતોમોક્ષ**—બીજા દેવ વિગેરે દ્વારા થવાનો એવો પરાધીન મોક્ષ તે પરતોમોક્ષ! આ બે પ્રકારના મોક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં શાસ્ત્રો ચાર છે, તેમાં બે સ્વતોમોક્ષને અને બે પરતો મોક્ષને પ્રતિપાદન કરનારાં છે. આ ચાર શાસ્ત્ર શીવાય બાકીનાં કેટલાંક શાસ્ત્ર વેદવિરૂદ્ધ આશયવાળાં હોવાથી તેમનું ગ્રહણ કરવાનું નથી.

હવે સ્વતોમોક્ષમાં **સાંખ્યશાસ્ત્રને** પ્રમાણ કહેલું છે. તેનો સારાંશ નીચે પ્રમાણે છે.

સાંખ્ય કારિકાની પ્રથમ કારિકામાં જણાવે છે કે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ છે. **૧ આધિભૌક્તિક ૨ આધ્યાત્મિક અને ૩ આદિદૈવિક** આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખનો નાશ થાય એજ પરમપુરૂષાર્થ છે.

આ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં પચીશ તત્વ છે—તે એકબીજાથી ઉત્પન્ન થએલાં છે, તેમાં પુરૂષ નામનું તત્ત્વ છે, તે કોઇનું કારણ નથી, હમેશાં કૂટસ્થ રહે છે, નિત્ય છે, પોતે ઉત્પન્ન થતો નથી, પ્રકૃતિના પ્રપંચમાં છે છતાં કોઇ પણ વસ્તુથી લેપાતો નથી, સાક્ષીરૂપ હમેશાં રહે છે અને પ્રકૃતિ વિગેરે સર્વને ચેતન કરે છે, તે અનેક છે, પ્રતિ શરીર ભિન્ન છે.

ઉત્પત્તિ—આ ચેતન પુરૂષ જડપ્રકૃતિને **અંધપંગુન્યાયથી**[1] મદદ કરે છે, ત્યારે મહતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મહત્તત્વ જ્યારે વિકાર પામે છે ત્યારે ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. **સાત્વિક રાજસ અને તામસ**, રજોગુણની પ્રેરણાવાળા **સાત્વિક અહંકારથી** મન, આંખ. નાક, કાન, જીભ, ચાંમડી (આ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય) હાથ. પગ, મુખ, [2]ઉપસ્થ અને ગુદા (આ પાંચ કર્મેન્દ્રિય) મળી અગીયાર ઇન્દ્રિય ઉત્પન્ન થયાં, રજોગુણની પ્રેરણાવાળા **તામસ અહંકારથી** શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગન્ધ, (આ પાંચ તન્માત્રા કહેવાય છે.) આ પાંચ તન્માત્રાથી અનુક્રમે આકાશ વાયુ, તેજ, અપ, અને પૃથ્વી, આ પંચમહાભૂત ઉત્પન્ન થયાં છે. આ પ્રમાણે **૨૫** તત્વની ઉત્પત્તિ સાંખ્ય કારિકામાં દર્શાવી છે.

---

૨ ઉપસ્થ–લિન્ગ

૧ આંધળો પાંગળાને ઉચકી લે અને પાંગળો રસ્તો બતાવે ત્યારે બન્ને ઇચ્છા પૂર્વક ચાલ્યા જાય તેવી રીતે.

આ રીતે સિદ્ધ કરેલી ઉપરની ઉત્પત્તિ પ્રમાણે આ સંસારચક્ર ચલ્યા કરે છે. પુરૂષ અને પ્રકૃતિના સંયોગથી આ સર્વ વ્યવહાર ચાલી રહ્યો છે. માટે પુરૂષ ભોક્તા છે, અને પ્રકૃતિ ભોગ્યા છે. પ્રકૃતિને લીધે કર્તા સમાન ભાસે છે, અને સુખ દુઃખાદિ સહિત દેખાય છે. પ્રકૃતિના સંબંધથી ત્રિદુઃખ સહન કરવું પણ પડે છે, કારણ કે અજ્ઞાનથી પોતે પોતામાં સમજી લે છે.

પરંતુ જ્યારે ઉપર કહેલા પચીશ તત્વના પ્રકારનું તત્વજ્ઞાન ભોક્તાને થાય છે, ત્યારે ભોક્તાને ભોગ ઉપર વૈરાગ્ય થતાં પોતાનું સ્વરૂપ સમજે છે, અને પ્રકૃતિનું પણ સ્વરૂપ સમજે છે, ત્યારે પ્રકૃતિ પર્યંત સર્વ જડમાં હું નથી, આ સર્વ મારૂં નથી, એવી રીતે અભિમાનનો ત્યાગ થાય છે. એજ વિવેક સિદ્ધ થયો એમ કહેવાય છે. અને વિવેકથી શુદ્ધજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થાય છે, આનું નામ **સાંખ્ય-શાસ્ત્રનો મોક્ષ** કહેવાય છે. ત્રિદુઃખનો નાશ એ પણ આજ સ્થિતિ છે આમાં ઉપર કહેવા પ્રમાણે સર્વ આત્મા શિવાયની વસ્તુઓ ઉપર વૈરાગ્ય બુદ્ધિ અને અહંકાર રહિત પણું કરી તેમનો ત્યાગ કરવાનો હોવાથી શ્રીમદાચાર્યે મૂળમાં **सांख्ये त्यागः प्रकीर्तितः** સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે. એવું કહ્યું છે. ॥ ૬ ॥

સાંખ્ય શાસ્ત્રના મોક્ષનું યથાર્થ સ્વરૂપ નીચેના શ્લોક-માં બતાવે છે.

मूलम्—अहंताममतानाशे सर्वथा निरहंकृतौ ॥
स्वरुपस्थो यदा जीवः कृतार्थः स निगद्यते ॥ ७ ॥

અર્થ—અહંતા મમતાનો નાશ થઈને હું કંઈ કરતો નથી તેમ પ્રકૃતિ પર્યંત સર્વ જડ છે, એમ બધી રીતે અહંકારની નિવૃતિ થયે દેહાભિમાની જીવાત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં એટલે આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ટા વાળો થાય છે, ત્યારે તે જીવાત્મા કૃતાર્થ એટલે મોક્ષ સ્થિતિમાં થયો એવું કહેવાય છે.

વિવેચન—જીવાત્માની સ્થૂલ શરીરમાંથી અને તેનો આશ્રય કરી રહેલા *લિન્ગ શરીરમાંથી પણ જ્યારે અહંતા મમતા નાશ પામે છે, અને +બુદ્ધિતત્વમાં જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેમાં પણ અભિમાનનો ત્યાગ થાય એટલે કર્તા ભોક્તાના અહંકાર રહિત થઈને ઉદાસીન થાય ત્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં યથાર્થ રીતે તે (જીવાત્મા) સ્થિતિ કરી શકે છે, અને કૃતાર્થ થાય છે.

---

* લિન્ગ શરીરને સૂક્ષ્મ વાસના દેહ કહેવાય છે. તે સત્તર તત્વનું બંધાયેલું છે. **૧૧ ઇંદ્રિય, ૫ તન્માત્રા અને ૧ બુદ્ધિ મળી સત્તર** તત્વ છે, તે એક છે, પરંતુ કર્મભેદથી સર્વેના સ્થૂલ શરીરમાં તે જૂદું જૂદું રહે છે. સૃષ્ટિના આરંભથી પ્રલય સુધી રહે છે. પુરૂષ તેનો ઉપભોગ કરતો નથી. **ધર્મ, અધર્મ, જ્ઞાન, અજ્ઞાન, વૈરાગ્ય અવૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અનૈશ્વર્ય** આ આઠ પ્રકારની બુદ્ધિરૂપી સતરમું તત્વ તેનામાં રહેલું હોવાથી તેને વાસના રહેલી છે. તેથી સંસારનો સંબંધ તેને પણ રહેલો છે. સ્થૂલ દેહનો આશ્રય કરીનેજ રહે છે. આ **પ્રકારનું લિન્ગ શરીર** છે.

\+ કે જેને આપણે પાછળ આવેલા ઉત્પત્તિ પ્રકારનાં **મહત્તત્વ** કહીએ છીએ તે આ મહત્તત્ત્વ પ્રકૃતિ પ્રધાનથી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ પ્રકારે પોતાના ગળાની અંદર મણી હોય છતાં જેમ પોતે ભૂલી જાય, તેવી રીતે જ્યારે જીવાત્મા જડ પ્રકૃતિને ચેતનત્વ આપી સર્વ વ્યવહાર ચલાવતાં ચલાવતાં પોતે અહંતા મમતાના આવેશમાં આવી જતાં વિલંબે ત્રણ પ્રકારના દુઃખને ભોગવનારો થઇ પડે છે. પરંતુ જ્યારે પોતાનું સ્વરૂપ સમજે ત્યારે અનહંકાર પ્રાપ્ત થતાં મમતાનો નાશ થાય છે, અને પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ સમજતાં વિવેક પ્રાપ્ત કરે છે. અને તેનાથી સ્વરૂપસ્થ થાય છે. એટલે મુક્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

ગૌતમે બનાવેલા અને કણાદના બનાવેલા કેટલાક શાસ્ત્રોમાં વેદ વિરૂદ્ધ અંશ હોવાથી શિષ્ટ લોકો તેનો સ્વીકાર કરતા નથી તો સાંખ્ય દર્શનમાં પણ વેદ વિરૂદ્ધ અંશ દેખાય છે છતાં તેનો કેમ સ્વીકાર કરતા હશે ? કારણ કે ગૌતમે પણ સ્વતો મોક્ષજ કહ્યો છે. તો તેનો પણ સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે છતાં કેમ સ્વિકાર કરતા નથી ? આશંકાના સમાધાન સારૂં કહે છે કે—

मूलम्—तदर्थं प्रक्रिया काचित्पुराणेऽपि निरूपिता ॥
ऋषिभिर्बहुधा प्रोक्ता फलमेकमवाह्यतः ॥ ८ ॥

અર્થ—તે સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા મોક્ષને સારૂં ઋષિઓએ ઘણા પ્રકારે સાંખ્યશાસ્ત્રની પદ્ધતિઓ કહેલી છે એવી સાંખ્ય શાસ્ત્રની પદ્ધતિ પુરાણમાં નિરૂપણ કરેલી છે. આ સર્વ પદ્ધતિઓમાં જે સેશ્વરસાંખ્ય છે તેનાથી એક સરખુંજ ફળ થાય છે.

વિવેચન—આ સાંખ્ય મોક્ષ ગ્રહણ કરવાનું કારણ એજ કે આ સાંખ્યમોક્ષના હેતુ પુરાણમાં પણ વિવેચન કરેલા છે. આ

સાંખ્યનો સિદ્ધાંત પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને પુરાણ વેદમાંથી પ્રસિદ્ધ થએલો છે. તેથી શિષ્ટ લોકો તેનો આદર કરે છે. જુઓ પુરાણમાં આજ સિદ્ધાંત છે. " **અન્યથા રૂપ છોડીને એટલે પ્રકૃતિના કાર્યોમાં અહંતા મમતા છોડીને સ્વરૂપમાં રહેવું એનું નામ મોક્ષ છે. આનું નામ સ્વતો મોક્ષ** " આ પ્રમાણે પુરાણમાં હોવાથી શિષ્ટ લોકો તેનો આદર કરે છે. અને ગૌતમનો આશય પુરાણથી વિરૂદ્ધ હોવાથી તેમાં આદર નથી. વળી ઋષિ લોકોમાં ૨૬ તત્ત્વ કોઈ ૨૫ તત્ત્વ માને છે. કોઈ ૧૭ તત્ત્વ માને છે પરંતુ સર્વનું ફળ એકજ છે સર્વેમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણેજ મોક્ષનું વર્ણન કર્યું છે. માટે બાહ્યસાંખ્ય કે જે નિરીશ્વરસાંખ્ય છે. તેને છોડીને સ્વતો મોક્ષને આપનારાં સર્વે શાસ્ત્રો ગ્રહણ કરવાં. ॥ ૮ ॥

આ પ્રમાણે સ્વતો મોક્ષના સાંખ્ય શાસ્ત્રનું પ્રતિપાદન કરી હવે બીજા **યોગશાસ્ત્રનું** પ્રતિપાદન કરે છે.

मूलम्–अत्यागे योगमार्गो हि त्यागोऽपि मनसैव हि ॥
यमादयस्तु कर्तव्याः सिद्धे योगे कृतार्थता ॥ ९ ॥

અર્થ—ઉપર સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેવા મુજબ ત્યાગ ન કરવો હોય તો નિશ્ચયે કરીને **યોગમાર્ગ** છે. (વળી મોક્ષ સિદ્ધ કરવા સારૂં) ત્યાગ પણ મનથી કરવો પડે છે. અર્થાત્ યોગ માર્ગમાં પણ હું " **કંઇ નથી કરતો** " **એવી ભાવના રાખવી પડે છે. અને** યમ–નિયમ આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન–ધારણા અને સમાધિ વિગેરે સા-

ધનો અવશ્ય કરવાં કે જેથી કરીને મનની સઘળી વૃત્તિઓના નિરોધ રૂપી યોગ સિદ્ધ થયે જીવને કૃતાર્થપણું થાય છે.

વિવેચન—યોગ એટલે શું=? ઉ. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ દેહની અંદર રહેલા દ્રષ્ટા પુરૂષનો વિવેક ઉત્પન્ન થાય, અને હું કરૂં છું, હું ભોક્તા છું. એવા અભિમાનની નિવૃત્તિ થાય ત્યારે શુદ્ધ બુદ્ધિમાં જે પોતાનું સ્વરૂપ સમજાય તેને ટૂંકામાં ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કે યોગ એ પ્રમાણે કહે છે. આ યોગશાસ્ત્રના પ્રવર્તક શ્રીપંતજલિ છે. આ યોગશાસ્ત્રને સેશ્વર સાંખ્ય પણ કહે છે.

નિરોધના કેટલા પ્રકાર છે? ઉ૦ બે, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય, વૃત્તિ રહિત જે ચિત્તની સ્થિતિમાં યત્ન કરે તે **અભ્યાસ,** અને પદાર્થમાં દોષ દેખીને તેમાંથી ચિત્તની સ્થિતિ દૂર કરવી તે **વૈરાગ્ય.**

અત્યાગમાં યોગશાસ્ત્રનું સૂચન થાય છે તો ત્યાગ કરવો એવું કેમ કહે છે? ઉ૦ ત્યાગ શીવાય અર્થાત્ જ્યાં સુધી અહંતા મમતા હું કર્તા છું એવું અભિમાન રહે છે ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી, માટે મનથી **नैवकिंचित् करोम्यहं ॥** હું કર્તા નથી, હું કંઇ કરતો નથી. એવી ભાવના રાખવી.

શ્લોકમાં યમાદિક કરવા એમ કહ્યું છે તેનાં લક્ષણ બતાવો! ઉ૦ યમાદિક ખાસ કરવા જોઇએ કારણ કે તે યમાદિક આઠ યોગનાં મુખ્ય અંગ છે તે ચિત્તસત્વની અશુદ્ધિનો નાશ થાય અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય અને વિવેક પ્રગટ થાય ત્યાં સુધી આ આઠ યોગના અંગનું સાધન કરવું જોઇએ. તે આઠ અંગ નીચે પ્રમાણે.

યમ–નિયમ, આસન, પ્રાણાયમ, પ્રત્યાહાર, ધારણા,

ધ્યાન, અને **સમાધિ** આ આઠમાં પહેલાં પાંચ બહિરંગ સાધન છે. અને ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ ત્રણ અંતરંગ સાધન છે.

૧ **यम**—[1]અહિંસા [2]સાચું બોલવું. [3]ચોરી ન કરવી. [4]બ્રહ્મચર્ય પાળવુ [5]ભોગના સાધનોનો સ્વીકાર ન કરવો. આ પાંચ યમ છે.

૨ **नियम**—[1]બાહ્ય અને આભ્યન્તર એટલે દેહની અંદર પવિત્રતા શુદ્ધિ રાખવી, [2]સંતોષ રાખવો. [3]ચાન્દ્રાયણાદિકથી તપ કરવું. [4]પ્રણવ પૂર્વક જપ કરવો, [5]સર્વ કર્મ પ્રભુને અર્પણ કરવાં અને ફલની ઇચ્છા ન રાખવી. આ પાંચ નિયમો છે.

૩ **आसन**—પદ્માસન દંડાસન વિગેરે આ આસનોથી તાઢ તડકો તૃષા વિગેરે જીતાય છે. અને પ્રણાયમ કરવાને પાત્ર થાય છે.

૪ **प्राणायम**—શ્વાસ અને પ્રશ્વાસને કુંભક એટલે રોકવો. રેચક એટલે બહાર કાઢવો. અને પૂરક એટલે પૂરવો. આ પ્રમાણેની ક્રિયા, તે પ્રાણાયમ, આનાથી ચિત્તનો સત્વ ગુણ પ્રકાશ પામે છે.

૫ **प्रत्याहार**—એટલે પાછું ખેચવું. અર્થાત્ ચક્ષુ શ્રોત્ર વિગેરે ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયમાંથી પાછી ફેરવીને સ્વરૂપમાંજ રાખવી તે પ્રત્યાહાર, આનાથી ઇન્દ્રિયો વશ થાય છે. અને ચિત્ત સ્થિરતામાં મદદ કરે છે. **આ પાંચ બહિરંગ સાધન કહ્યાં. હવે ત્રણ અન્તરંગ સાધન કહેવાય છે.**

૬ **धारणा**—નાભિચક્ર, હૃદય કમળ વિગેરે સ્થાનોમાં ચિત્તવૃત્તિને સ્થિર કરવી. અને તેને ભગવદ્ સ્વરૂપમાં રોકવી તે ધારણા.

૭ **ध्यान**—ધારણા વાળા સ્થાનોમાં તલ્લીન થવું એ ધ્યાન.

૮ **समाधि**—જ્યારે ધ્યાનમાં ભગવત્ સ્વરૂપ શીવાય કોઇ પદા-

ર્થનું ભાન ન રહે, અને ભિન્ન ભાવનાશ પામે, ત્યારે પ્રભુ શીવાય ઇતર કંઇ જણાય નહિ, તે સમાધિ.

આ પ્રમાણે આઠ યોગનાં અંગ કરે તો મનનો નિરોધ થાય છે. અને ત્યાર બાદ જીવ કૃતાર્થ થાય છે.

આ પ્રકારે સ્વતો મોક્ષનાં સાધન ગણાવી હવે પરતો મોક્ષનાં શાસ્ત્ર કહે છે.

मूलम्–पराश्रयेण मोक्षस्तु द्विधा सोऽपि निरूप्यते ॥
ब्रह्मा ब्राह्मणतां यातस्तद्रूपेण सुसेव्यते ॥ १० ॥

અર્થ—પર- વિષ્ણુ અને શિવ છે તેમના આશ્રયથી જે મોક્ષ થાય છે તે બે પ્રકારનો છે તે બન્ને રીતનો મોક્ષ કહેવાય છે. પરંતુ બ્રહ્માજી બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે. તેથી તે બ્રાહ્મણરૂપે બ્રહ્મજ્ઞાન સારૂં સેવાય છે. મોક્ષ સારૂ સેવાતા નથી.

વિવેચન—સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સ્વરૂપ સ્થિતિને મોક્ષ કહે છે. અને પરતો મોક્ષનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે **૧ સાલોક્ય ૨ સાર્ષ્ટિ ૩ સામીપ્ય ૪ સારૂપ્ય** આ ચાર પ્રકારનો છે. આ મોક્ષને આપનાર શિવ અને વિષ્ણુ બે છે. તેથી તેના બે ભેદ છે. અહિંઆં શંકા થાય કે બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વર આ ત્રણ પુરાણમાં સરખા કહ્યા છે. ત્યારે બ્રહ્મા કેમ મોક્ષ ન આપી શકે? એવી શંકા થાય ત્યાં કહે કે—

૧. બ્રહ્માને સરસ્વતીનો શ્રાપ છે તેથી પૂજ્યપણું મટી ગયું છે. માટે પૂજા શીવાય મોક્ષ ન આપી શકે.

૨. સત્વ રજ અને તમોગુણને અનુસરી અનુક્રમે વિષ્ણુ પાલન કરે છે. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરે છે. અને શિવ સંહાર કરે છે. આ પોતપોતાના કાર્યમાં તત્પર રહેવું પડે છે. માટે જો બ્રહ્મા મોક્ષ આપે તો તેમની ઉત્પત્તિના પ્રકારમાં ખામી આવે, કારણ મોક્ષ પામેલા જન્મ મરણ પામતા નથી. માટે તે મોક્ષ આપી શકતા નથી.

૩. બ્રહ્મા વેદને જાણે છે. અને પરબ્રહ્મને પણ જાણે છે તેથી બ્રાહ્મણપણાને પામેલા છે. માટે બ્રહ્મજ્ઞાનને માટે કે વેદાધ્યયનને માટે તથા બ્રહ્મતેજને માટે બ્રહ્માની સેવા કરવી યોગ્ય છે. મોક્ષ માટે કરાતી નથી. ॥૧૦॥

બ્રહ્મા મોક્ષ નથી આપતા તેનું કારણ કહે છે.

मूलम्—ते सर्वार्था न चाद्येन शास्त्रं किंचिदुदीरितम् ॥
अतः शिवश्च विष्णुश्च जगतो हितकारकौ ॥ ११ ॥

અર્થ—તે ઉપર કહેલા ચાર પુરૂષાર્થો આદ્ય એટલે બ્રહ્માજી સિદ્ધ કરી શકતા નથી. કારણ બ્રહ્માજીએ વૈખાનસ શાસ્ત્ર કહેલું છે (તેમાં પણ પહેલા ત્રણ પુરૂષાર્થોનું યથાર્થ પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરંતુ મોક્ષ આપનાર ભગવાન છે એવું કહી ગયા છે.) માટે શિવજી અને વિષ્ણુ એ બન્ને ચારે પુરૂષાર્થો આપી શકે છે. તેથી તે જગતના હિત કરનારા છે.

વિવેચન—બ્રહ્માથી ચારે પુરૂષાર્થો મળી શકતા નથી. પરંતુ એક બે સિદ્ધ થઇ શકે છે. તેમના પાસેથી આત્મજ્ઞાન મેળવવું હોય તો તેમની ઉપાસના કરવી. એમણે વરદાનમાં પણ કોઇને મોક્ષ આપ્યો

નથી. વળી તેમણે વૈખાનસ શાસ્ત્ર કહ્યું છે. તેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામનું પ્રતિપાદન લાખ અધ્યાયથી કર્યું છે. તેવું મોક્ષનું પ્રતિપાદન કર્યું નથી, મોક્ષમાં કહે છે કે પરમાત્મા મુખ્ય છે, તે મોક્ષ આપી શકે છે, એવી રીતે જરા જરા વર્ણન કરી ગયા છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થયું કે મોક્ષ આપનાર બ્રહ્માજી નથી પરંતુ શિવ અને વિષ્ણુ છે. તે બન્ને જગતના હિત કરનારા છે. કારણ કે તે ચારે પુરૂષાર્થ આપે છે. વળી શિવજી સંહારનું કાર્ય કરે છે અને વિષ્ણુ પાલન કાર્ય કરે છે માટે તે પણ જગતનું હિત કરનારા છે. ॥ ૧૧ ॥

નીચેના શ્લોકમાં શિવજીનું અને વિષ્ણુનું કાર્ય દર્શાવે છે.

मूलम्—वस्तुनः स्थितिसंहारौ कार्यौ शास्त्रप्रवर्तकौ
ब्रह्मैवतादृशं यस्मात् सर्वात्मकतयोदितौ ॥ १२ ॥

અર્થ—નારદપંચરાત્ર અને પાશુપત વિગેરે શાસ્ત્રોને ચલાવનારા અને વસ્તુ માત્રની સ્થિતિ અને સંહારરૂપી જે મુખ્ય કર્તવ્યવાળા વિષ્ણુ અને શિવજી તે બન્નેને બ્રહ્મજ શિવ વિષ્ણુ રૂપે પ્રગટ થએલ હેવાથી ઉપર કહેલા તથા બીજા કેટલાક શાસ્ત્રોમાં સર્વાત્મકપણાથી વર્ણવેલા છે.

વિવેચન—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર અનુક્રમે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ (રક્ષણ) અને સંહાર (નાશ) આ ત્રણ કાર્ય કરનારા છે. ચતુર્વર્ગ[1] પ્રતિપાદન કરવા વાળું વેદસંમત જે પંચરાત્રશાસ્ત્ર તેને પ્રવર્ત-

૧ ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ તે ચતુવર્ગ કહેવાય છે.

નારા વિષ્ણુ છે. અને ચતુર્વર્ગ પ્રતિપાદક વેદસંમત પાશુપતશાસ્ત્ર પ્રવર્તનારા શિવજી છે. કૂર્મપુરાણમાં મોહશાસ્ત્રની ગણત્રી કરેલી છે. તેમાં કહે છે કે **पांचरात्रं पाशुपतं तथान्यानिसहस्त्रशः।** પાંચરાત્ર અને પાશુપત વિગેરે હજારો મોહ શાસ્ત્રો કેશવે અને શિવે વેદબાહ્ય પાપીઓની રક્ષા વાસ્તે કહ્યાં છે આમાં જે પાઞ્ચરાત્ર અને પાશુપતશાસ્ત્ર લખ્યાં છે. તે બે શાસ્ત્રમાં અનેક દોષો હોવાથી વેદને અસંમત છે. પરંતુ વેદાનુકુળ જે પાંચરાત્ર અને પાશુપતશાસ્ત્ર છે તેજ નિર્દોષ હોવાથી અત્રે ગ્રહણ કરવાનાં છે. વળી શ્વેતાશ્વતરીય અથર્વશિર, અથર્વશિખા, મંત્રોપનિષદ્ એ ઉપનિષદોમાં શિવરૂપથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, અને મહોપનિષદ્ નારાયણોપનિષદ્ સુબલોપનિષદ્ મહા નારાયણોપનિષદ્ વિગેરે ઉપનિષદોમાં વિષ્ણુરૂપથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેવી રીતે શ્રુતિ અવિરૂદ્ધ પાંચરાત્ર અને પાશુપતશાસ્ત્રોમાં પણ તે બેને બ્રહ્મરૂપેજ વર્ણવ્યા છે, તેથી શ્રુતિઅવિરૂદ્ધ ઉપલાં બે શાસ્ત્ર ગ્રહણ કરવાં એજ સાર છે. ॥ ૧૨ ॥

मूलम्—निर्दोषपूर्णगुणता तत्तच्छास्त्रे तयोः कृता
भोगमोक्षफले दातुं शक्तौ द्वावपि यद्यपि ॥ १३ ॥
भोगः शिवेन मोक्षस्तु विष्णुना इति निश्चयः ॥
लोकेऽपि यत्प्रभुर्मुक्ते तन्न यच्छाति कर्हिचित् ॥ १४ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા શિવ અને વિષ્ણુને અનુક્રમે પાશુપત અને પાંચરાત્રમાં બન્નેને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા કહેલા છે. (આ બન્ને ભગવાનના ગુણાવતાર છે)

તેથી શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને ભોગ અને મોક્ષરૂપી ફળને આપવા સમર્થ છે. અર્થાત્ જો વહાલા ભક્તને ઇચ્છા થાય તો આપી શકે ખરા, પરંતુ સ્વતંત્રતાના વિષયપૂર્વક તેમના ગુણનો વિચાર કરતાં મહાદેવવડે ભોગ સિદ્ધ થાય છે. અને મોક્ષ તો વિષ્ણુવડે સિદ્ધ થાય છે, એવો નિશ્ચયજ છે. કારણ કે જુઓ લૌકિકમાં પણ જે સ્વામીને ભોગવવાની વસ્તુ હોય છે, તે સેવકોથી ભોગવાતી નથી. અર્થાત્ સ્વામી સેવકોને સ્વભોગ્ય કદાપિ આપતા નથી. પરંતુ અન્યત્ સર્વ આપે છે.

વિવેચન—શ્રીપુરૂષોત્તમજી મહારાજ કહે છે-પાશુપત શાસ્ત્રમાં શિવને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા વર્ણવ્યા છે. અને પંચરાત્રમાં વિષ્ણુને નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા કહ્યા છે. અર્થાત્ બન્નેનું તે બે શાસ્ત્રમાં બ્રહ્મપણાથી વર્ણન કર્યું છે. **પશુ એટલે જીવ તેને સંસારમાંથી છોડાવવા જે શાસ્ત્રમાં કહ્યું તે પાશુપત શાસ્ત્ર કહેવાય**—આમાં પાંચ અધ્યાય છે. કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ, અને દુઃખાંત, કાર્ય જીવ છે તે પશુ કહેવાય છે. કારણ પતિ ઇશ્વર કહેવાય છે. યોગ એટલે પશુપતિ (શિવજી)માં ચિત્ત સમાધાન તે યોગ, અને ત્રિકાળ સંધ્યાદિક કર્મ તે વિધિ. અને દુઃખાંત એટલે મોક્ષ આ પ્રમાણે **પાશુપત શાસ્ત્રનો સાર છે.**

પંચરાત્રમાં—વાસુદેવ નિરંજન જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. અને **સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરૂદ્ધ એ સર્વ** મળીને ચતુર્વ્યૂહ થાય છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વના ૩૫૦ મા અધ્યાયમાં કહે છે કે* વેદ, સાંખ્ય, યોગ, પંચરાત્ર અને પાશુપત આ પાંચ શાસ્ત્રના તાત્પર્યરૂપ નારાયણજ છે અર્થાત્ પાંચે શાસ્ત્રોનું તાત્પર્ય ભગવાનજ છે. અને પંચ-રાત્રને કહેનાર ભગવાન છે. અહીઆં શંકા થાય કે ભગવાને કહ્યું ત્યારે વેદની માફક અલૌકિક કહેવાય? ત્યાં સમાધાન કરે છે કેઃ—

ભગવાને નારદજીના અન્તઃકરણમાં પ્રવેશ કરીને તેમના મુખદ્વારા કહેવડાવ્યું છે. તેથી જીવ વિચારત લૌકિક છે. આ પ્રમાણે ઉપરનાં પાંચે શાસ્ત્રોમાં સાંખ્ય-યોગમાં જીવની સ્વરૂપ સ્થિતિ ને મોક્ષરૂપ કહેલી છે. અને પાશુપત અને પંચરાત્ર પ્રમાણે ચાલનારને શ્રીમહાચાર્ય મૂળ શ્લોકમાં કહે છે કે ભોગ અને મોક્ષને શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને આપી શકે છે પરંતુ તેમના ગુણનો વિચાર કરતાં જે મનુષ્ય શિવનું આરા-ધન કરે છે. તેને ધનાદિક મળે છે. અને ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

(શિવની ઉપાસનાથી ભોગાદિક મળે છે-મોક્ષ નથી મળતો.)

ભાગવત-અ૦ ૮૮-૧, શિવસંહાર કરવાની શક્તિવાળા છે. વિ૦

---

* આ પાંચ શાસ્ત્રથી થનાર મોક્ષ. સગુણ-સ્માર્ત છે તેથી તેમનાથી ભજનાનન્દ મળી શકતો નથી, ભજનાનન્દ અલૌકિક છે. તે શ્રી કૃષ્ણ-થીજ મળે છે.

૧શિવ જો કે પોતાના ભક્તોને ભોગ જેવી અધમ વસ્તુ ન આપે પરંતુ કેટલાક ધનાદિકની દોષરૂપ ઇચ્છાવાળા ભક્તોને તો ભોગ આપે છે. અને છેવટ તે અહંકારી અભિમાની ભક્તો થાય છે. જ્ઞાનેચ્છાવા-ળાને જ્ઞાન પણ આપે છે.

વિગેરેને લોકને માટે ધારણ કરનારા છે ત્રણ પ્રકારના સાત્ત્વિકાદિ અહં-કારથી યુક્ત છે. આ શિવની પૂજાથી ભોગ વિગેરે ઐશ્વર્ય મળે છે. અને જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાને જ્ઞાન પણ મળે છે. **ईश्वराज्ज्ञानमान्विच्छेन्मोक्षमिच्छेत् जनार्दनात् ॥** જેને જ્ઞાન કે ભોગની ઇચ્છા હોય તેણે શિવોપાસના કરવી. અને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો વિષ્ણુની ઉપાસના કરવી. આ પ્રમાણે વેદ સંમત પુરાણથી સિદ્ધજ છે કે ભોગ-(ધન વિગેરે) ની ઇચ્છા હોય તો શિવની ઉપાસના કરવી. કારણ કે શિવ ભોગાદિક ઐશ્વર્ય આપી શકે છે.

(વિષ્ણુની ઉપાસનાથી મોક્ષ મળે છે.)

વિષ્ણુ પ્રકૃતિથી પર છે, પુરૂષ છે, સર્વને જોવાવાળા છે. અન્ત-ર્યામિ રૂપ છે. તેને ભજનાર ભક્ત મુક્ત થાય છે. ભકતોના દુઃખરૂપ જે ધનાદિ ભોગો તેને હરનાર છે. માટે તેમનું **હરિ** નામ આપેલું છે. પોતાના સાત્વિક ભકતોને ધનાદિક ભોગ આપે તો **ભા૦ સ્કં૦ ૧૦ અ૦ ૮૧** માં કહેવા પ્રમાણે ધનથી મદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને મદ થયા પછી તેનો પાત થાય. એમાં નવાઇ નહિ. માટે પોતે લક્ષ્મી ભ-કતોને આપતા નથી. પરંતુ જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. તેના દ્રવ્યને ધીમે ધીમે હરે છે* કારણ કે તે કર્યાથી તેની અહંતા મમતા ન્યૂન થાય છે. એટલે મોક્ષ આપવો સુલભ પડે છે.

વળી કોઇ પુરાણોમાં શિવ મોક્ષ આપે છે. વિષ્ણુ ભોગ પણ આપે છે. એવું કહ્યું છે તે ખરૂં છે. કારણ કે સામર્થ્યને લીધે આ-પવા સમર્થ છે. આ સામર્થ્ય ન હોય તો ઇશ્વરપણામાં દોષ આવે

---

* **यस्याहमनुगृण्हामि हरिष्ये तद्धनं शनैः भा. १०-८८-८**

માટે સમર્થ છે. પરંતુ તે આપતા નથી તેનાં થોડાં શાસ્ત્રકારણ ઉપર બતાવ્યાં અને મહાપ્રભુજી લૌકિકયુક્તિ નીચે બતાવે છે.

લોકમાં સ્વામી જે પદાર્થનો ઉપભોગ કરે છે તે પદાર્થ સેવકને કદી આપતા નથી અર્થાત્ સ્વામી ભોગ્ય વસ્તુ સેવકને મળતી નથી.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં શિવ અનેક પ્રકારના ભોગોનો ત્યાગ કરી ભસ્માદિકને ધારણ કરી મુક્તિનોજ અનુભવ કર્યાં કરે છે તેથી સ્વાનુભવ મુક્તિ અન્યને આપતા નથી. અને ભોગનો ત્યાગ કરે છે. તેથી તેની ઇચ્છાવાળા ભકતોને ભોગ આપે છે વિષ્ણુ સદા ભોગનો ઉપયોગ છે, પરંતુ સદા અપેક્ષા વગરના રહે છે. લક્ષ્મીની દરકાર કરતા નથી. પરંતુ લક્ષ્મીજી તેમના ચરણાર્વિન્દને છોડતાં નથી.

તેથી નિશ્ચય થયો કે શિવ નિરંતર મોક્ષનો ઉપભોગ કરે છે અને વિષ્ણુની પાસેજ લક્ષ્મીજી રહે છે. તેથી ભોગનો અનુભવ તેજ કરે છે. તેથી ભકતોને અનુક્રમે શિવ મોક્ષને અને વિષ્ણુ ભોગોને આપતા નથી. પરંતુ શિવ ભોગને અને વિષ્ણુ મુક્તિને આપે છે.

યાદ રાખશો કે શિવ અને વિષ્ણુ બન્ને સામર્થ્યને લીધે ભોગ અને મોક્ષ આપી શકે છે. પરંતુ તે પુરાણ પુરૂષોત્તમજ તે બન્ને દ્વારા અપાવે છે. કારણ તે બન્ને કરતાં તે શ્રેષ્ટ છે. વિષ્ણુ સત્વગુણયુક્ત છે, તેથી જે વિષ્ણુદ્વારા મોક્ષ મળે છે. તે સગુણ મુક્તિ કહેવાય છે **પરંતુ શ્રીમદાચાર્ય ચરણના વેદોક્ત** *વિચાર પ્રમાણે નિર્ગુ-

---

*भजनं सर्वरूपेषु फलसिध्यै तथापितु ॥ आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥ निर्गुणा मुक्तिरस्मात् हि ॥

ણુમુક્તિ તો શ્રીકૃષ્ણચંદ્રથીજ થાય છે. કારણ કે તેમને વેદા-દિકમાં પુરાણપુરૂષોત્તમ કહ્યા છે. માટે તેમનાથીજ નિર્ગુણ સર્વાનન્દ થાય છે. બીજાં રૂપોની સેવાથી સગુણ મુક્તિ મળે છે. **सत्वात् संजायते ज्ञानं** સત્વગુણથી જ્ઞાન થએલું હોવાથી, જ્ઞાનથી પણ સાત્વિક મુક્તિ થાય છે. મૂળ પુરૂષોત્તમ શીવાય સર્વ સગુણ હોવાથી મૂળ ભગવાન શીવાય નિર્ગુણ મુક્તિ મળતી નથી. આજ કારણથી ઉપર બતાવેલો જીવ વિચારિત લૌકિક મોક્ષ તે ઇશ્વરે કહેલો નહિ હોવાથી ભક્તિમાર્ગમાં તેનું ગ્રહણ કરેલું નથી માટે કોઇ ભક્તિ-માર્ગીય ભક્ત આ લૌકિક શાસ્ત્રોક્ત મોક્ષમાં ભૂલથી ઇચ્છા કરે નહિ તેથીજ આ લૌકિક મોક્ષનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

વળી ભક્તિ માર્ગીય ભક્તને તો કર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, યોગ વિગે-રેથી જે ફળ થવાનાં હોય છે તે ફળ ભક્તિથીજ સિદ્ધ થાય છે. તેથી ભગવાન કહે છે કે મારા ભક્તને મોક્ષની પણ ઇચ્છા હોતી નથી. પરંતુ કેવલ ભક્તિનેજ શ્રેષ્ટ માની તેની ઇચ્છા રાખે છે. માટે ભક્તને ભગવદ્ સેવાને વાસ્તે જોઇતા પદાર્થો સારૂ શિવાદિકની ઉપાસના કરવી પડતી નથી, માટે કદાપિ પણ ભક્તે કામના વિગેરે કોઇ પણ કારણથી અન્યાશ્રય ન કરવો કારણ કે ભગવાન ભક્તોનું ઇચ્છિત આપ્યાજ કરે છે. માટે પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના ન કરવી તેમ અન્યાશ્રય પણ ન કરવો.

હવે એમ શંકા થાય કે વિષ્ણુ પુત્ર, ધન, સ્ત્રી, દ્રવ્ય વિગેરે ભોગ આપતા નથી. ત્યારે તેમની ભક્તિને કલ્પદ્રુમ જેવી કેમ કહી શકાય? અને શંકર મોક્ષ આપે ત્યારે તેમનું પાશુપત શાસ્ત્ર મોક્ષ આપનારૂં એમ કેમ કહી શકાય! આ શંકાના સમાધાન સારૂ નીચેનો શ્લોક આરંભે છે,—

मूलम्—अतिप्रियाय तदपि दीयते क्वचिदेव हि ॥
नियतार्थप्रदानेन तदीयत्वं तदाश्रयः ॥ १५ ॥

અર્થ— કોઈ વખતે પોતાના અતિશય વહાલા ભક્તને જ (શિવ મોક્ષ આપે છે અને વિષ્ણુ ભોગ પણ) આપે છે. અને નિયમ પૂર્વક ભોગ અને મોક્ષ આપે છે. તેથી તે દેવનું સેવકપણું અને તેનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—જે ભકત શિવનો કે વિષ્ણુનો અત્યંત વહાલો છે તે ભકતને પોતાના ભોગવવાના પદાર્થો પણ આપે છે. જેમકે મહાદેવે પોતાને ભોગવવા લાયક મોક્ષ મયદાનવને આપ્યો હતો. અને ભગવાને પોતાને ભોગવવા લાયક ભોગ ઉપરિચર વસુને આપ્યો હતો. માટે ભોગ અને મોક્ષ આપવા બન્ને સમર્થ છે પરંતુ જે બહુ વહાલો હોય છે તેનેજ આપે છે. વળી જે ભગવદ્ભકત ન હોય તેને ભોગની ઇચ્છા થાય તો શિવની ઉપાસના કરે અને મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો વિષ્ણુનું ભજન કરે અને ભગવદ્ભક્ત હોય અને તેને વિષ્ણુ ભગવાન પાસેથીજ બન્ને અર્થ સિદ્ધ કરવા હોય તો તેમના બહુજ વ્હાલા થવા સારૂ તેમનો સેવક થઇ તે ભગવાનનોજ આશ્રય કરવો. અર્થાત્ જેમના બહુ વહાલા થવું હોય તો તેમના સેવક અને તેમનો—આશ્રય કરવો. કારણ કે તે બે સાધન છે.

मूलम्—प्रत्येकं साधनं चैतद्द्वितीयार्थे महान् श्रमः ॥
जीवाः स्वाभावतो दुष्टा दोषाभावाय सर्वदा ॥ १६ ॥
श्रवणादि ततः प्रेम्णा सर्वं कार्यं हि सिद्ध्यति ॥

मोक्षस्तु सुलभो विष्णो भोगश्च शिवतस्तथा ॥ १७ ॥

અર્થ—ઉપર બતાવેલા બે સાધનોથી બન્ને પાસેથી ભોગ અને મોક્ષ ફળ મળે છે. પરંતુ વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં અને શિવને મોક્ષ આપવામાં બંનેને મોટો શ્રમ પડે છે. કારણ કે જીવ માત્ર સ્વભાવથીજ (એટલે દેવ, મનુષ્ય અને આસુરાદિકના ધર્મથી અથવા ભગવત્ સેવા રૂપી ફરજ નહિ અદા કરવાથી) દોષવાળા છે. માટે તે દોષના અભાવ સારૂ હંમેશાં શ્રી ભાગવત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવું અને નવ પ્રકારની ભક્તિ કરવી તેથી ભગવાનમાં પ્રેમ થાય છે. અને તેથી આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. (માટે સર્વ વિચાર કરતાં એજ સિદ્ધ થાય છે.) કે મોક્ષ તો વિષ્ણુથી સુલભ છે અને ભોગ શિવજીથી સુલભ છે. ॥

વિવેચન—જો શિવ ભજન અને વિષ્ણુ ભજન રૂપી બન્ને સાધનો કરવામાં આવે તો કોઇક વખત વિષ્ણુ ભોગ આપે છે. અને શિવ મોક્ષ પણ આપે છે. પણ તે ફકત પોતાના વહાલા ભક્તનેજ પોતાની ભોગવવાની વસ્તુઓ આપે છે કારણ કે શિવને મોક્ષ આપવામાં બહુજ મહેનત પડે છે. અને વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં બહુજ મહેનત પડે છે. તેથી તેઓ ઉદાર છે તો પણ શ્રમને લીધે તે દરેકને આપતા નથી.

હવે શ્રમ પડવાનું કારણ કહે છે—જીવો સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે. એક રીતે વિચાર કરતાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ હોવાથી અને

ચિંદશ યુક્ત હોવાથી સ્વરૂપથી પવિત્ર છે, તોપણ, તે જીવ દેવ, મનુષ્ય ને આસુર આ ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી અને આ સંસારમાં અવિદ્યાનાં *પાંચ પર્વને લીધે અને કામ અને કર્મને લીધે જે વાસના ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જીવ દૂષિત છે. તે વાસનાજ દોષરૂપ છે. **હવે જ્યારે તેમના સ્વભાવ બદલાય ત્યારે દોષ દૂર થાય. અને જ્યારે નિર્દોષ જીવ થાય ત્યારેજ તેમને મોક્ષ આપી શકાય. આ પ્રમાણે શિવ અને વિષ્ણુને જીવોના સ્વભાવ બલવામાં બહુજ શ્રમ પડે છે.**

કારણ બીજું—મત્સ્યપુરાણ—કલ્પ ચાર પ્રકારના છે. ૧–સંકીર્ણ ૨–તામસ ૩–રાજસ ૪–સાત્વિક આ ચાર પ્રકારના કલ્પમાં અનુક્રમે સંકીર્ણમાં સરસ્વતી અને પિતૃ, તામસમાં, શિવ અને અગ્નિ, રાજસમાં બ્રહ્મા, અને સાત્વિકમાં હરિનું માહાત્મ્ય ચાલે છે. હવે વિચાર કરવાનો કે સાત્વિક કલ્પમાં ભક્તને મોક્ષ આપવો હોય તો ભકતનો સત્વગુણ દૂર કરી મોક્ષ સહેલાઇથી આપી શકાય. પરંતુ વિષ્ણુને ભોગ આપવો હોય તો નથી આપી શકાતો કારણ કે સાત્વિક ભકતનો સત્વગુણ કાયમ રાખવો અને રજોગુણ અને તામસગુણને લાયક ભોગ આપવો એ વિષ્ણુને બહુજ શ્રમ પડે છે. હવે શિવજીનો ભકત તામસ કે રાજસ હોય તે તામસ કે રાજસ ગુણનો નાશ કરી નિર્ગુણ મોક્ષ આપવો એ પણ શિવજીને બહુજ મહેનત પડયા વગર રહેશે નહિ. માટે શિવ તામસ ભકતને ભોગ આપે છે. કારણ ભોગ આપવામાં તેમને ભકતનો રાજસ કે તામસ ગુણ ફેરવવો પડતો

---

*૧ બ્રહ્મસ્વરૂપનું અજ્ઞાન. ૨ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ૩ પ્રાણાધ્યાસ ૪ અન્તઃકરણાધ્યાસ ૫ દેહાધ્યાસ. આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાથી જીવને સંસારમાં આવી દુઃખ ભોગવવાં પડે છે.

નથી. સારાંશ કે સાત્વિક કલ્પમાં હરિનું માહાત્મ્ય હોવાથી પોતાના ભકતોને નિર્ગુણ મોક્ષ આપે છે. પરંતુ રાજસ અને તામસ ગુણને લાયક ભોગ આપતાં બહુજ શ્રમ પડે છે કારણ કે પોતાને પ્રિય હોવાથી સાત્વિક ગુણ કાયમ રાખવો પડે છે અને તામસ કલ્પમાં શિવનું માહાત્મ્ય હોવાથી તે પોતાના ભક્તને નિર્ગુણ મોક્ષ આપતાં તેમનો તામસ અને રાજસ સ્વભાવ બદલવો પડે છે તેથી તેમને બહુજ શ્રમ પડે છે.

ઉપર બતાવેલા સ્વભાવોના દોષો દૂર કરવા સારૂં હમેશાં શ્રવણ, કીર્તન, વિગેરે કરવાં. આ શિવ કે વિષ્ણુનું શ્રવણ, કીર્તન કરવાથી શિવ પાસેથી ભોગરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. અને વિષ્ણુ પાસેથી મોક્ષરૂપી કાર્ય સુલભ થાય છે.

શ્રી દેવકીનંદનજી કહે છે કે શ્રવણ, કીર્તન વિગેરે કરવાથી દોષ નિવૃત્ત થાય છે. અને દોષ નિવૃત્ત થવાથી પ્રભુમાં સ્નેહ થાય છે. અને આ સ્નેહથી મોક્ષ અને તેનાથી પણ શ્રેષ્ઠ પ્રભુની ભક્તિરૂપી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. માટે જીવો પ્રભુની સેવારૂપી સ્વધર્મ પાળતા નથી તેથી દોષરૂપ થાય છે. માટે હમેશાં શ્રી કૃષ્ણ પ્રભુ સેવારૂપી પોતાની ફરજ પાલી નિર્દોષ થવું જોઇએ. ॥ ૧૭ ॥

मूलम्—समर्पणेनात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्ध्रुवम् ॥
अतदीयतया चापि केवलश्चेत् समाश्रितः ॥१८॥

અર્થઃ—પોતાના આત્મા વિગેરે સર્વ ધન, દ્રવ્ય, ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર આદિ વસ્તુઓનું સમર્પણ કરવાથી નક્કી જીવને તેનાપણું (તદીયપણું) થાય છે. તદ્દાસ અને જો તે

દેવપણું ન થાય તોપણ તેમનો આશ્રય તો છોડવો નહિ. (કારણ કેવળ આશ્રય રાખવાથી પણ સારી ગતિ થાય છે.)

વિવેચન—આત્મસમર્પણ—જે વસ્તુ પોતાની છે. એવું જેની અંદર મારૂં અને હુંપણું દેખાતું હોય તે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરી દેવું. અને હંમેશાં યાદ કરવું કે આ સર્વ વસ્તુ પ્રભુની છે, મારૂં તેમાં કંઇપણ નથી, દેહ પણ તેમનો છે આવી ભાવના રાખવાથી છેવટે એવી ઉત્તમ બુદ્ધિ થશે કે હું ભગવાનનોજ (દાસ) છું આવી ભાવના થવાથી ભગવદીયપણું થાય છે.

આત્મસમર્પણ સિદ્ધ કરવા સારૂં પ્રથમ શ્રવણ પછી કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, પૂજન, વંદન એટલે નમસ્કાર, દાસ્ય–ભક્તિ, પછી સખ્યભક્તિ, આ સર્વ એક પછી એક કરવાથી છેવટે આત્મનિવેદન સિદ્ધ થાય છે. ત્યારે ભગવદીય થાય છે. આ આત્મસમર્પણ સિદ્ધ ન થયું હોય અને ભગવદીય ન થવાયું હોય તોપણ મહાપ્રભુજી કહે છે કે, આશ્રય તો દઢ રાખવોજ. અને પ્રભુ મારૂં શરણ છે. એવી ભાવના રાખવી. કારણ તેનાથી ભગવદીયપણું થશે.

मांहि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ॥

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥

गी. ९. ३२

અર્થઃ—મારો આશ્રય કરનાર સર્વે પણ શ્રેષ્ટ ગતિને પામે છે.

मूलम्–तदाश्रयतदीयत्वबुद्ध्यै किंचित् समाचरेत् ॥
स्वधर्ममनुतिष्ठन् वै भारद्वैगुण्यमन्यथा ॥ १९ ॥

અર્થઃ—ભગવાનનો આશ્રય અને ભગવદીયપણું જાણવા સારૂં પોતપોતાના વર્ણાશ્રમનું આચરણ રાખીને શ્રી આચાર્યદ્વારા શરણ જવારૂપી સાધન સારી રીતે કરવું, અને જો વર્ણાશ્રમ ધર્મ ન પાળે તો નક્કી બમણો ભાર પડે છે. અર્થાત્ બમણો અધર્મ થાય છે.

વિવેચન—ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે (તદીયપણું) ભગવદીયપણું મેળવવા સારૂં શ્રવણ, કીર્તન વિગેરે કરીને ભગવાનનો આશ્રય કરવો. અર્થાત તેમને શરણે જવું જોઇએ. શરણથીજ સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

વળી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પણ અવશ્ય પાળવો. અને શ્રવણાદિક કરવાં. જો વર્ણાશ્રમ ધર્મ પાળવામાં ન આવે અને ફક્ત શ્રવણાદિક એકલાંજ કરવામાં આવે તો તેનો ઉદ્ધાર કરવામાં પ્રભુને બહુજ શ્રમ પડે છે. કેમકે બે પ્રકારનો ભાર થાય છે.

૧ વર્ણાશ્રમ ધર્મનું આચરણ ન કરે તો દોષિત થાય એ એક ભાર.

૨ દોષથી દુષ્ટ સ્વભાવ થઇ જાય છે. તેને બદલવામાં બહુજ ભાર થાય છે. આ બેવડા ભારથી ફળમાં વિલંબ થાય છે.

આ બાળબોધ ગ્રંથની અંદર પાંચ વિષય કહ્યા છે. ૧ વૈદિક. ૨ સાંખ્ય. ૩ યોગ. ૪ પાશુપત ૫ વૈષ્ણવ. તે આગળના કોઠાથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે.

मूलम्—इत्येवं कथितं सर्वं नैतज्ज्ञाने भ्रमः पुनः ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે સર્વ અન્ય સિદ્ધાન્તોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેનું જ્ઞાન થશે તો કોઇ પણ પ્રકારનો ભ્રમ થશે નહિ.

પુરૂષાર્થ ચાર.

(અલૌકિક) ઈશ્વર વિચારિત.— (લૌકિક) જીવ વિચારિત.

(અલૌકિક) ઈશ્વર વિચારિત: ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ.
{આ ચારે પુરૂષાર્થો વેદની અંદર સાધ્ય સાધન સાથે કહેલા છે.}

(લૌકિક) જીવ વિચારિત: ધર્મ—અર્થ—કામ
ધર્મશાસ્ત્રથી. અર્થશાસ્ત્રથી. કામશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થાય છે.

મોક્ષ

સ્વતોમોક્ષ — ૧ સાંખ્યશાસ્ત્રથી. ૨ યોગશાસ્ત્રથી.

પરતોમોક્ષ — શિવથી. વિષ્ણુથી.

૧ સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે. સર્વ અનાત્મ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો અર્થાત્ અહંમમતાનો નાશ કરી જીવ જ્યારે આત્મજ્ઞાનમાં નિષ્ટાવાળો થાય ત્યારેજ જીવ મોક્ષ દશાને પામ્યો.

બ્રહ્મા મોક્ષ આપતા નથી. (કારણ ટીકામાં વાંચો.) શિવ અને વિષ્ણુ અનુક્રમે પાશુપત અને પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રોને રચનારા છે. બ્રહ્મજ શિવ અને વિષ્ણુરૂપે પ્રગટ

૨ યોગશાસ્ત્ર કહે છે કે હું કંઇ કરતો નથી, એમ મનવડે ત્યાગ કરવો. અને યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણુાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન. ધારણા, સમાધિ આ આઠ અંગ કરવાં અને તેનાથી યોગ સિદ્ધ થશે તો કૃતાર્થ થશો.

આ શિવ અને વિષ્ણુ પુરાણ પુરૂષોત્તમના ગુણાવતાર હોવાથી પુરૂષોત્તમ તે દ્વારા ફળ અપાવે છે. પરમાનન્દ તો શ્રીકૃષ્ણથીજ પ્રાપ્ત થાય છે. થએલું છે તેથી ઉપલા બે શાસ્ત્રમાં તેમને બ્રહ્મપણે કહેલા છે.

શકિતથી ભોગ અને મોક્ષ આપવા બન્ને સમર્થ છે. પરંતુ પોતાને વાપરવાની વસ્તુ હોવાથી વ્હાલા ભકતશીવાય શિવ મોક્ષ અને વિષ્ણુ ભોગ આપતા નથી. જીવ સ્વભાવથી દુષ્ટ હોય છે તેથી શિવને મોક્ષ આપવામાં અને વિષ્ણુને ભોગ આપવામાં બહુજ શ્રમ પડે છે.

પરમપુષ્ટભક્ત કંઈ પણ કામના શિવાય ભકિત કરે છે. તેની સર્વ સહાયતા પ્રભુ પુરણ કરે છે. આ ભક્તને મોક્ષની પણ ઈચ્છા હોતી નથી. પ્રભુ સાયુજય ભક્તિ આપે છે. પણ આ ભક્ત પ્રભુભક્તિ શિવાય કંઇ પણ શ્રેષ્ટ નથી એમ માની તેનો સ્વીકાર કરતો નથી. (मत्सेवनं विना) આજ ભકતમાં કક્ષા રૂપ છે.

વિભુતિનું યજન કરનારને પ્રભુ તે તે દેવોદ્વારા તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. પરંતુ પરમાનન્દ તો શ્રી કૃષ્ણ પોતે જ આપે છે.

આ ગ્રંથમાં કહેલા પુરૂષાર્થો મર્યાદિક છે. પુષ્ટીમાર્ગીય આગળ આવશે.

(वल्लभाब्द. ४३३ शयनी. ११)

શ્રીમદ્‌ વલ્લભાચાર્ય વિરચિત બાલબોધ સંપૂર્ણ.

॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી વિરચિત

સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી

राद्धान्तैकविचारचारुचतुलां दत्वा सुधुन्युपमाम्
लीलास्वादलयौ कथं भगवतः स्यातां तदादेशीनीम् ॥
नानाशास्त्रचयां चकार चतुरः सिद्धान्तमुक्तावलीम् ।
जैत्रो वै जयतात् सतां स शरणो वदान्यवेत्रो विभुः ॥



મહાપ્રભુજી બાલબોધ ગ્રંથની અંદર અન્ય મતાદિકનું દિગ્દર્શન કરાવી સ્વમતનું દર્શન કરાવવાની ઇચ્છાથી પોતે **સિદ્ધાંત મુક્તાવલી** નામનો ગ્રંથ પ્રારંભે છે. આ ગ્રંથમાં સેવા, અક્ષરબ્રહ્મ, જગત્, પરબ્રહ્મ અને મર્યાદાનું સ્વરૂપ વિગેરે વિષયોનું યથાસ્થિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરના વિષયોની દઢતા સારૂ શ્રીમહાપ્રભુજી ગંગાજીનું દષ્ટાન્ત યોજે છે. તેથી આ ગ્રંથ સહેલાઇથી વાંચકવૃન્દ સમજી શકશે. આ ગ્રંથની શ્રીપુરૂષોત્તમજી તથા કલ્યાણરાયજી વિગેરે મહારાજશ્રીઓની સંસ્કૃત ટીકા, ટીપણો છે તે સર્વનો આશય

વિવેચનમાં દર્શાવવામાં આવશે. હવે મહાપ્રભુજી મંગળાચરણ પૂર્વક સ્વમાર્ગના સિદ્ધાન્ત દર્શાવવા શરૂ કરે છે.

मूलम्—नत्वा हरिं प्रवक्ष्यामि स्वसिद्धान्तविनिश्चयम् ॥
कृष्णसेवा सदाकार्या मानसी सा परामता ॥ १ ॥

અર્થ—(પાપને હરણ કરનાર) શ્રીહરિને પ્રણામ કરીને પોતાના એટલે સ્વમાર્ગના સિદ્ધાંતના નિશ્ચયને સારી રીતે (વિચાર કરીને) કહું છું—(હવે સિદ્ધાન્ત કહે છે.) **શ્રી કૃષ્ણ સેવા હમેશાં કરવી આ સેવામાં માનસી સેવા ઉત્તમ છે.**

વિવેચન. શ્રી મહાપ્રભુજીના વાક્યની ખુબી એવી છે કે વાંચનારને તેના નિશ્ચય અને ગૂઢાર્થથી બહુજ સારા સિદ્ધાન્તોનું ભાન થઇ જાય છે. જુઓ કે આ ત્રીજા ગ્રંથમાં પણ **नत्वा** (પ્રણામ કરીને) એવો શબ્દ મુકવામાં આવ્યો છે. તે **સ્વમાર્ગમાં પ્રણામ શીવાય ભગવાનને ભજવામાં કંઈ પણ સાધન નથી,** એવું સૂચવી આપે છે.

પોતાના સિદ્ધાન્તનો નિશ્ચય સારી રીતે વેદની અંદર વિચાર કરીને કહે છે તેથી અન્ય મતના સંદેહનું નિરાકરણ આ ગ્રંથથી થઇ જશે.

હવે સ્વસિદ્ધાન્ત દર્શાવતાં શ્રી મહાપ્રભુજી લખે છે કે–" **શ્રીકૃષ્ણ સેવા હમેશાં કરવી.**

એક સામાન્ય નિયમ એવો છે કે પરમ ફળરૂપ અને પોતાના જીવનના સાફલ્યરૂપ મુખ્ય કર્તવ્ય એ પ્રથમ આદરવું જોઇએ. શ્રીપુરૂ-

ષોત્તમ મહારાજ જણાવે છે કે આ જગત્માં સર્વે જીવો પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સહજ દાસ છે. ઈશ્વરના સેવક છે. માટે તેમણે હંમેશાં સેવા કરવી એ એમનો સહજ ધર્મ છે. અને આ સેવાથીજ સર્વ વસ્તુ કરતાં ઉત્તમ પરમાનંદમય વસ્તુ કે જે પરમફળ રૂપ છે. તે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ* સર્વદા પ્રાપ્ત થાયછે, બ્રહ્માએ પણ વેદનો ત્રણ વખત તપાસ કર્યો અને સારાંશ ખોળી કાઢયો કે **ભગવાનમાં પ્રેમ થાય એજ મનુષ્યનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, અને પ્રેમ તે તેમની સેવાથીજ થાય છે,** (સ્કંધ ૨—૨—૩૪ ભાગવત) ઉદ્ધવજીને પણ ભગવાનથી ખુલાસો મળ્યો હતો કે આ દુનિયામાં બહુજ પ્રકારના મતવાળા છે. પરંતુ તેમાં આનંદ બહુજ થોડો હોય છે પરંતુ હે સભ્ય ! જે ચારે તરફથી અપેક્ષા રહિત થઇ મારામાંજ જીવાત્માને અર્પણ કરી રહેલા છે તેઓને પરમાનન્દ મળે છે.+ આ ઉપરથી સિદ્ધજ થાય છે કે ભક્તિ એજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એજ પુરૂષાર્થ છે. શ્રીકૃષ્ણ સેવા પોતે પુરૂષાર્થ રૂપ હોવાથી પૂર્ણદશાને પામેલા ભક્તો પણ સેવા શીવાય કોઇ પણ વસ્તુની ઇચ્છા કરતા નથી. ૧

આ સેવા બે પ્રકારની છે. એક ફળરૂપ સેવા અને બીજી સાધન રૂપ સેવા તેમાં ફળરૂપ, માનસી સેવા એ મુખ્ય છે. અને બીજી તનુજા અને વિત્તજા આ બે પ્રકારની સાધનસેવા એ અવાન્તર ફળરૂપ છે. આ બે પ્રકારની સાધનસેવા **હંમેશાં** કરવામાં આવે તોજ **માનસી**

---

* શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે. એ વિષય ત્રીજા શ્લોકમાં સવિસ્તર આપેલો છે.

+ ભાગવત સ્કંધ ૧૧ અ. ૧૪. ૧. જુઓ ભાગવત સ્કંધ ૭ અ. ૨૯ શ્લો. ૧૨.

સેવા સિદ્ધ થાય છે, સાધનરૂપ સેવા શિવાય કદાપિ ફળસેવા સિદ્ધ થનાર નથી. પ્રેમરૂપ માનસી સેવા સિદ્ધ થયા પછી ભક્તને કોઇ પણ ઉપદેશની જરૂર રહેતી નથી. અને વ્રજભક્તોની માફક કૃતાર્થ થઇ જાય છે.* સારાંશ એજ કે પ્રથમ સાધન અને ફળરૂપ સેવા કરવી તેમાં માનસી સેવા ઉત્તમ ફળરૂપ છે.

આ બીજા શ્લોકમાં માનસી સેવાનું લક્ષણ અને સાધન સેવાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે—

मूलम्—चेतस्तत्प्रवणं सेवा तत्सिद्ध्यै तनुवित्तजा ॥
ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्ब्रह्मबोधनम् ॥ २ ॥

અર્થ:—શ્રીકૃષ્ણની અંદર મન એકતાન થઈ રહે તેને **માનસી** સેવા કહેવાય છે. આ માનસી સેવાની સિદ્ધિ માટે **તનુજા** અને **વિત્તજા** સેવા સાધન રૂપ છે. આ સાધનરૂપ સેવાથી અહંતા મમતાત્મક સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. અને બ્રહ્મનો બોધ થાય છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં પ્રથમ માનસી સેવાનું લક્ષણ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્ત રહે અને તેમને તાબે થઇ તેમનામાંજ પરોવાઇને રહે બીજા પદાર્થ ઉપર કંઇ પણ ધ્યાનાંશ ન રહે ત્યારે માનસી સેવા સિદ્ધ થઇ એમ માનવું. જેમકે ગોપીજનો પ્રભુમાં એકતાન થઇ રહ્યા પછી તેમને દેહ સગા, આલોક કે પરલોક વિગેરેનું ભાન રહ્યું ન હતું.

આ માનસી સેવાની સિદ્ધિ સારૂ પ્રથમ તનુજા એટલે દેહથી

*तानाविदन्मय्यनुषंगबद्धधियः स्वमात्मा० भा११-१२-१२.

થતી સેવા અને વિત્તજા એટલે દ્રવ્યથી થતી સેવા અવશ્ય કરવી જોઇએ. આ સાધનરૂપ બન્ને સેવાઓ કર્યા શિવાય કેવળ માનસી સિદ્ધ થતી નથી. માટે પ્રથમ માનસી સેવા સારૂ પ્રયત્ન ન કરતાં સાધન સેવાનો આરંભ કરવો ઉચિત છે.

તનુજાસેવા—'श्रवणं कीर्तनं. વિગેરે શ્લોકની અંદર તનુજા સેવાનાં લક્ષણ શાસ્ત્રમાં બતાવે છે કે, પ્રભુનાં ચરિત્ર સાંભળવાં તેનું કીર્તન કરવું. પછી તે ચરિત્રોનું મનન કરવું. પાદસેવન કરવુ. શ્રી અંગસેવા વિગેરે સમગ્ર અંગી ઇન્દ્રીયો પ્રભુસેવામાં રોકવી. આ સેવા તે વિત્તજા સેવા કરતાં ઉતમ કહેવાય છે. અને તેનાથીજ માનસી સેવા સિદ્ધ થાય છે.

વિત્તજાસેવા.—પ્રભુમાં દ્રવ્યનો વિનિયોગ કરવો અને શ્રીવિઠ્ઠલેશ પ્રભુના વિચાર પ્રમાણે દ્રવ્ય આપીને નોકર પાસે સેવા કરાવવી અને પોતે પણ કરવી. આ વિત્તજા સેવા કેવળ નોકર પાસે કરાવે અને પોતે જરા પણ સેવામાં મન ન રાખતાં ઉદાસ રહે તો તે વિત્તજા સેવા માનસી સેવામાં સાધનરૂપ થતી નથી, કારણ વિત્તજાસેવા તનુજા સેવા યુક્ત હોય તોજ ફળ મળે છે.

આ બે સાધનસેવા કરનાર ભક્તને માનસી સેવા રૂપી પરમ ફળ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં અવાન્તર ફળ મળે છે તે ઉત્તરાર્ધથી કહે છે—કે અહંતા મમતાત્મક સંસાર કે જેમાં હું અને આ મારૂં, એવું અજ્ઞાન હોવાથી દુઃખ રૂપ છે. આ સંસારથી દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. સંસાર-દુઃખની નિવૃત્તિથી અહંતા મમતા નાશ પામતાં શ્લોકોમાં કહે છે કે બ્રહ્મનો બોધ થાય છે, અર્થાત્ આ પ્રપંચ (જગત્) માં અક્ષરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. મહાપ્રભુજી પણ ભક્તિવર્દ્ધિનીમાં કહે છે કે સેવામાં તત્પર

રહેવાથી ભગવાનમાં સ્નેહ થાય છે. પછી પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે. અને છેવટે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે. અને કૃતાર્થ થાય છે. આ પ્રમાણે સાધન સેવાથી અવાન્તર ફળ મળે છે માટે પ્રથમ સાધન સેવા કરવી એ મહાન્ સિદ્ધાન્ત છે. ॥૨॥

श्रवणं कीर्तनं विष्णो : स्मरणं पादसेवनं
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥ १ ॥
करौ हरे मंदिरमार्जनादिषु शार्वोकरौ नो कुरुतः सपर्यां ॥

હવે નીચેના શ્લોકમાં **અક્ષર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.**

मूलम्—परं ब्रह्म तु कृष्णो हि सच्चिदानन्दकं बृहत् ॥
द्विरूपं तद्धि सर्वं स्यादेकं तस्माद्विलक्षणम् ॥ ३ ॥

અર્થ—શ્રુતિ સ્મૃતિ વિગેરે શાસ્ત્રોમાં શ્રી કૃષ્ણનેજ પૂર્ણાનંદ પરબ્રહ્મ કહેલા છે, અને સત્—ચિદ્ અને આનંદ જેમાં થોડા છે એવું અક્ષર બ્રહ્મ છે. અને આ અક્ષરબ્રહ્મ તે બે પ્રકારનું છે, એક જગતરૂપ અને બીજુ તેથી વિલક્ષણ એટલે જ્ઞાની લોકોને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે.

વિવેચનઃ—

પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ છે અને અક્ષરબ્રહ્મથી શ્રેષ્ટ છે.

શ્રીકૃષ્ણ એ પરબ્રહ્મ છે, તેજ પૂર્ણાનંદ છે, અર્થાત્ તેમના આનંદની ગણત્રી નથી, એવા ઘણા શાસ્ત્રોનો મત છે. મૂળ શ્લોકમાં શ્રીકૃષ્ણ શબ્દ લખ્યો છે તેજ સૂચવી આપે છે કે **कृष्** એ ભૂવાચક છે, **ण** એ

આનંદ વાચક છે, આ બે શબ્દો મળી સદાનંદ—સચ્ચિદાનંદ પરબ્રહ્મ વિગેરે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. ભાગવતમાં પણ કહે છે કે **कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ।** જેને યશોદાજીએ લાડ લડાવ્યાં છે તે શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ છે. ગીતાજીના ૧૫ મા અધ્યાયના ૧૮ મા શ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે:—**अक्षरात् अपि चोत्तमः** અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ છે. વિવૃત્તિમાં વિઠ્ઠલેશ પ્રભુ પણ કહે છે કે અક્ષરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમથી જુદુ છે, કારણ કે અક્ષરબ્રહ્મનો આનંદ ગણી શકાય એવો હોવાથી પુરૂષોત્તમના અગણિત આનંદ આગળ તે ન્યૂન છે.

પ્રપંચ અક્ષરબ્રહ્મમાંથી પ્રગટ થયો છે, માટે આ પ્રપંચ "જગત્" બ્રહ્મરૂપ છે—સત્ય છે. જગત્‌ના જડ પદાર્થોમાં સદંશ રહેલો છે, જીવમાં સદંશ અને ચિદંશ બે ધર્મો રહેલા છે અને અંતર્યામિમાં ત્રણે ધર્મો છે, માટેજ આ જગત્ અક્ષરબ્રહ્મનું જ કાર્ય છે એવું સ્પષ્ટ છે. બીજું અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જ્ઞાનીઓને પરમસ્થાન રૂપ છે. ઉપાસના યોગ્ય છે અને પુરાણ પુરૂષોત્તમનું સ્થાન છે. ગીતામાં પણ કહેલું છે કે:—**तद्धाम परमं मम ।** અક્ષરબ્રહ્મ એ મારૂં પરમ ધામ છે. શ્રુતિમાં કહે છે કે:—**तदक्षरे परमे व्योमन् ।** તે પરબ્રહ્મ અક્ષરબ્રહ્મમાં વ્યાપ્ત થઇ રહે છે. વિગેરે પ્રમાણોથી ભક્તને પૂર્ણ પુરૂષોત્તમનું ધામ છે, એમ ભાસે છે. સારાંશ કે શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં અતિત છે. અક્ષરબ્રહ્મ એ જગત્‌નું કારણ છે. અને તેનું બીજું સ્વરૂપ પુરૂષોત્તમનું સ્થાન છે, જ્ઞાનીને ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૩ ॥

मूलम्—अपरं तत्र पूर्वस्मिन् वादिनो बहुधा जगुः ।
मायिकं सगुणं कार्यं स्वतंत्रं चेति नकथा ॥ ४ ॥

અર્થ—આ અક્ષરબ્રહ્મના પ્રપંચ (જગત)ને વેદમતથી

બીજા મતોમાં બહુ બહુ પ્રકારોથી વર્ણવે છે. કોઈ મતવાળા (માયાવાદી) માયિક કહે છે. કોઈ (સાંખ્ય) ગુણોનું કાર્ય છે. એમ કહે છે. કોઈ (નૈયાયિક) ઈશ્વરનું કાર્ય છે એમ કહે છે. કોઇ (મીમાંસક) સ્વતંત્ર એટલે આવું ને આવું જગત્ પ્રથમથીજ છે, એવું કહે છે અને આ શિવાયના બીજા કેટલાક મતો છે. તે પોતાની મરજી મુજબ વર્ણવે છે.

વિવેચન—ગયા શ્લોકમાં અક્ષરબ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ કહ્યાં. તેમાં જે આ જગતરૂપે રહેલું તેમાં ઘણા મતભેદ છે. જોકે આ મતોના કેવા વિચારો છે તે સંપૂર્ણ દર્શાવવાથી ગ્રંથ મોટો થાય તેથી આપણા વિચારનું શ્રુતિ પ્રમાણથી પ્રતિપાદન કરવાથી બીજા મતોનું ખંડન થઇ જશે.

વેદનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે—આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મમાંથી પ્રગટ થએલું છે. બ્રહ્મમય છે. તૈતરીય ઉપનિષદ્‌માં કહે છે કે—જેનાથી આ પ્રાણિ માત્ર ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થએલાં જેનાથી જીવે છે, અને જેનામાં અન્તે પ્રવેશ કરે છે, તે બ્રહ્મ છે. છાન્દોગ્ય ઉપનિષદ જે આ કંઇ છે તે સત્ય છે. એમ પ્રાચીન ઋષિઓ કહે છે. "આત્મરૂપ આ જગત્ બ્રહ્મે ઉત્પન્ન કર્યું છે" "આ સઘળું પરબ્રહ્મ સંબંધી છે. "**सर्वंखलु इदं ब्रह्म**" "સઘળું આ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે" વિગેરે અનેક વેદના પ્રમાણથી સિદ્ધજ થાય છે કે આ જગત્ (અક્ષર) બ્રહ્મનું કાર્ય છે.અર્થાત્ આ સઘળું જગત્ સત્ય છે. બ્રહ્મરૂપ છે, બ્રહ્મમાંથી પ્રગટ થએલું છે. બ્રહ્મથીજ રક્ષણ કરાયેલું છે અને છેવટે બ્રહ્મમાંજ તેનો લય થાય છે. જગત્ સત્ય છે. પરંતુ સંસાર અસત્યજ છે. મિથ્યા છે. અહંતા—મમતારૂપ છે. મોહક છે તેથી જગતના કરતાં સંસારમાં

બહુજ ફેર છે. *"માયાના ઉપાદાનથી આ જગત થએલું છે અને છીપોલી ઉપર ચાંદીની ભ્રાન્તિ થાય છે તેવી રીતે નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં આ જગત્‌ની ભ્રાન્તિ થાય છે. એમ **માયાવાદી** કહે છે. સત્વ, રજ અને તમસ્ આ ત્રણ ગુણોથી જગત્ થએલું છે. એવું **સાંખ્ય શાસ્ત્રકાર** કહે છે. પંચમહાભૂતોનાં ઝીણા કણો ઇશ્વરેચ્છાથી મળ્યા તેથી આ જગત થયું છે એવું **તર્કશાસ્ત્રો** કહે છે. **પૂર્વમીમાંસામાં** કહે છે કે આ જગત જેવું છે એવુંજ છે, સ્વતંત્ર છે, કોઇ કર્તા નથી, વળી આ શીવાય અનેક મતો છે તેતો વેદને માનનાજ નથી જેમકે બૌદ્ધ, જૈન, ચાર્વાક વિગેરે માટે તેમનો વિચાર કરવાનું કારણજ નથી. સારાંશ કે—શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ છે. અને આ સર્વ જગત્ અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ અન્ય મતવાળા જૂદા જૂદા પ્રકારે કહે છે. તે વેદસિદ્ધાન્ત વિરૂદ્ધ છે, એમ આપણો સિદ્ધાન્ત વાંચ્યાથી માલૂમ પડશે. ॥ ૪ ॥

હવે આ નીચેના શ્લોકમાં ગંગાજીનું દૃષ્ટાન્ત આપીને અક્ષરબ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે કે એક જગત અને બીજું જ્ઞાનીને ઉપાસનાયોગ્ય તે બે સ્વરૂપ શ્રુતિને માન્ય છે. એવું બતાવે છે.

मूलम्—तद्द्वैतत्प्रकारेण भवतीति श्रुतेर्मतम् ॥

द्विरूपं चापि गंगावज्ज्ञेयं सा जलरूपिणी ॥ ५ ॥

" माहात्म्यसंयुता नृणां सेवतां भुक्तिमुक्तिदा ॥

मर्यादामार्गविधिना तथा ब्रह्मापि बुध्यताम् ॥ ६ ॥

અર્થ—તેજ અક્ષરબ્રહ્મનું એક સ્વરૂપ પ્રપંચાત્મક

---

* અહિં આથી અન્ય મતોનો સારાંશ બતાવે છે. તેથી તેમાં વેદસિદ્ધાન્તથી કેટલો ફેર છે. તે સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે.

એટલે જગત્‌રૂપ છે, એમ શ્રુતિનો મત છે. જેમ ગંગાજીનું એક સ્વરૂપ જળરૂપે છે અને બીજું સ્વરૂપ મહાત્મ્યવાળું તીર્થરૂપે છે તે મર્યાદામાર્ગના પ્રકારથી સેવા કરનાર મનુષ્યોને ભોગ–મોક્ષ આપનાર છે તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મનાં પણ બે સ્વરૂપ છે. એક જગત્‌રૂપે અને બીજું જ્ઞાનીને સેવવા યોગ્ય.

વિવેચન—ગંગાજીના દૃષ્ટાન્તથી એમ સમજવાનું છે કે–ગંગાજીનાં બે સ્વરૂપ એક ૧ વરસાદ આવ્યાથી જેમાં વૃદ્ધિ થાય અને તાપથી જેમાં ઘટી જાય એવું જળરૂપે આધિભૌતિક સ્વરૂપ રહેલું છે. ૨, બીજું તીર્થરૂપ છે. તેને આધ્યાત્મિક કહે છે, આ તીર્થરૂપ ગંગાજીનું સ્વરૂપ મર્યાદામાર્ગની વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરનારને ભોગ અને મોક્ષ આપે છે.

હવે આપણે વિચાર કરીએ કે પહેલા દૃષ્ટાન્તને અનુસરતુ અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જગત્ છે, કેમકે ગંગાજીમાં જેમ જળ વૃદ્ધિ પામે છે. ને ઓછું થાય છે તેમ જગત્‌માં પણ (આવિર્ભાવ–તિરોભાવથી વૃદ્ધિ પામે છે ને ઓછું પણ થાય છે. માટે અક્ષરબ્રહ્મનું એક સ્વરૂપ જગત્ છે. તે તો નક્કી સમજાયું.

હવે બીજું તીર્થરૂપ છે તેને જેમ મર્યાદામાર્ગીય પ્રકારથી સેવે છે અને ભોગ અને મોક્ષ મેળવે છે. તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મના બીજા સ્વરૂપની જ્ઞાનીઓ ઉપાસના કરે છે. અને તેમાંજ લય થાય છે આ દૃષ્ટાંત પણ મળી રહ્યું.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે—ગંગાજીનું જળ સો બસો ગાઉ ઉપર લઇ જઇ સ્નાન કરવામાં ફળ નથી અને જે સાક્ષાત્ ગંગાજીના પ્રવાહની અંદર સ્નાન થાય છે તેજ ફળ આપે છે જો કે સો બસો ગાઉ ઉપર

લઇ ગયેલું જળ ગંગાજીનું જ છે. છતાં ફળથી જૂદું માલૂમ પડે છે. તેવી રીતે અક્ષરબ્રહ્મના જગત્સ્વરૂપની કોઇ ઉપાસના કરતું નથી- પરંતુ પ્રપંચથી જૂદા અક્ષરબ્રહ્મની જ ઉપાસના જ્ઞાનીઓ કરે છે. આ પ્રમાણે અક્ષરબ્રહ્મનાં બે સ્વરૂપ છે. એમ સારી રીતે સમજાયું.

ઉપલા શ્લોકમાં ગંગાજીના આધિભૌતિક દષ્ટાંતથી જગતનું સ્વરૂપ બતાવી અને આધ્યાત્મિક દષ્ટાંતથી અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ બતાવી આગળના શ્લોકમાં આધિદૈવિક કે જે પહેલાં બન્ને કરતાં ઉત્તમ છે. તેના સ્વરૂપના દષ્ટાન્તથી ભગવાનના પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ (આધિદૈવિક સ્વરૂપ) નું પ્રતિપાદન કરે છે.

मूलम्—तत्रैव देवता मूर्ति र्भक्त्या या दृश्यते क्वचित् ॥
गंगायां च विशेषेण प्रवाहाभेदबुद्धये ॥ ७ ॥
प्रत्यक्षा सा न सर्वेषां प्राकाम्यं स्यात्तया जले
विहिताश्च फलात्तद्धि प्रतीत्यापि विशिष्यते ॥ ८ ॥

અર્થઃ—આધિભૌક્તિક ગંગાજીમાં અને આધ્યાત્મિક ગંગાજીમાં રહેલાં દેવતારૂપ ગંગાજી જ્યારે ભક્તિ અધિક થાય ત્યારે કોઇ ઠેકાણે પ્રત્યક્ષ થાય છે. જે ભક્તની "પ્રવાહથી ગંગાજી ભિન્ન નથી," એવી બુદ્ધિ છે. અને દેવતારૂપ ગંગાજીમાં જેની બહુજ ભક્તિ છે, તેને પ્રવાહમાં દર્શન આપે છે. અન્યથા આ આધિદૈવિક ગંગાજી કંઇ સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી, તોપણ જ્યારે તેવા ભક્તને પ્રત્યક્ષ થાય તેટલા સારૂં ગંગાજીમાં સ્નાનાદિક કરી સર્વ ગંગાજીમાં આધિદૈવિક

ગંગાજી રેહે છે એવો ભાવ રાખવો. અને તેમાંજ તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી. કે જેથી શાસ્ત્રમાં કહેલા ફળ કરતાં પણ અન્તઃકરણની પ્રતીતિથી બહુજ અધિકપણું માલૂમ પડશે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં જે તીર્થરૂપથી પણ ઉત્તમ આધિદૈવિક દેવતારૂપમૂર્તિસ્વરૂપ છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્વરૂપ જે ભક્તને તીવ્ર ભક્તિ યોગ જ્યાં જ્યાં થાય છે. ત્યાં આગળ ભક્તને આ મૂર્તિનું દર્શન થાય છે.

દેવતારૂપ આધિદૈવિક ગંગાજીનું શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પ્રતિપાદન નીચે પ્રમાણે થાય છે.

શબ્દપ્રમાણ—જુઓ વાલ્મિકી રામાયણ! ભગીરથ રાજાએ પ્રસન્ન કરી સાક્ષાત્ દર્શન કર્યાં અને વરદાન મેળવ્યું હતું. અને તે વખતે શરત્ ઋતુના ચંદ્રમા જેવાં ધોળાં ચાર હાથ, મકર વાહન, શ્વેતવસ્ત્ર જેમણે ધારણ કર્યું છે. એવું મૂર્ત સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું હતું.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ—ભક્તિથી ગંગાજીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. આ ગૃહમાં કે ગંગાજીમાં તે પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય છે. આ પ્રમાણે બન્ને પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે કે જેને અત્યંત ભક્તિ વધે છે. ત્યારે કોઇક ઠેકાણે તે આગ્રહવાળા ભક્તને દર્શન દેછે માટે મર્યાદામાર્ગ પ્રમાણે ઉપાસના કરનારને આદર્શન થવાં ઘણાં દુર્લભ છે. કારણ કે તીવ્ર ભક્તિવાળા અને પ્રવાહમાં અને આધિદૈવિક ગંગાજીમાં જેને ભેદ બુદ્ધિ નથી એવા ભકતને સારૂં દર્શન આપે છે.

આ દૃષ્ટાંતથી સમજવાનું કે જેવી રીતે ભક્તની ગંગાજીના પ્રવાહમાં અને આધિ દૈવિકમાં અભેદ બુદ્ધિ થાય છે અને તીવ્ર ભક્તિ થાય છે. ત્યારે સાક્ષાત્ ગંગાજીના મૂર્તિનાં દર્શન થાય છે.

તેવી રીતે આ દેખાતા સર્વ જગત્માં ભગવાન બીરાજે છે, ભગવાન્રૂપ છે. એવી અભેદ બુદ્ધિવાળા અને આ પ્રમાણે જગત્માં ભગવાનને દેખી રહેનારા સ્નેહાતિશયવાળા ભક્તને સારૂં ભગવાન પ્રકટ દર્શન આપે છે. આ દર્શન ભક્તને આધિભૌતિક અને અધ્યાત્મિક અક્ષરબ્રહ્મમાં થાય છે, માટે અક્ષરબ્રહ્મનું પણ જ્ઞાન પણ જોઇએ. માટે આ જગત્માં ભગવાનથી ભેદ બુદ્ધિ જોનારને દર્શન થતાંજ નથી. ॥ ૭ ॥

દૃષ્ટાંત—આ સ્વરૂપનું કાંઈ બધાંને દર્શન થતું નથી પરંતુ કોઇ વિરલાભક્તનેજ થાય છે, પરંતુ જેને દર્શન ન થયાં હોય એવા ભક્તને એવું સમજવું કે મારે જેનાં દર્શન કરવાનાં છે તે આ જળમાં બિરાજે છે, અને ઉત્તમઅધિકારીની માફક મને પણ દર્શન દેશે એમ સમજીને શાસ્ત્રમાં નિષેધ ન કરેલા સર્વ વ્યવહારો સ્નાન વિગેરે ગંગાજીમાં કરવા.

(સિદ્ધાન્ત)—આ ઉપરથી સમજવાનું કે જેમ ગંગાજી મૂર્તિરૂપે સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ ભગવાનનું મૂર્તિ સ્વરૂપ પણ સર્વને પ્રત્યક્ષ નથી. માટે જગત્માં ભગવદ્ શાસ્ત્રમાં જેની મનાના કરી હોય એવા સર્વ વ્યવહારો જગતમાં કરવા અને તીવ્રબુદ્ધિ રાખી આ જગતમાં મારા ઉપર કૃપા થશે ત્યારે મને દર્શન થશે, એવી બુદ્ધિ રાખી સ્નેહાતિશય વધારવો કે જેથી ભગવાનનાં આધિદૈવિક સ્વરૂપનાં દર્શન ભક્તને થાય છે.

(દૃષ્ટાંત) આ પ્રમાણે જે ગંગાજીનાં દર્શન થયાં છે તે દર્શન શાસ્ત્રમાં કહેલા ગંગાજલ દર્શન કરતાં પણ વધારે ઉત્તમ જાણવામાં આવે છે. અને સર્વજલ કરતાં આ ગંગાજલમાં તેની ઉત્તમ બુદ્ધિ થાય છે.

(સિદ્ધાન્ત) તેવીજ રીતે જેને ભગવાનનાં દર્શન ન થયાં હોય તેવા ભક્તે ભગવત્પ્રતિમામાં ભજનાદિક કરવું અને આમાંજ મને

ભગવાન્ સાક્ષાત્કાર થનાર છે, એવું માની સ્નેહાતિશય કરવો. અને ભગવદ્ભક્તમાં પણ સર્વ મનુષ્યો કરતાં ઉત્તમ બુદ્ધિ રાખવી. આ પ્રમાણે વર્તવાથી જે ભગવાનનાં પ્રગટ દર્શન થાય છે અને આનંદ પ્રગટે છે. તે આનંદ જ્ઞાનીને કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારને મળતો નથી કારણ કે ભગવાન ભક્તિથી પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે ॥ ૮ ॥

આ નીચેના શ્લોકમાં ઉપર આવેલા દૃષ્ટાંતોની સિદ્ધાન્તોમાં સરખાવટ કરે છે.

मूलम्—यथाजलं तथा सर्वं यथा शक्ता तथा बृहत्
यथा देवी तथा कृष्णः तथाप्येतदिहोच्यते ॥ ९ ॥

અર્થ—જેમ દેખાતું આ પ્રવાહરૂપી ગંગાજીનું જલ તેમજ આ બધું જગત્ અને જેમ પાપાદિકને નાશ કરવામાં સમર્થ ગંગાજીનું આધ્યાત્મિક તીર્થરૂપ સ્વરૂપ તેમ સિદ્ધાન્તમાં અક્ષરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવું. અને જેમ દેવતા રૂપી આધિદૈવિકી શ્રીગંગાજી કે જે સાક્ષાત્ પરમભક્તનેજ દર્શન આપે છે, તેમ અહિંઆં શ્રીકૃષ્ણ જાણવા. હવે આ આધિદૈવિક વિષે અને આધિભૌતિક જગત્ વિષે લખવા વિચાર છે તે લખીએ છીએ.

વિવેચન—આ શ્લોક પૂર્વે જે ગંગાના ત્રણ સ્વરૂપના દૃષ્ટાંત આપ્યા તેને સિદ્ધાન્તમાં સ્પષ્ટ કરવા સારૂ મહાપ્રભુજીએ આ શ્લોક કહેલો છે. આપણે તેમના દૃષ્ટાન્ત સાથેજ સિદ્ધાન્ત લખી જણાવેલો હોવાથી પિષ્ટપેષણ કરવું ઉચિત નથી. ॥ ૯ ॥

આ નીચેના શ્લોકમાં જે વિશેષ કહેવાનું છે તે કહે છે તેમાં જગત્ ત્રણ પ્રકારનું છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

मूलम्—जगत्त त्रिविधं प्रोक्तं ब्रह्मविष्णुशिवास्ततः
देवतारूपवत्प्रोक्ताः ब्रह्मणीत्थं हरिर्मतः ॥ १० ॥

અર્થ—જગત્ તો (સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ) ત્રણ ગુણોને લીધે ત્રણ પ્રકારનું કહેલું છે. અને તેથીજ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ આ ત્રણ રૂપાનુસાર દેવતા કહેલા છે. અને પરબ્રહ્મ તો શ્રીકૃષ્ણને શાસ્ત્રમાં માનેલા છે.

વિવેચન—સત્વગુણ અને રજોગુણ અને તમોગુણ. આ ત્રણ ગુણને અનુસરી જગત્ પણ ત્રણ પ્રકારનું થએલું છે. **ભાગવતમાં** કહ્યું છે કે-(૫-૧૮) સત્વ રજ અને તમોગુણ એ નિર્ગુણ પરમાત્માના ગુણો છે. જગત્ કર્તાના ત્રણગુણોનો માયાએ જગત્‌ની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય કરવા સારૂ ઉપયોગમાં લીધા છે. માયા એ ભગવાનની શક્તિ છે. અને ગુણો પણ ભગવદ્રૂપ છે. અને માયા શક્તિને વશ થઇ રહેલા છે.

ગુણના સ્વરૂપ અને તેથી જીવને બંધન ગીતાજી-૧૪

સત્વગુણ—નિર્મલ છે. પ્રકાશ છે. અને નિરોગનો હેતુ છે. તેથી લૌકિક સુખમાં જીવને મગ્ન કરે છે. અને લૌકિક વૈદિક ક્રિયામાં પણ પ્રેરણા કરે છે. તેથી સુખાત્મક યોનિમાં પણ બંધાવે છે. જન્મ આપે છે. **રજોગુણ**—તૃષ્ણા અને સંગને વધારનાર છે અને પાપ પુણ્ય કર્મ કરાવી જીવને બાંધનાર છે. **તમોગુણ**—ની ઉત્પત્તિ અજ્ઞાનથી છે. સર્વ પ્રાણી-

આને મોહ કરનાર છે. પ્રમાદ, આલસ, અને ઘણા પદાર્થોનો અભાવના જ્ઞાનરૂપી નિદ્રાથી જીવને બાંધનાર છે.

આ ત્રણ સત્વ, રજ, તમો ગુણોને નિયમમાં રાખવા અનુક્રમે વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, અને શંકરને પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમે કર્યાં છે. પુરૂષોત્તમ સ્વતંત્ર છે. અને આ ત્રણ દેવોને નિયમમાં રાખનાર છે અને પુરાણ પુરૂષોત્તમને આધિન આ ત્રણ દેવો પોતપોતાના ગુણોને નિયમમાં રાખે છે. શ્રી પુરૂષોત્તમ અંશી છે. અને તેમના આ ત્રણ બ્રહ્માદિ દેવો અંશ છે.+ તે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણે બ્રહ્મા રજો ગુણનો પ્રકાશ કરી ઉત્પત્તિ વિગેરે કાર્ય કરે છે. વિષ્ણુ સત્વનો પ્રકાશ કરી રક્ષારૂપી કાર્ય કરે છે. અને શિવ તામસ ગુણનો પ્રકાશ કરી પ્રલય વિગેરે કાર્ય કરે છે. અને શ્રી પુરૂષોત્તમ તો નિર્ગુણ, લીલા માત્ર કરે છે. **ब्रह्मणोत्थंहरिर्मतः** પરંતુ બ્રહ્મમાં જેની નિષ્ઠા છે. જેને આ સર્વ વાસુદેવ છે એવું જ્ઞાન થએલું છે અને શરણાગતિ સિદ્ધ થઇ છે. શુદ્ધ અદ્વૈતનું ભાન થયું છે એવા

આ નીચેના શ્લોકમાં તે ગુણવાળા અને બ્રહ્માદિ દેવોને ભજનારા પ્રાણીઓની કામનાઓ તે તે દેવોથી મળે છે. અને ઉપર બતાવેલા ભક્તની કામના પરમાત્મા પોતેજ પૂરી કરે છે. એ કહેવામાં આવે છે. એવા ગુણાતીત જ્ઞાની ભક્તના નિયામક સાક્ષાત્ ભગવાનજ છે. બીજા બ્રહ્માદિ દેવો નથી. ॥૧૦॥

मूलम्—कामाचारस्तु लोकेऽस्मिन् ब्रह्मादिभ्यो न चान्यथा ॥
परमानन्दरूपे तु कृष्णे स्वात्मनि निश्चयः ॥ ११ ॥

+ **यस्याज्ञया जगत्सर्वं ब्रह्मा सृजति नित्यशः**
विष्णुश्च पालको नित्य रुद्रःसंहारकस्तथा (नारदीयपुराणं)

अतस्तु ब्रह्मवादेन कृष्णे बुद्धिर्विधायताम् ॥
आत्म निब्रह्मरुपे तु छिद्राव्योम्नीव चेतना ॥ १२ ॥

અર્થ—આ લોકની અંદર તેતે ગુણવાળા મનુષ્યોની કામના બ્રહ્માંદિકથી પૂર્ણ થાય છે. બીજા કોઇથી થતી નથી. ભક્ત જનોની કામનાની પૂર્ણતાતો પરમાન્દરૂપ શ્રીકૃષ્ણુથીજ થાય છે. અથવા ભક્તજનોને પોતાના હૃદયમાં બીરાજતા શ્રી કૃષ્ણુ પરમાત્મા પાસેથી સર્વ પાર્થના પૂર્ણ થઇ શકે છે. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં શ્રી કૃષ્ણુપરમાત્માથીજ સર્વ કામનાઓ અને આનન્દ મળે છે. તેથી વેદમાં કહેલા બ્રહ્મવાદ વડે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મામાં બુદ્ધિ સારી રીતે રાખો. જેમ કાણુંવાળી ચારણીથી આકાશમાં નાનાં નાનાં છિદ્રો જેવું માલૂમ પડે છે. તેમ જીવો બ્રહ્મના અંશરૂપ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જીવાત્મામાં અવિદ્યા (ચેતના—બુદ્ધિ)ની ઉપાધિથી ક્ષુદ્રત્વ, દુઃખીપણું વિગેરે અયોગ્ય ધર્મો દેખાય છે. માટે અવિદ્યાનો નાશ કરવા શ્રીકૃષ્ણુમાં બુદ્ધિ રાખો.

બ્રહ્માદિક દેવોથી કોની કામના પૂરણ થાય છે.?

વિવેચન.—આપણે પહેલાં પ્રતિપાદન કરી ગયા કે બ્રહ્માદિક ગુણાધિન દેવતાઓ પરબ્રહ્મના અંશ રૂપ છે. અને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તે છે. જે પ્રાણી આ ત્રણ ગુણને આધિન થઇને બ્રહ્માદિ દેવોની ઉપાસના કરે છે. તો તે તેમની કામનાઓ પૂર્ણ કરે છે. આ ગુણાધિનદેવતા કરતાં ભગવાનનો ગુણાતિત ભક્ત ઉત્તમ હોય છે. તેથી તેની કામના પણ ઉત્તમ હોવાથી આ બ્રહ્માદિકદેવતાથી પૂર્ણ થ-

શકતી નથી. તે બ્રહ્માદિકદેવતાઓ આ જગત્ સંબંધી ફળવાળી કામનાઓ પૂર્ણ કરવા શક્તિવાન છે તે પણ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથીજ.

પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણથીજ ભકતની કામનાઓની પૂર્તિ અને પૂર્ણાનંદનું દાન થાય છે. તો પછી ભકતને અન્યાશ્રય કરવાની શી જરૂર ?

લોકમાં રહેનારા ભક્તજનોના નિયામક (ઉપરી) શ્રીકૃષ્ણજ છે અને જેમના અંતઃકરણમાં પરમાનન્દ થઇ રહ્યો છે, અને શ્રીકૃષ્ણમાંજ જેનું મન સ્થિર છે, અને દૃઢ વિશ્વાસવાળા કે મારા મનોરથ શ્રીકૃષ્ણજ પૂર્ણ કરનાર છે એવા ભક્તના મનોરથો શ્રીકૃષ્ણજી પૂર્ણ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ ભગવાન પણ તેને વશ થઇ રહે છે **अहं भक्तपराधीनः** (હું ભક્તનેજ આધિનછું) ભા૦–૯–૪ આમાં અંબરીષના આખ્યાનમાં ભગવાનજ પોતે કહે છે. અને આઠ શ્લોકથી ભક્તવત્સલતા પોતે બતાવી છે. ગીતાજીમાં પણ ભગવાન કહે છે કે અ. ૯–૨૨ હે અર્જુન ? જે અનન્ય ભક્ત છે. અર્થાત્ બીજા દેવથી ફળની ઇચ્છા ન રાખનારા અને મારૂંજ (શ્રીપુરૂષોત્તમનું) ચિંતવન કરનાર અને ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે સેવા કરનાર, મારો સંબંધ રાખનારા એવા ભકતોનો યોગક્ષેમ (સેવામાં ઉપયોગી ધન, ધાન્ય, વસ્ત્ર, અલંકાર, વિગેરે સર્વ) પૂર્ણ કરૂં છું. અને તેનું સંરક્ષણ પણ હુંજ કરૂં છું. **सर्वं मद्भक्तियोगेन मद्भक्तो लभतेञ्जसा ॥** ભગવાનની ભક્તિ કલ્પદ્રુમ સમાન છે. ભક્તિથી સર્વ ભક્ત મેળવી શકે છે. મૃત્યુના પાશમાંથી બચે છે. વધારે શું ? ભગવાન ભકતોના ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ રૂપી ચારે પુરૂષાર્થો પૂર્ણ કરવા માથે રાખે છે. ભક્તિમાર્ગની શ્રેષ્ટતા એટલે સુધી િત વર્ણવે છે કે, ભગવાન દાનથી તપથી, યોગથી, કે યાગથી કોઇથી પણ પ્રસન્ન થતા નથી.

પણ કેવળ ભક્તિથીજ પ્રસન્ન થાય છે. પૂર્ણ ભાગ્યવાન્ કૃષ્ણભક્તના હૃદયમાં સાક્ષાત્ પરમાત્મા બીરાજે છે. પોતે વશ થઇ રહેલા છે. ત્યાં તેની કામનાઓ પોતેજ વિચાર માત્રમાં જાણી પૂર્ણ કરે છે. પરમાનન્દ ભક્તિરૂપી પાત્રમાં વર્ષાવે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ ભગવાનને અનન્ય (ભક્ત) ના અધિપતિ વર્ણવેલા છે. ગૃહ, ધન, દ્રવ્ય, દેહ, પ્રાણ, સ્ત્રી, આત્મા વિગેરે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરી પ્રભુની શરણાગતિમાં રહેલા ભક્તને પરબ્રહ્મ સાક્ષાત્ હૃદયસ્થાનમાં પ્રગટી રહ્યા છે. એવા ભક્તને શું અન્ય સગુણદેવોનો આશ્રય કરવો યોગ્ય છે ? શું તેમની પાસે પ્રાર્થના કરવી કંઈ જરૂરની છે ? શું આ ભક્તને કંઇ પણ કામનાની પુર્તિ કે આનન્દની પ્રાપ્તિમાં કંઇ ન્યૂનતા રહે છે ? કંઇ પણ નહિ. સર્વ પ્રભુજ સેવોપયોગી ધન, દ્રવ્ય, સુખ, શરીરસંપતિ વિગેરે સર્વ પૂર્ણ કરે છે. અને પૂર્ણાનન્દનું દાન કરતાં સાક્ષાત લીલોપયોગી સર્વ સંપત્તિ મળી જાય છે. વિચારો પછી આ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને અન્યાશ્રયની શી જરૂર છે ? ॥ ૧૧ ॥

આ સર્વ સિદ્ધાન્ત ઉપર સ્પષ્ટ થયું કે *બ્રહ્માદિક દેવોની ઉપાસના કરનારાઓને પણ ભગવાન તે દેવોદ્વારા ફળ અપાવે છે અને પુષ્ટભકતની કામના તો ભગવાનજ પોતે પૂર્ણ કરે છે. તો સઘળાને ફળ આપનાર પોતેજ થયા તો પછી સાક્ષાત્ ભગવાન્નીજ ભકિત કરવી, અને તેમાંજ બુદ્ધિ પરોવવી એજ ઉત્તમ છે. કારણ કે બધા પણ શ્રી કૃષ્ણને આધીન છે. માટે બ્રહ્મવાદથી શ્રીકૃષ્ણમાંજ મન પરોવવું જોઇએ. + બ્રહ્મવાદનું ટુંકામાં સ્વરૂપ એવું છે કે શ્રીકૃષ્ણ મૂલભુત

* જુઓ. ગીતાજી, અ ૭ શ્લોક ૨૧–૨૨

+ બ્રહ્મવાદ કે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પુષ્ટિસુધાકરના પાન ૮ થી ૩૬ સુધી વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. વિશેષ જીજ્ઞાસુએ એમાં જોવું

પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમ છે. અક્ષર એ એમનું ધામ છે આ સર્વ જગત્ પરબ્રહ્મના કટાક્ષથી અક્ષર બ્રહ્મમાંથી થયું છે. જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. ભગવાન્ આ જગત્માં સત્ ચિત્ અને આનંદાંશથી ઓતપ્રોત થઇ રહેલા છે. પરમાનન્દ શ્રી કૃષ્ણથીજ મળે છે. માટે શ્રીકૃષ્ણમાં મન પરોવવું.

÷જીવનું સ્વરૂપ ટુંકામાં કહેવામાં આવે છે—જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. જીવ વાળના છેડાના સોમા ભાગ જેવો અણુ છે. અવિદ્યા તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી. પણ તેને બાંધે છે. જીવ બ્રહ્મમાંથી અગ્નિમાંથી તણખાની માફક નીકળેલો છે. જીવ અનેક છે. ચિદંશ તેમાં મુખ્ય છે. આનંદાંશ ગુપ્ત છે. જીવ હૃદયમાં રહે છે. પરંતુ ઘરના એક ખુણામાં મુકેલા દીવાથી જેમ આખા ઘરમાં અજવાળું પડી રહે છે. તેમ આખા શરીરમાં તેનું ચૈતન્ય ફેલાઈ રહે છે. શ્લોકમાં કહેવા મુજબ આકાશમાં ચારણી ધરી જોઇએ ત્યારે જેમ ચારણીથી ઝીણાં ઝીણાં છીદ્ર દેખાય છે. પરંતુ ચારણી લઇ લઇએ ત્યારે કઈ પણ છીદ્ર દેખાતાં નથી. તેમ જીવમાં અવિદ્યાની ઉપાધિથી જીવમાં ક્ષુદ્રત્વ, દુઃખીપણું, ભેદપણું, પરાધીનપણું. વિગેરે માલૂમ પડે છે. આ અવિદ્યા પંચપર્વવાળી છે. તે પાંચ પર્વવાળી વિદ્યાથી નાશ પામે ત્યારે સંસારમાં તેને જન્મમરણ વિગેરે જીવને દુઃખ રહેતું નથી. માટે શ્રીકૃષ્ણની સેવાથી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી અને અવિદ્યાથી થએલા બંધનથી જીવને છોડાવવો એ મનુષ્યાવતારનો મુખ્ય પુરૂષાર્થ છે. ॥ ૧૨ ॥

પહેલાંના શ્લોકમાં જીવનું સ્વરૂપ કહ્યું અને અવિદ્યા (માયા) એ તેને બંધન કરે છે. એમ કહ્યું હવે તેને કેવી રીતે મુક્ત કરવો એ કહે છે.

÷ અને જીવનું સ્વરૂપ ૩૬ થી ૬૦ પાન સુધી છે. "પુષ્ટિસુધાકર."

मूलम्—उपाधिनाशे विज्ञाने ब्रह्मात्मत्वावबोधने ॥
गंगातीरस्थितो यद्वद्देवतां तत्र पश्यति ॥ १३ ॥
तथा कृष्णं परं ब्रह्म स्वास्मिन् ज्ञानी मपश्यति

અર્થ—જેમ ગંગાજીના કાંઠા ઉપર બેઠેલો ગંગાજીનો ભક્ત પ્રવાહરૂપ ગંગાજીમાં આધિદૈવિક મૂર્તિરૂપી ગંગાજીનાં દર્શન ભક્તિથીજ કરે છે, તેવીજ રીતે ભક્તિથી અવિદ્યારૂપી ઉપાધિનો નાશ થયા પછી આખું જગત્ બ્રહ્માત્મરૂપે જાણવું. એ રૂપી જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાની પોતાને વિષે સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણને પોતામાં સારી રીતે જુએ છે.

વિવેચન—અવિદ્યારૂપી ઉપાધિ જીવને લાગુ થઇ છે. તેને લીધે તેને ભગવાનનું દર્શન થઇ શકતું નથી. અવિદ્યા પાંચ પ્રકારની છે. ૧ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન ૨ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ. ૩ પ્રાણાધ્યાસ. ૪ અંતઃકરણાધ્યાસ. ૫ દેહાધ્યાસ આ પાંચ પ્રકારની અવિદ્યાથી જીવને સંસારમાં આવવું પડે છે. (ત૦ નિ૦ ૩૨) આ ઉપાધિનો નાશ થાય છે. ત્યારે ભગવાનનાં દર્શન થાય છે. વળી જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છા થાય છે કે અમુક જીવનો ઉદ્ધાર કરવો છે. ત્યારે તે જીવ પાસે સારાં કર્મ કરાવી ગુરૂ પાસે સારો શરણાદિકજ્ઞાનબોધ અપાવી તેની અવિદ્યાનો નાશ કરે છે અને પછી અક્ષરજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે ત્યારબાદ જેમ ગંગાજીમાં ગંગાજીના ભક્તને ગંગાજીનાં દર્શન થાય છે તેવી રીતે અક્ષરમાં પુરૂષોત્તમનાં દર્શન થાય છે. ત્યારે કોઇ પ્રકારની અપેક્ષા રહેતી નથી **भिद्यते हृदयग्रन्थिः छिद्यते सर्वसंशयः** ॥ સર્વ સંશયો છેદાઇ જાય છે..॥

હવે સંસારી ભક્તની વ્યવસ્થા લખે છે—

मूलम्—संसारी यस्तु भजते सदूरस्थो यथा तथा ॥
अपेक्षितजलादीनामभावात्तत्र दुःखभाक् ॥ १४ ॥

અર્થ—જે ભક્ત સંસારમાં આસક્ત હોય અહંતા મમતાવાળો હોય, છતાં ગુરૂના ઉપદેશથી ભગવાનને ભજે છે. તે જેમ ગંગાજીનો ભકત દૂર દેશમાં રહી ગંગાજીને ભજે, પરંતુ ગંગાજીનું જળ તેને મળતું નથી. તેમ ગંગાજીનાં દર્શન પણ થતાં નથી. તેથી જેમ કલેશી થાય છે તેવી રીતે ભગવાનનાં દર્શન નહિ થવાથી દુઃખી થાય છે.

વિવેચન—અહંતામમતારૂપી સંસારમાંથી નિવૃત્ત થયા વગર ભગવાનનું ભજન કરનારને અવિદ્યારૂપી પડદો નડે છે, તેથી ભગવાનના દર્શનમાં કલેશ થાય છે. દૂર દેશમાં રહી ગંગાજીના દર્શનની ઇચ્છાવાળાને ગંગાજીના જળપાન કે દર્શનનો લાભ મળી શકતો નથી. એ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે કે સંસારી ભકતનેભગવાનનાં દર્શન થતાં નથી, તેથી દુઃખી થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે પુષ્ટભક્તની વ્યવસ્થા કહે છે.

मूलम्—तस्माच्छ्रीकृष्णमार्गस्थो विमुक्तः सर्वलोकतः ॥
आत्मानन्दसमुद्रस्थं कृष्णमेव विचिंतयत् ॥ १५ ॥

અર્થ—માટે શ્રીકૃષ્ણના માર્ગમાં રહી સર્વ લોક (સંસાર)થી મુક્ત થઈ આત્માનન્દરૂપી સમુદ્રમાં વિહાર કરતા શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતવન કરવું. અને ભકિત કરવી.

વિવેચન—સંસારી ભક્તને ભગવાનનું દર્શન ન થવાથી છેવટે ક્લેશ થાય છે. એ વાત ગયા શ્લોકમાં આવી ગઇ. માટે સંસારમાંથી છૂટા થઈ અહંતા મમતા ઓછી કરી શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય થઇ પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણને (સેવના) ભજવા જોઇએ. સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. તનુજા, વિત્તજા, અને માંનસી એ પહેલાં કહી ગયા. તે પ્રમાણે માનસી સેવા સિદ્ધ થાય એમ યત્ન કરવો, વળી આપણને જે ભગવાનની લીલા ઉપર વિશેષ પ્રેમ હોય તે લીલાનું સ્વરૂપ પધરાવી વ્રજસુંદરીમાં વિનોદ કરતા શ્રીકૃષ્ણને ભજવા આથીજ ભગવાન્ પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે ।।૧૫।।

હવે કનિષ્ટ અધિકારીનું વર્ણન કરે છે.

मूलम्—लोकार्थी चेद्भजेत्कृष्णं क्लिष्टो भवति सर्वथा ॥
क्लिष्टोपि चेद्भजेत्कृष्णं लोको नश्यति सर्वथा ॥ १६ ॥

અર્થ—લૌકિક કામનાની ઈચ્છાવાળા થઈ જો ભગવાવાનને ભજે તો નક્કી દુઃખી થાય છે. અને લોકથી વિરક્ત થઈ સંસારને છોડી અહંતામમતા વગરનો થઈ શ્રીકૃષ્ણને ભજે તો નક્કી સર્વ રીતે લોક એટલે સંસાર નાશ પામે છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં કનિષ્ટ અધિકારીનું વર્ણન કરે છે જે લૌકિક પદાર્થની ઈચ્છા રાખી અથવા પુત્ર–કલત્રાદિની મતલબવાળો થઇ શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરે તે લોકાર્થી કહેવાય છે. આ લોકાર્થી માણસને ભગવાનનો ભજનાનન્દ મળતો નથી. પરંતુ છેવટે ક્લેશવાળો થાય છે. દ્રવ્યની ઇચ્છાથી સેવા કરે તો તે પણ કનિષ્ટ અધિકારી છે. વળી દેવને ઉદ્દેશી દ્રવ્ય લે અને તેના ઉપર દેવદ્રવ્યની બુદ્ધિ ન રાખે અને પોતાના મોજશોખમાં વાપરે તે દેવલક કહેવાય છે. તે શાસ્ત્રમાં હલકો છે.

ભગવાન જ્યારે પ્રસન્ન થ.ય છે. ત્યારે ભકતને લૌકિક સુખ કે જે સુખથી કેવળ અહંતામમતારૂપી સંસાર થાય એવું સુખ આપતા નથી પરંતુ અલૌકિક આનંદ આપે છે. કે જેનાથી પૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે સંસારી ત્રણ પ્રકારના કનિષ્ટ ભકતો કહ્યા. ૧ સંસારની નિવૃત્તિને ઇચ્છનાર. ૨ લોકાર્થી હોવાથી સેવામાં આગ્રહી. ૩ ત્રીજો સેવા થાય તો શું? અને ન થાય તો શું? એવો આગ્રહ વગરનો. હવે સંસારમાં કલેશ પામેલો, કુટુંબીઓના અપમાનથી વિરક્ત થઇ ગએલો જો ભગવાનને ભજે છે તો તેને કંઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ રહેતું નથી અને લોક એટલે સંસાર નાશ પામતાં ભગવદ્દર્શન થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે મધ્યમાધિકારી પુષ્ટિમાર્ગીયભકત અને મર્યાદામાર્ગીય ભકતે શું કરવું એનો વિચાર કરે છે—

मूलम्—ज्ञानाभावे पुष्टिमार्गी तिष्ठेत्पूजोत्सवादिषु
मर्यादास्थस्तु गङ्गायां श्रीभागवततत्परः ॥ १७ ॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને આત્મજ્ઞાન કે ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોય તો શ્રી ભાગવતમાં સાવધાન થઇ શાસ્ત્રમાં કહેલી ભગવાનની પૂજા જ્યાં થતી હોય અથવા જ્યાં ભગવાનના ઉત્સવો થતા હોય ત્યાં આગળ રહેવું. મર્યાદામાર્ગમાં રહેનારા ભકતે જ્ઞાન ન હોય તો શ્રી ભાગવતમાં તત્પર રહી શ્રીગંગાજીના પવિત્રસ્થાનમાં જઇ રહેવું.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય મધ્યમાધિકારીને પૂજા સંગ્રહ કર્યો છે તે ટુંકામાં અહિં બતાવાય છે. (સ્કંધ ૧૧-૩૯) પવિત્ર સ્થાનમાં રહેવું. ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવવું. પરમભક્તનાં આચરણનો આશ્રય કરવો. ભગવત્ કીર્તન, ભગવાન સર્વમાં બીરાજે છે. એવું જ્ઞાન, સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિ, ક્રોધસ્પર્ધા, ઇર્ષ્યા, તિરસ્કાર વિગેરેનો ત્યાગ અને પારકા તિરસ્કારનું સહન, આ વિશ્વમાં બ્રહ્મભાવ, સર્વ કર્મ ભગવાનમાં અર્પણ, અહંતા મમતાનો ત્યાગ, અભિમાનનો ત્યાગ, સેવામાં પૂર્ણ આગ્રહ આ પ્રમાણે ભગવદ્ધર્મ પાળવા જેથી કોઇ પ્રકારે પ્રતિબંધ વગર મધ્યમાધિકારી ઉત્તમ અધિકારી બની જાય છે. મર્યાદામાર્ગીયે તો ગંગાજીના સ્થાનમાં રહી શ્રીભાગવતમાં તત્પર થવું જોઈએ. અને પવિત્ર થઇ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરવી. અને પરીક્ષિત્‌ને જ્યાં સિદ્ધિ થઇ ત્યાં આગળ રહેવું એવો એને નિયમ છે. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વશ્લોકમાં મર્યાદામાર્ગીય ભક્તને રહેવાનું સ્થાન બતાવ્યું. અને આ શ્લોક પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને રહેવાનું સ્થાન બતાવે છે.

મૂલમ્—અનુગ્રહઃ પુષ્ટિમાર્ગે નિયામક ઇતિ સ્થિતિઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનનો અનુગ્રહજ નિયમ કરનાર છે. તેથી જ્યાં આગળ ભગવાનનો અનુગ્રહ રહેવામાં થાય ત્યાં આગળ રહેવું. અમુકજ સ્થાનમાં રહેવું એવો નિયમ નથી.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે ક્યાં રહેવું ? એના ખુલાસા સારૂ આ ઉત્તરાર્ધમાં કહ્યું છે કે— ભગવાન જે સ્થલમાં અનુગ્રહ કરી શકે તે સ્થલમાં રહેવું. પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનના અનુગ્રહજ ઉપર

સર્વ આધાર છે.—પુષ્ટિ એટલે ભગવાનનું પોષણ અને **पोषणं तदनुग्रहः** પોષણ એટલે ભગવાનનો અનુગ્રહ, આ અનુગ્રહ એ ભગવાનનો એક ધર્મ છે. અનુગ્રહ બે પ્રકારનો છે. એક સાધારણ અને બીજો વિશેષ. સાધારણ અનુગ્રહથી લૌકિક અથવા ભગવત્ સંબંધી જે પદાર્થોની ઇચ્છા હોય તે પૂર્ણ થાય છે જેમકે ઈન્દ્ર વિગેરે ઉપર તેવા સાધારણ અનુગ્રહથી ફલ સિદ્ધ થયું હતું. અર્થાત્ ભગવતસ્વરૂપ શિવાય ઇતરપદાર્થની પૂર્તિ જે અનુગ્રહથી થાય તે સામાન્ય અનુગ્રહ. અને કેવળ ભગવતસ્વરૂપનીજ ઇચ્છા વાળાને પ્રમેયબળથી જે સ્વીકાર કરે તે વિશેષ અનુગ્રહ! આ અનુગ્રહ પુષ્ટિભક્તિથીજ થાય છે. મર્યાદા માર્ગીયને મોક્ષની ઇચ્છા રહે છે તેથી તે પુષ્ટિ ન કહેવાય. કારણ કે વૃત્રાસુરે "હું મોક્ષ પણ ચાહતો નથી હું તો હે ભગવાન્ આપનેજ ચાહું છું." માટે મોક્ષ કરતાં પણ પુષ્ટિ અધિક છે. મોટામાં મોટા ભક્ત બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, લક્ષ્મિજી વિગેરે જે અનુગ્રહને ન મેળવી શકયા હતા તે યશોદાના હાથે બંધાઈ ભગવાને પોતે ભક્તવત્સલતા બતાવી અનુગ્રહ કર્યો હતો. એમ ન હોય તો સર્વત્રવ્યાપક એવા ભગવાન દોરડા (દામ) માં પણ રહેલા છે તેથી તે પોતાના સ્વરૂપથી પોતાનું બંધન શી રીતે સંભવે? નહિજ, માટે તે અનુગ્રહ નહિ તો બીજું શું?

* પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદા ભક્તને શું ફળ? અને જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે. એ આ નીચેના શ્લોકથી કહે છે,—

मूलम्—उभयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यति ॥

ज्ञानाधिको भक्तिमार्गो एवंतस्मान्निरूपितः ॥ १९ ॥

અર્થ—મર્યાદામાર્ગના જ્ઞાની અને ભકત આ બન્ને ઉપર ભગવાન્ જો અનુગ્રહ કરે તો પુષ્ટિમાર્ગમાં તેમનો સ્વીકાર થાય છે અને પૂર્વોકત (માનસીસેવા) પણ પ્રાપ્ત થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાંજ સ્થિતિ કરાવે તો મુકિતજ મળે છે. ભજનામૃત મળતું નથી. તેથીજ જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભકિતમાર્ગ અધિક છે. ઉત્તમ છે. માટે આ ગ્રંથમાં ભકિતમાર્ગનું વિવેચન કર્યું છે.

વિવેચન—એક મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાની અને ભકત આ બન્ને ઉપર ભગવાન્ અનુગ્રહ કરે તો તેમાં મર્યાદાનો અંશ દુર કરી તેમનો પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવે છે અને માનસીસેવા સિદ્ધ કરાવે છે. વળી પુષ્ટિમિશ્રમર્યાદાભકત હોય તો તેને માનસીસેવા સિદ્ધ થઇ જાય છે. પરંતુ કેવળ મર્યાદામાં સ્થિતિવાળાને મુકિત મળે છે. પુષ્ટિ (અનુગ્રહ–ભકિત) આપતા નથી.

જ્ઞાની કરતાં ભકત ઉત્તમ શાથી?

જ્ઞાનીને અક્ષરબ્રહ્મનુંજ પૂર્ણ ભાન હોય છે. ભકતને તે અક્ષર ભગવાનનું ધામ છે. એવું ગીતાજીમાં કહેવા પ્રમાણે જ્ઞાન થતાં તેમાં રહેલા પુરૂષોત્તમનાં દર્શન રૂપી વિશેષ લાભ થાય છે. જ્ઞાનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં અને અક્ષરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં મોટો કલેશ પડે છે. જ્ઞાનીને મળતી અક્ષરપ્રાપ્તિ સાક્ષાત્ રસાનન્દરૂપ નથી, પણ મીઠું જેમ જલમાં નાંખતાં ઓગળી એક થઇ જાય છે. તેમ અક્ષરમાં જ્ઞાનીનો લય થાય છે. ભકતને અક્ષર કરતાં ઉત્તમ પૂર્ણાનન્દ પરબ્રહ્મનો લાભ થાય છે; લીલા સ્વાદ મળે છે. કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ રસિકભકત સાથે લીલા કરવા અક્ષરબ્રહ્મનો

ક્લેશ દૂર કરી અલૌકિક દેહવાળા જીવનો સ્વતઃ અંગીકાર કરે છે, અને રસાત્મક આનંદ દાન કરે છે, આમાં રજ માત્ર દુઃખ ભક્તને નથી. શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ છે. એના આનન્દની ગણત્રી નથી. અક્ષરબ્રહ્મના આનન્દની ગણત્રી હોવાથી પૂર્ણાનન્દ નથી, અક્ષર પ્રકટ નથી, શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ છે. શ્રીકૃષ્ણ ભક્તમાત્રથી મેળવી શકાય છે, અક્ષર કૂટસ્થ છે, શ્રીકૃષ્ણ વિહાર કરે છે. અક્ષર ચલ નથી તેમ વિહાર કરવા શક્તિમાન નથી. શ્રીકૃષ્ણ આધિદૈવીક છે. અક્ષરબ્રહ્મ આધ્યાત્મિક છે. માટેજ ગીતાજી ભગવાન કહે છે કે (અ. ૧૨. શ્લો. ૬. ૭) જે ભક્ત કર્મને સર્વ સોંપીને મારે આધીન થઇ, મારી સેવા કરે તો તેનો સંસારમાંથી ઉદ્ધાર હું કરૂં છું. કારણ તેઓનું ચિત્ત મારામાંજ હોય છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગના જ્ઞાની કરતાં અને ભક્તિમાર્ગનો ભક્ત ઉત્તમ છે. એમ વેદાન્તશાસ્ત્રનો નિર્ણય છે. અને ગંગાજીના દષ્ટાન્તથી પણ સિદ્ધજ છે કે આધ્યાત્મિક અક્ષરબ્રહ્મ કરતાં આધિદૈવિક પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ રસાત્મક હોઇ ઉત્તમ છે.

ભક્તિ ના હોય તો શી દશા થાય?

મૂલમ્—भक्त्यभावे तु तीरस्थो यथादुष्टः स्वकर्मभिः ॥
अन्यथा भावमापन्नस्तस्मात्स्थानाच्च नश्यति ॥ २० ॥

અર્થ—જેમ ગંગાજીના કાંઠા ઉપર રહેલો ગંગાજીનો ભક્ત ભક્તિ (સ્નેહ) વગરનો હોય તો પોતાના દુષ્ટ કર્મથી ભક્ત છતાં પતિત થાય છે, તેમ ભગવાનની સમક્ષ રહેતો હોય તેમ છતાં જો ભક્તિ (સ્નેહ) ન પ્રગટે તો તે પોતાના દુષ્ટ કર્મથી પતિત થાય છે. નાશ પામે છે.

વિવેચન-દૃષ્ટાન્ત—ગંગાજીના કાંઠા ઉપર રહેલો ભક્ત ગંગાજીને પહેલાં તીર્થરૂપે જાણે છે. પરતુ ભક્તિ-સ્નેહ ન થાય ત્યારે તેને પાપાચરણુ થાય છે પૂજ્યબુદ્ધિ નષ્ટ થાય છે. અને જેમ ઉત્તમ ફળ ન મળતાં પતિત થાય છે.

સિદ્ધાન્ત—તેમજ અહિઆં પણુ ભગવાન સમિપ રહેતો હોય છતાં સેવા વિગેરેમાં પ્રીતિ ન રાખે અને બિલકુલ સ્નેહ ન થતાં સાધારણત્વ બુદ્ધિ થાય એટલે પાપાચરણુ કરવાનીબુદ્ધિ થાય છે. કૃપાલુ ભક્ત ઉપર ઇર્ષ્યા દ્વેષ વિગેરે વૃદ્ધિ પામતાં પતિત થાય છે. નાશ પામે છે. માટેજ—

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोधिकः ॥ स्नेहो भक्तिरितिप्रोक्तस्तया मुक्ति र्न चान्यथा ॥ ભગવાનની મોટાઇ જાણી દૃઢ અધિક સ્નેહ થાય તેજ ભક્તિ કહેવાયઅને તેનાથીજ મુક્તિ થાય છે. ॥૨૦॥

મૂલમ્—एवं स्वशास्त्रसर्वस्वं मयागुप्तं निरुपितम्

एतद्बुद्धाविमुच्येत पुरुषः सर्वसंशयात् ॥ २१ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે ભક્તિમાર્ગીય-શાસ્રીય સર્વ સિદ્ધાન્તો જોકે ગુપ્ત હતા છતાં (અધિકારી સારૂં) નિરૂપણુ કર્યાં છે, તે આ પ્રમાણે જાણી સમજી મનુષ્ય સર્વ સંશયમાંથી છુટે છે.

વિવેચન—ભક્તિ શિવાય અન્ય કર્તવ્ય શાસ્ત્રમાં નિરૂપણુ નથી. માટે આ ગ્રંથમાં કહેલા નિયમોને સમજી આચરણમાં મુકી પ્રભુના લીલા સ્વાદને મેળવવો એજ મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

इति श्रीमदाचार्यप्रणीता सिद्धान्तमुक्तावली समाप्ता.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય વિરચિત.

भक्तिवर्धिनी. ॥



મદાચાર્ય પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની ભક્તિ કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે તેનો પ્રકાર જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

मूलम—यथा भक्तिः प्रवृद्धास्यात् तथोपायो निरुप्यते ॥
बीजभावे दृढे तु स्यात् त्यागाच्छ्रवणकीर्तनात् ॥१॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતોની ભક્તિ જે ઉપાય કરવાથી વૃદ્ધિ પામે તે ઉપાય આ ગ્રંથમાં બતાવવામાં આવે છે (હવે ઉપાય દર્શાવે છે કે) બ્રહ્મસંબંધ મંત્રનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યા પછી ભગવાન જીવનો અંગીકાર કરે, એ રૂપી બીજ ભાવ દૃઢ થયા પછી અર્થાત્ સંપૂર્ણ રીતે પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવત્ પરાયણ થાય ત્યાર પછી બીજાં સાધનો કરવાની શંકા મટાડીને સ્વમાર્ગીય સાધનો કે ભગવદ્ ધર્મનું શ્રવણ અને ભગવદ્ ગુણોના કીર્તનથી પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન—આ ગ્રંથના આરંભમાં શ્રીમદાચાર્ય દર્શાવે છે કે સર્વથી વિલક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિ જે સાધનો કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે તે સાધનોનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં દર્શાવાય છે.

જો કે ભક્તિના ઉત્પત્તિના પ્રકારો પુરાણુ વિગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવ્યા છે અને ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા પછી તેની સાધન કર્યા શીવાય વૃદ્ધિ પામે છે. તો પછી આ ગ્રંથ રચવાનું શું કારણુ? એવી શંકા ઉત્પન્ન થાય પરંતુ, ભાગવતના એકાદશ સ્કંધ, દશમસ્કંધ વિગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવેલા સાધનોથી જે ભકિત ઉત્પન્ન થાય છે. તેને મર્યાદાભકિત કહેવામાં આવે છે. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તિમાં તેની ગણત્રી થતી નથી, કારણુ કે તે ભકિતનાં સાધનો શાસ્ત્રમાં કહેલી મર્યાદા પ્રમાણેજ કરવાં પડે છે. માટે શ્રીમદાચાર્ય પુષ્ટિમાર્ગીય ભકિતની વૃદ્ધિના ઉપાયો દર્શાવવા પ્રતિજ્ઞા કરી છે વળી તે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ભકતોને કામના શીવાય પ્રભુમાં દૃઢ પ્રેમ થાય અને લાકીક કે વૈદીક આવરણો કાંઇ પ્રતિબંધ ન કરે તેવી પુષ્ટિમાર્ગીયભકિત જીવોને પ્રાપ્ત થાય અને તેની વૃદ્ધિ કરવાને સ્વમાર્ગના સાધનોને બતાવવાની ખાસ જરૂર છે કે જે સાધનાથી શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફલની પ્રાપ્તિ તુરત પ્રાપ્ત થાય. વળી આ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનો, ભક્તિનું સ્વરૂપ અને ભક્તિનું ફળ તે મર્યાદામાર્ગીય સાધનો, ભક્તિનું સ્વરૂપ અને ભક્તિનું ફળ વિલક્ષણુ છે. એવું સમજવામાં આવે તેવી રીતે આ પુષ્ટિમાર્ગીય સાધનોનું નિરૂપણુ કરવામાં આવે છે.

હવે શ્રીપુરૂષોતમજી મહારાજ ટીકામાં ભક્તિનું લક્ષણુ અને સ્વરૂપ દર્શાવતાં લખે છે, કે ભગવાન કહે છે "કે આ જગતમાં મને વધેલી ભક્તિ સિવાય કોઇ પણુ દાન. તપ, યોગ, સાંખ્ય વિગેરે સાધનો મારી પ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી." માટે શ્રીમદાચાર્ય ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય એવા ઉપાયો દર્શાવે છે. વળી આ ભક્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે કે પ્રભુની મોટાઇ જાણ્યા પછી તેમાં મજબુત અને સર્વ કરતાં વધારે સ્નેહ

થાય છે. તે ભકિત કહેવાય છે. અને તેજ ભકિતથી મુકિત થાય છે. આજ ભકિત આ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવી છે.

હવે ઉત્તરાર્ધમાં સાધનનું નિરૂપણ દર્શાવતાં કહે છે કે—

સાધનો લગાડતાં પહેલાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભકને બીજ ભાવને દૃઢ કરવો જોઇએ. આ બીજ ભાવનુ સ્વરૂપ શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ એવું દર્શાવે છે કે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય શ્રીઆચાર્યના અનુગ્રહ પૂર્વક સ્વમાર્ગની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ ભગવાનને આત્મનિવેદન કરીને અર્થાત બ્રહ્મસંબંધ મંત્રનો ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યાં પછી જ્યારે આત્મનિવેદનનું સ્વરૂપ દૃઢ થાય છે, અને ભક્ત સર્વ વસ્તુપર ભગવાનનો પૂર્ણ હક બેસાડે ત્યારે ભગવાન તે જીવનો અંગીકાર કરે છે." એ બીજ ભાવ દૃઢ થવાનું લક્ષણ છે. આ બીજ ભાવ દૃઢ થયા પછી ભક્ત નિરંતર ભગવાનમાં પરાયણ થઇને પુષ્ટિમાર્ગમાં સ્થિતિ કરીનેજ રહે છે.

આ બીજભાવ દૃઢ થયા પછી સ્વમાર્ગનાં સાધનોમાંજ તત્પર રહી અને **त्यागात्** એટલે સ્વમાર્ગીય સાધન શીવાયનાં બીજાં સાધનોનો ત્યાગ કરી તેમજ સ્વમાર્ગીય ભગવદ્ધર્મના શ્રવણથી તથા ભગવદ્ગુણોના કીર્તનથી સ્વમાર્ગીય ભકિતની વૃદ્ધિ થાય છે. આ શ્રવણ સ્વમાર્ગીય ગ્રંથોમાં જેવું ભગવદ્ધર્મનું નિરૂપણ કરેલું હોય તેવુંજ હોવું જોઇએ અને એ ધર્મનું શ્રવણ કર્યાં પછી તે ધર્મોનું સ્વરૂપ બરાબર સમજી તે પ્રમાણે બીજાને ધર્મો કહી સંભળાવવા તેનું નામ કીર્તન છે. આ સાધન રૂપ શ્રવણ અને કીર્તન કરવામાં આવે તોજ ભક્તિની વૃદ્ધિ થાય છે. શ્રી પુરૂષોત્તમ મહારાજ કહે છે કે* ભગવા-

* આનું વિવેચન નિરોધલક્ષણ નામના ગ્રંથમાં કરેલું .છે. ત્યાં આગળ જોઇ લેવું.

નના સ્વરૂપ ગુણુ અને લીલાની ભાવના સાથે કીર્તન કરવાથી ભક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે. અર્થાત્ સ્વરૂપ, ગુણ, તથા લીલાનું જે શ્રવણુ કર્યું હોય તેની ભાવના કરતાં કીર્તન કરવું. ૧.

શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ આગળ ચાલતાં કહે છે કે–પહેલાં ભક્તિના બીજની દૃઢતાનો પ્રકાર કહ્યો તોપણુ કોઇ વખતે બીજાના કુઃસંગને લીધે વિઘ્નો આવવાનો સંભવ રહે છે. માટે બીજાના દુઃસંગોનો નાશ કરીને ભક્તિના બીજની દૃઢના શી રીતે થાય તે માટે ભગવાનના ભજન રૂપી બીજો પ્રકાર આચાર્યજી કહે છે.

मूलम्–बीजदार्ढ्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः ॥
अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजयाश्रवणादिभिः ॥२॥

અર્થ—ઘરમાં પણુ રહીને સ્વધર્મથી પોતાનું વર્તન ચલાવીને ભક્તિના બીજની દૃઢતા કરવાનો ઉપાય નીચે પ્રમાણે કરવો. પોતાના સ્વમાર્ગના ભગવદ્ધર્મથી નિવૃત્ત થયા વગર ભગવાનની પૂજા વડે શ્રવણુ કીર્નન વિગેરેથી શ્રીકૃષ્ણુ ભગવાનને સેવવા જોઇએ.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં ઘરમાં રહીને પુષ્ટિમાર્ગીયભક્તે ધર્મો પાળવા, એમ કહ્યું છે, તેનું કારણુ એજ કે ભગવત્સેવા ભજન વિગેરે કરવાનું મુખ્ય કર્મ ઘરમાં રહેવા શીવાય બની શકતું નથી, તેથી ઘરમાં રહીને ભજન કરવું. સ્વધર્મથી પોતાનું વર્તન ચલાવવું, એમાં સ્વધર્મથી વર્ણાશ્રમનાં ધર્મો ન સમજવા પરંતુ ભક્તિમાર્ગના ધર્મોથીજ વર્તન

કરવું. કેમકે વર્ણાશ્રમના ધર્મો તો જાતિ પ્રમાણે વળગેલાજ છે, માટે શ્રીમદાચાર્યજી પણ કહે છે કે શકિત પ્રમાણેજ જરૂર વર્ણાશ્રમના ધર્મો પાળવા, તેથી આ ઠેકાણે ભકિતમાર્ગીય ધર્મો સમજવા, જેમકે સ્વધર્મ એવો શબ્દ છે, સ્વ એટલે આત્મા સંબંધી (વર્ણાશ્રમ સિવાયના) પુષ્ટિમાર્ગીય ધર્મો એવો અર્થ થાય છે. હવે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા શીવાય સેવોપયોગી પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થતી નથી, માટે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યે વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોના શેખરરૂપ ભાવનાવાળી પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમરૂપ સેવાનો પ્રકાર બાંધ્યો છે. તે પ્રમાણે સવારે મંગળાથી આરંભી રાજભોગ પર્યંત અને ઉત્થાપનથી શયન સુધી દીનતા પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની પ્રેમપૂર્વક ઋતુ પ્રમાણે સેવા કરવી. આ સેવામાં ભગવાનના સ્વરૂપને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ માનવા, સમાગમ વિરહ રાખવો, સેવક છું, એવી ભાવના રાખવી. આ પ્રકારે વસ્ત્ર આભરણ કીર્તન નમન નૈવેદ્ય ચંદન વિગેરથી પ્રભુની સેવા કરવાથી નવ પ્રકારની **श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वन्दन, दास्य, सख्य** અને **आत्मनिवेदन**. આ પ્રમાણેની નવ પ્રકારની ભકિત આવી જાય છે. આ પ્રકારે સેવા કર્યા પછી અચતાવખતમાં બીજાનો દુઃસંગ થાય નહિ તેટલા સારૂ શ્રવણ વિગેરે નવ પ્રકારની સેવા કરવી. એમ આજ્ઞા કરી છે.

આ બીજા શ્લોકમાં ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સેવા કરવાથી અને શ્રવણ વિગેરેથી નવ પ્રકાર ભક્તિ કરવાથી (ભગવાનમાં અત્યંત પ્રેમરૂપી) પુષ્ટિમાર્ગીય બીજ દૃઢ થાય છે. એવું સૂચવ્યું ॥૨॥

मूलम्—व्यावृत्तोऽपि हरौ चित्तं श्रवणादौ यतेत् सदा ॥

ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेत् ॥३॥

बीजं तदुच्यते शास्त्रे दृढं यन्नापि नश्यति ॥

અર્થ—(સેવામાં મદદગાર સ્ત્રી વિગેરે સાધનો ન મળી આવ્યાં હોય અને બીજા શ્લોકમાં બતાવ્યા મુજબ સેવા કરવામાં અસક્ત નિવડે તો) અને તેથી જુદા પ્રકારના વ્યવસાય (કાર્ય પ્રવૃત્તિ)માં રોકાઈ જવાય ખરૂં, પરંતુ તેમાંથી એકદમ છુટા થઇને શ્રીહરિમાંજ ચિત્ત લગાડીને શ્રવણુ વિગેરે નવ પ્રકારની ભકિત માટે જરૂર યત્ન કરવો. આ પ્રમાણે યત્ન કરતાં કરતાં શ્રીકૃષ્ણુ પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. અર્થાત્ સ્નેહનો અંકુર થાય છે. આ સ્નેહ પછી આસક્તિ થાય છે (આ આસક્તિથી ચિત્ત પ્રભુમાં લાગીને તેમાંજ તત્પર પરોવેલું રહે છે.) ત્યારે પ્રભુમાં ભકતને વ્યસન થાય છે. (આ વ્યસનથી ભકત પ્રભુ શીવાય ગોપિકાઓની માફક બીજે કંઈ રહી શકતો નથી,) આ પ્રમાણે વ્યસન થવાથી બીજ દૃઢ થાય છે. કે જે દૃઢ બીજ કોઇ પણ પ્રકારે ખસતું નથી. ॥

વિવેચન—શ્રી ગોકુળનાથજી મહારાજ જણાવે છે કે સેવાનાં સાધનો વગરનો જે ભકત હોય તેણે પ્રભુકથાશ્રવણુ વિગેરેમાં યત્ન કરવો. આ પ્રમાણે શ્રવણાદિક સાધનો કર્યાથી પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે. પ્રેમ પછી આસક્તિ અને આસકિત પછી વ્યસન થાય છે. અર્થાત્ જેમ ગોપિકાઓને ભગવાનનું વ્યસન લાગેલું હતું અને તેથી તેમને ભગવાન સિવાય એક ક્ષણુ પણું રહી શકાતું નહતું, તેની માફક જ્યારે પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે, ત્યારે ભકતને પ્રભુ શીવાય બીજું કંઇ પણુ આનંદવાળું લાગતું નથી. આ પ્રમાણે વ્યસન થવાથી બીજભાવ દૃઢ

થાય છે અર્થાત્ પહેલા શ્લોકમાં બીજભાવનો અર્થ બતાવ્યા મુજબ આત્મનિવેદનથી પ્રભુએ જીવનો કરેલો અંગીકાર રૂપી બીજભાવ કદાપિ નાશ પામતો નથી. આ શ્લોકનો સારાંશ દર્શાવતાં શ્રી પુરૂષોત્તમજી મહારાજ લખે છે કે જે ભક્તને સેવાનાં સાધનો હોય તેણે સેવા અને શ્રવણ બંને કરવાં અને જેમને સેવાનાં સાધનો નથી, તેમણે શ્રવણ વિગેરેમાં યત્ન કરી સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થએલી ઇંદ્રિયો, સર્વ વસ્તુઓ અને ચિત્ત ભગવાનમાંજ જોડવાં. તેનાથીજ બીજ દૃઢ થશે. ॥ ૩ ॥

આ આવતા ચોથા અને પાંચમા શ્લોકમાં શ્રીગોકુળનાથજી જણાવે છે કે—ભગવાનમાં પ્રીતિ વિગેરે ઉત્પન્ન થવામાં ત્રણ કારણો આડાં આવે છે. ૧ ભગવાન શિવાયના પદાર્થોમાં સ્નેહ. ૨ ગૃહમાં આસક્તિ અને ૩ ભગવાન શિવાય એકક્ષણ પણ ગાળવી. આ ત્રણ પ્રકારના વિઘ્નોને નાશ કરવા સારૂ ત્રણ પ્રકારના ઉપાયો નીચેના શ્લોકથી જણાવે છે—

मूलम्—स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासक्त्या स्याद् गृहारुचिः ॥
गृहस्थानां बाधकत्वम् अनात्मत्वं च भासते ॥
यदास्याद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव हि ॥४॥

અર્થ—પ્રભુમાં સ્નેહનો અંકુર થાય છે, ત્યારે ભગવાન શિવાય ઇતર પદાર્થયાંથી સ્નેહ નાશ પામે છે. અને ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે અર્થાત્ પ્રભુમાં દૃઢ પ્રેમભાવ થાય છે; ત્યારે ઘરની અંદર રહેલી આસક્તિનો નાશ છે. ભગવાનમાં આસક્તિ થવાથી ઘરની અંદર રહેલાં સ્ત્રી પુત્રાદિક જો પોતાના જેવા ભાવવાળા ના હોય તો આ મારા

સરખાં ભાવવાળાં સ્ત્રી પુત્રાદિક નથી. માટે મારા ભગવદ્‌ભાવને બાધ કરનારાં છે, એવું ભકતને સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. અને અમુક ભગવદીય નથી અને અમુક ભગવદીય છે. એવું સ્પષ્ટ ભાન થાય છે (તેથી ભગવદીયોમાં તે ભક્તને ભગવાન્ પાણું ભાસે છે.) અને આમ કરતાં પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે તે કૃતાર્થ થઈ જાય છે.

વિવેચન—ઉપર કહ્યું કે ત્રણ પ્રકારનાં વિઘ્નો પ્રભુનો સ્નેહ થવામાં આડાં આવે છે. તે વિઘ્નોના નાશ કરવાના ઉપાયો દર્શાવતાં કહે કે શ્રવણાદિક સાધનો કરી અને પ્રભુની સેવા કરીને પ્રભુમાં સ્નેહ ઉત્પન્ન કરવો. તેથી ભગવાન શીવાય ઇતર વસ્તુઓમાંથી પ્રેમ નાશ પામશે, અને પછી તે પ્રેમ દૃઢ થાય ત્યારે પ્રભુમાં આસકિત થાય છે આ આસકિતથી ઘરની આસકિત નીચેના બે કારણોથી બંધ થાય છે

૧—ઘરમાં રહેનારા સ્ત્રી પુત્રાદિક જો પોતાના સરખા ભાવ વાળાં ન હોય તોતે મારા ભાવને નાશ કરશે એવું ભકત સમજે છે તેથી તેમનો સંબંધ ન રાખતાં તેમના ઉપર અરૂચી કરે છે

૨—ઉપર પ્રમાણે પોતાના સરખાં ભાવ વગરનાં સ્ત્રી પુત્રાદિક હોવાથી તેમના ઉપર પોતાપણાનું અભિમાન ભકતોને રહેતું નથી. કેમકે તેનું ચિત્ત ભગવાંનમાંજ હોવાથી ભગવાંનમાંજ પોતાપણાનો ભાવ રાખે છે અને ભગવાનના સંબંધ વાળા ભગવદીયોમાંજ પણ પોતાપણાનો ભાવ રાખે છે. તેથી જો સ્ત્રી પુત્રાદિ વિગેરે જે કોઈ ભગવદીય હોય અને પ્રભુમાં ઉત્કૃષ્ટ ભાવ વાળા હોય તોજ તેમાં પોતાપણાનું ભાન રાખે છે.

૩—આ પ્રમાણેનું વર્તન કરતાં પ્રભુમાં અધિકાધિક પ્રેમ થાય ત્યારે ભકતને વ્યસન થાય છે. ત્યારે ભગવાનના પ્રગટ દર્શન શીવાય તથા તેમના

સંબંધ વગર આ ભક્ત જરા પણ રહી શકતો નથી. આ વ્યસન પ્રાપ્ત થતાં તે કૃતાર્થ થાય છે. અર્થાત્ સર્વોત્કૃષ્ટ એવું પ્રભુસંબંધ રૂપી ઇષ્ટફળ તે ભક્તને મળી જાય છે. ॥ ૫ ॥

આ નીચેના શ્લોકમાં શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ જણાવે છે. કે ઉપરના શ્લોકમાં કહેવા મુજબ જે ભક્તને પ્રભુવ્યસન પ્રાપ્ત થયું હોય તે ભક્તોની યોગ્યતા બતાવી તેમભાવ અને ફળ પણ બતાવ્યું હવે આ શ્લોકમાં તેવા વ્યસન વાળા ભક્તની શી વ્યવસ્થા થાય છે તે બતાવે છે—

मूलम्—तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकम् ॥
त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥६॥
लभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोऽप्यधिकां पराम् ॥

અર્થ—જે માણુસની અવસ્થા પ્રભુમાં વ્યસનમાં પ્રાપ્ત થવા સુધી આવી છે, તે માણુસને ઘરની અંદર સ્થાન કરી હંમેશાં રહેવું એ નક્કિ તેને પ્રભુ સંબંધી ભાવનો નાશ કરનારૂં છે. માટે ઘરનો ત્યાગ કરીને ભગવાન માટેજ પોતાના મનને રાખનારા થઇને રહે અને યત્ન કરે તો તે પરમ ભક્ત મજબુત અને સર્વ કરતાં અધિક પરા ભક્તિને મેળવે છે. ॥

વિવેચન—જે ભક્ત ને પ્રભુ સંબંધી વ્યસન લાગેલું છે. તે પરમભક્તને ઘરમાંજ રહેવાથી તેને પોતાના સરખા ભાવવાળા સત્સંગનો લાભ મળી શકતો નથી, તેથી ઉત્પન્ન થએલા પ્રભુસંબંધી ભાવ નાશ પામે છે. કેમકે ભગવદ્ભાવ વગરનાનો સંગ થવાથી તેનો થએલો

ભાવ નાશ પામે છે. માટે ઘરમાંથી નીકળીને તે ભક્તે પ્રભુ સંબંધનો યત્ન કરવો. નકામો વખત ગુમાવવો નહિ.

અને ભગવાનને માટેજ મનને ધારણ કરનારા થવું જોઇએ અને ભકિતની વૃદ્ધિ માટે યત્ન કરવો. આ યત્ન કરવાથી સુદૃઢ એટલે અત્યંત દૃઢ સર્વથી પણ અધિક સર્વાત્મભાવ રૂપી ભકિત કે જે સાક્ષાત્ સ્વરૂપના અનુભવના ફળને આપનારી છે તેવી ભકિતને મેળવે છે. આ ભકિત સાલોકયાદિ ચાર પ્રકારની મુકિત કરતાં બહુ શ્રેષ્ટ છે. આજ પરાભકિત કહેવાય છે. આ પરભકિત મેળવવા સારૂ શ્રી પુરૂષોત્તમ મહારાજના કહેવા મુજબ સ્ત્રીઓ અને સ્ત્રીઓના સંગથી અથવા તો સ્ત્રીઓના સંગ કરનારાઓનો સંગ કરવાથી જેવો કલેશ અને બંધ થાય છે, તેવો કલેશ અને બંધ બીજા પ્રસંગોથી થતો નથી, માટે ઘરનો ત્યાગ કરીનેજ ભાવવાળા ભકતે મનને પ્રભુ પરાયણ કરીને ભગવાનમાં જ્યાં મન સ્થિર થાય એવી પવિત્ર જગ્યા ઉપર જઇ પરમ ભગવદીયોના સંગમાંજ વખત ગાળવો જોઇએ. ॥ ૬ ॥

હવે આગળ શ્રીગોકુળનાથજી મહારાજ કહે છે કે—ભક્તિ માર્ગનું અનુકરણ કરનાર કોઇપણ ભકત આગળ કહેલા ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યા શીવાય. અને વ્યસન સુધીની પાત્રતાને પામ્યો ન હોય છતાં હુંપણ ગૃહનો ત્યાગ કરીને ભકિતની વૃદ્ધિ માટે યત્ન કરીશ એમ સમજી વગર વિચારે અને અધિકાર વગર ગૃહનો ત્યાગ કરેતો તેને બહુજ દોષ પ્રાપ્ત થાય છે એવું આ સાતમા શ્લોકમાં પ્રતિપાદન કરે છે—

મૂલમ્—त्यागे बाधकभूयस्त्वं दुःसंसर्गात् तथान्नतः ॥७॥

• અર્થ—ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યા વગર જો ગૃહત્યાગ કરવામાં આવે તો તેને દુષ્ટ માણસોનો સંબંધ થવાથી.

(અને ગૃહનો ત્યાગ કરેલો હોવાથી) તેને અન્ન ને સારૂં અહિતહીં રખવું પડે છે અને તેથી અપ્રસાદી અન્ન ખાવાથી તેને અનેક પ્રકારના દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન—ઉપર કહીગયા કે પ્રભુના વ્યસનપર્યંત જે ભકતની સ્થિતિ રહેલી છે, તેથી નાશ ન થાય એવું ભકિતનું બીજ દૃઢ થયું છે એવા ભક્તનેજ ગૃહનો ત્યાગ કરવાનો છે તેથી તેને બાધ થતો નથી. પરંતુ ઉપર કહેવા મુજબ વ્યસન સ્થિતિને ના પહોચેલો હોય એવો ત્યાગનું સ્વરૂપ સમજ્યા શીવાયનો સાધારણ ભકત જો ઘરનો ત્યાગ કરે તો તેને ફળસિદ્ધિ થતી નથી. કારણ કે પ્રભુમાં આસકિત થાય છે ત્યારે તે ભગવદ્‌ભાવ વગરનાઓને ઓળખી શકે છે, તેથી તેની સાધારણ ભકતની ભગવાનમાં આસકિત નહિ હોવાથી તે ભગવદીયોને ઓળખી શકતો નથી, તેથી તેને પોતાના સરખા સાધારણ ભકત અને કેટલાક દુષ્ટજનોનો સમાગમ થવાથી તેનો સાધારણ ભાવ નાશપામે છે. અને ભીક્ષાસારૂ અન્નનને ખોળતાં સર્વત્ર પ્રાસાદીજળ. અન્ન વિગેરે નહી મળી શકવાથી અપ્રસાદીનો ઉપયોગ કરે તેથી તેની બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. અને બહિર્મુખ થાય છે ॥૭॥

મહારાજશ્રી કહે છે કે ઉપર પ્રમાણે જે અધિકાર વગરનાઓને ગૃહત્યાગ કરવાનો નિષેધ કર્યો-તે ભકતે કેવી રીતે વર્તવું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

मूलम्—अतः स्थेयं हरिस्थाने तदीयैः सह तत्परैः॥
अदुरे विप्रकर्षे वा यथा चित्तं न दुष्याति ॥८॥

અર્થ—જે હીન અધિકારવાળા ભકતોને ઘરનો ત્યાગ

કરવા વાસ્તે નિષેધ કરેલો છે. અર્થાત્ અધિકાર વગરના ભક્તે ઘરનો ત્યાગ ન કરવો, એવું જે પહેલાં કહ્યું તે અનધિકાર વગરના ભક્તે શ્રી ભગવાનમાં પરાયણ એવા ભગવદીયો પાસે રહેવું કે જ્યાં સેવા વિગેરે પ્રકાર સારો ચાલે છે, તે ભગવત્ સ્થાનમાં બહુ દૂર ન પડે અર્થાત્ કંઈક છેટે આપણા મનમાં બહુ પરિચયથી તેમના ઉપર દોષ ન આવે અને તેમના ચિત્તમાં આપણા ઉપર દોષ દૃષ્ટિ ન થાય, એવી રીતે ભગવદીયો પાસે રહેવું.

વિવેચન—ભક્તિવાળો પણ અધિકાર વગરનો જે ભક્ત હોય તેણે પ્રભુના ઉત્તમ સ્થાન શ્રીજી જેવામાં જઇને રહેવું, અને ત્યાં ભગવાનમાં તત્પર રહેનારા ભગવત્સેવા અને ભગવદ્ગુણ ગાનારા ભક્તો સાથે રહેવું. આ પ્રમાણે કરવાથી ભક્તિનો નાશ થતો નથી. વળી શ્લોકમાં થોડેક છેટે રહેવું એવું કહ્યું છે તેનું કારણ એવું છે કે ભગવદીયની અત્યંત પાસેજ હમેશાં જો રહે તો હીનાધિકારીના મગજમાં ભગવદીયોની મોટાઇ રહે નહિ માટે જરા દૂર વાસ કરી ઘણોખરો સમય તેમના સંગમાંજ ગાળવો. અને તેમાં મુખ્ય એ જાળવવું કે ભગવદીયો ઉપર આપણી દુષ્ટબુદ્ધિ થઈ ચિત્ત દુઃખ ન થાય અને ભગવદીયોનું આપણા ઉપર ચિત્ત દુષિત થઇ દોષ દ્રષ્ટિ ન થાય, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું કારણ કે તેમ થવાથી ભગવદ્ ધર્મનો બોધ થતો અટકે છે, અને ભગવાનથી બહિર્મુખ થકવાય છે. માટે ભગવદીયોના સંગમાં નિર્દોષપણાથી રહેવાય એમ કરવું આ ભગવદીયના સંગ દુષ્ટ સંગનો નાશ થાય છે અને અન્નાદિકમાં અપ્રસાદીનો દોષ આવતો નથી, કારણું કે ભગવદીયોમાં પ્રસાદી વસ્તુનો ઉપયોગ થાય છે. ॥૮॥

હવે આગળ કહે કે—શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત જે સેવા અને કથામાં આસક્ત હોય તેને આ શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય ફળની સિદ્ધિ થાય છે એમ શ્રીમદાચાર્ય દર્શાવે છે

मूलम्—सेवायां वा कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ॥
यावज्जीवं तस्य नाशो नक्वापीति मतिमेम ॥९॥

અર્થ—શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય સેવામાં અથવા તો ભગવત્કથામાં જે ભક્તની જીવન પર્યંત દૃઢ આસક્તિ રહેલી હોય, તો તે ભક્તિની કોઈ ઠેકાણે ખરાબી થતી નથી. એવો મારો ખાસ અભિપ્રાય છે.

વિવેચન—શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય અને શ્રીઆચાર્યજીએ પ્રકટ કરેલા સેવાના પ્રકાર થી સેવા કરવામાં અને સેવા સંપૂર્ણ થયા બાદ બાકીના વખતમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભગવાનની લીલાની કથામાં જે ભક્તને સંપૂર્ણ આસક્તિ હોય અને ચિત્તની દૃઢતાપૂર્વક જેનો દૃઢ આગ્રહ પ્રભુમાં જીવન પર્યંત બંધાય તો તેનો કોઇ દેશમાં કે કાલમાં ખરાબી એટલે અધમતા પ્રાપ્ત થતી નથી. સેવા અને કથા એવા બે શબ્દો શ્લોકમાં લખેલ હોવાથી બન્નેમાંથી ભગવદીચ્છાથી જેમાં આસક્તિ થાય તે આસક્તિ પરમ ફળને આપનારી છે. પરંતુ તે આસક્તિ જન્મ પર્યંતની હોવી જોઇએ. આમાં ફળની પ્રાપ્તિ તુરત થાય છે. એવું શ્રીમદાચાર્યે પોતાનો મત દર્શાવે છે. ॥ ૯ ॥

આ નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છે કે કોઇ સાધારણ અજાણ્યો ભક્ત સામા બીજા કોઇ ભક્તને સેવામાં આસક્ત અને કથામાં પ્રેમવાળો

જોઇને પોતે પણ ફક્ત ઉત્સાહથીજ દેખા દેખી સેવા ત્યાગ કરી સ્મરણ કરવાને ઉત્સાહ ધરાવી ગૃહત્યાગ કરે ને એકાન્ત વાસની ઇચ્છા રાખે તો તેમાં બાધ થાય છે. આ બાધનું સ્વરૂપ જણાવે છે.

मूलम्—बाधसंभावनायान्तु नैकान्ते वास इष्यते ॥
हरिस्तु सर्वतोरक्षां करिष्यति न संशयः ॥१०॥

અર્થ—કોઇ પણ સંસારિક કારણથી સેવામાં બાધ આવતો હોય (તેથી પોતાને સેવામાં અશકત માની ભગવાનના સ્મરણ સારૂ) એકાન્તમાં સ્મરણ કરવા વાસનો વિચાર કરે તો તે આ ભક્તને ઈષ્ટ નથી. (કારણ કે એકાન્ત વાસ ટીકામાં કહેવા મુજબ અયોગ્ય ગણ્યો છે) માટે સેવાનો ત્યાગ કર્યા શીવાય સેવામાંજ તત્પર રહેવું)કેમકે ભગવાન ચો તરફ રક્ષણ કરશે એમાં સંશય નથી.

વિવેચન—કોઇ માણસ માનસિક ફિકરથી અથવા તો સંસારિક ભોગમાં આસક્તિને લીધે સેવામાં બાધ આવતો જોઇને ઘરનો ત્યાગ કરીને એકાન્તમાં ભગવાનના નામ સ્મરણ કરવા સારૂ રહેવા માગે તો એ તેની એકાન્તની સ્થિતિ પ્રસંદ કરવા લાયક નથી. કારણ કે સેવાનો ત્યાગ કરીને જે સ્મરણ વિગેરે કરવાનું છે, તેવી એકાન્ત સ્થિતિ કરવાની શ્રીમદાચાર્યજી મના કરે છે. માટે જે ભક્તને સેવામાં અડચણ આવતી હોય તો પણ માણસે સેવાની દૃઢતા ન છોડવી. ગમે તેટલી અડચણો આવતી હોય તે સહન કરીને સેવામાંજ તત્પર રહે તો ભગવાન પોતાના ભક્તનો સેવામાં આગ્રહ જોઇને પોતાની શકિતથી ભકતની માનસિક ફિકર વિગેરે સંસારિક વૈદિક વિગેરે સર્વ અડચણો દૂર કરીને

સેવાનીજ સંપત્તિ પૂરી પાડે છે. માટે જરા પણ સંશય રાખ્યા શીવાય સેવામાંજ તત્પર રહીને ભગવત્સ્મરણ વિગેરે કરવાં. સેવાનો ત્યાગ કરવો નહિ. ॥ ૧૦ ॥

ઉપસંહાર કરે છે.

मूलम्—इत्येवं भगवच्छास्त्रं गूढतत्वं निरूपितम् ॥
य एतत्समधीयीत तस्यापि स्याद्दृढारतिः ॥११॥

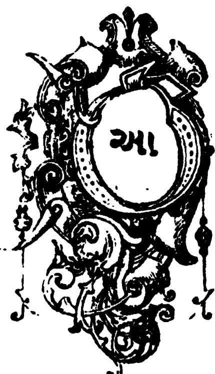
અર્થ—આ પ્રમાણે છાના તત્વવાળું ભગવાનમાં ભકિત વધવા નાઉપાયવાળું શાસ્ત્ર નિરૂપણ કર્યું. આ શાસ્ત્રને જાણે છે. તેને પણ ભગવાનમાં દૃઢ પ્રીતિ થાય છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં **इति** શબ્દ સમાપ્તિને સૂચવે છે, આ પ્રમાણે શ્રીપુરૂષોત્તમની ભક્તિને, વધારવાની શિખામણ આપનારૂં આ શાસ્ત્ર છે. એમ સિદ્ધકર્યું. આ શાસ્ત્ર ફકત વાંચ્યાથી માલૂમ પડતું નથી. પરંતુ આચરણમાં મુકી અનુભવ લેવાથીજ આ શાસ્ત્રનું સ્વરૂપ યથાર્થ સિદ્ધ થાય છે. અને આ શાસ્ત્રનો શબ્દાર્થ અને તેના સિદ્ધાન્તોના જ્ઞાન પૂર્વક અભ્યાસ કરવામાં આવે અને તેજ પ્રમાણે પાઠ કરવામાં આવે તો અંતઃકરણના દોષો નિવૃત્ત થઇને આ માર્ગના સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. અને તેથી શ્રી પુરૂષોત્તમ ભગવાનમાં દૃઢ ચિત્ત થાય છે. માટે અર્થ અને જ્ઞાન પૂર્વક પાઠ કરવો ઉચિત છે.

इति श्रीमदाचार्य विरचिता भक्तिवर्धिनी समाप्ता.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો

નવરત્ન ગ્રંથ.



આ ગ્રંથના નવ શ્લોકો છે, તે ખરેખર નવ રત્ન બરોબર છે. દ્રવ્ય ઉપર મમતાવાળો જેમ રત્નને સંભાળીને રાખે છે. તેમ આ નવ શ્લોકોરૂપી રત્નોનું પૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી, સંભાળવું એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે. એવો ભાવ નિકળે છે.

પ્રકાશમાં જણાવે છે કે ભગવાન્ ભક્તને સર્વ પદાર્થો પૂર્ણ કરે છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે. **योगक्षेमं वहाम्यहं**, એમ ગીતામાં કહ્યું છે. તો પછી ભક્તને ચિન્તા ઉત્પન્ન થવાનું પ્રયોજન શું રહ્યું ?

વાદી કહે છે કે એક ચિંતા છે જુઓ કે—આત્મનિવેદન કરેલાઓનેજ સેવામાં અધિકાર હોય છે. નહિ કે બીજાઓને ત્યારે આત્મનિવેદન કરેલાને આ લોક કે પરલોકનું કંઇ પણ વસ્તુ સમર્પ્યા શીવાય બાકી રહેતીજ નથી જો આ પ્રમાણે સર્વ ભગવાનનું થાય તો દેહનિર્વાહ શાથી કરવો ? એમ સહજ શંકા થાય છે. ભગવાનની આજ્ઞા શીવાય ભગવાનનું વાપરવું એ શુ યોગ્ય કહેવાય ! અને આજ્ઞા પણ શી રીતે જાણવી ! ધારો કે આજ્ઞા થાય પણ ભગવાનનું થયું એટલે શારીતે વપરાયજ? ત્યારે શું નિવેદન કર્યાં શીવાયની વસ્તુ વાપરવી. ? નહિ. નહિ. એતો

મહાન્ દોષ. ચોખ્ખી મહાપ્રભુની મનાજ છે કે ભગવાન્ ને નિવેદન કર્યા શીવાયની વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવીજ નહિ, આવા પ્રસંગમાં દેહ ધારણ કરવાનું નિર્વાહ ન રહેવાથી ભજન પણ થવું મુશ્કેલ; અને છેવટે માર્ગનો ઉચ્છેદ થવા સંભવ ઉપર આવેશે ? આ શંકા થાય તો તેનું સમાધાન સાંભળો.

ભાગવતના એકાદશસ્કંધમાં જુઓ. સ્ત્રી ધન, પુત્ર, ગૃહ, પ્રાણ, વિગેરે ભગવાન્‌ને અર્પણ કરવું કે જેનાથી ભક્તિઉત્પન્ન થાયછે આ પ્રમાણે આત્મનિવેદનની જરૂર બતાવી આપેછે. જેવી રીતે બ્રાહ્મણ–ક્ષત્રી વૈશ્યનો વૈધિક કર્મમાં અધિકાર ઉપવીત સંસ્કારથી થાયછે, તેવી રીતે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના ભજનનો અધિકાર આત્મનિવેદનથીજ થાય છે. માટે નિવેદન કર્યા પછી જેટલી વસ્તુની ખાસ જરૂર હોય તેટલી નિવેદન કરેલી વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવી. માટેજ વિવાહ પછી સ્ત્રીનું પણ પ્રભુને નિવેદન કરવામાં આવે છે અને પુત્રાદિકનું પણ નિવેદન કરવું પડેછે.

*દાન અને નિવેદનમાં બહુ તફાવત છે દાન કરેલી વસ્તુનો ઉપયોગ લેવો તેમાં શાસ્ત્રની મના છે, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રભુને આત્મનિવેદન કરીને પ્રસાદી કરેલા પદાર્થોને વાપરવાવામાં દોષનો લેશ પણ નથી.

જો નિવેદન કરેલી વસ્તુનો બાધ હોય તો ભગવાનના પ્રસાદી થયેલા અન્ન–વસ્ત્ર–જળ–અલંકાર વિગેરે સર્વ નિવેદન કરેલાં વાપરવાં એમ આજ્ઞા કરે નહી જે વસ્તુ ભગવાનને નિવેદન થઇને ભગવાનને વાસ્તે તેનો ઉપયોગ થયો તેથી આ ભગવત્પ્રસાદી છે એમ માની એ પવીત્ર વસ્તુ ઉપયોગ કરવામાં કંઇ પણ બાધ નથી. " उच्छिष्ट

* જુઓ પુષ્ટિસુધાકર પાન. ૭૬ અને સિદ્ધાંતરહસ્ય—શ્લોક. ૫ માના. વિવેચનમાં.

मोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि" વિગેરે પ્રમાણોથી જણાવે છે કે રસીક ભક્તની પવિત્રતામાં પુરતિ થતાં ભગવાનની માયાને પણ જીતી જાય છે માટે આ વિષેની ચિંતા કરવી અયોગ્ય છે.

વળી એક શંકા રહે છે. પ્રભુને નિવેદન કર્યો પછી વિશેષ વસ્તુ સંપાદન કરવા યત્ન કરવો નહીં ?

સમાધાન—જો યત્ન કરવામાં આવે તો તે વસ્તુ મેળવવામાં ચિત્ત દોડતાં સેવામાં પ્રતિબંધ (અડચણ) થાય છે અને ઇંદ્રિયોનો વ્યવહાર તેમાં પરોવાતાં તે બહિર્મુખ થાય છે. હવે જો આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં યત્ન ન કરવો તે સિદ્ધ થાય છે* તો પછી ભગવાનને વિનિયોગ કરવાનું કંઇ પણ રહેતું નથી. તો ભક્તને આ વિષે ચિંતા થાય તેના નિવારણ સારૂ શ્રી મહાપ્રભુજી કૃપા કરી નિચેનો શ્લોક આરંભે છે.

मूलम्—चिन्ता काऽपि न कार्या निवेदितात्मभिः कदापीति ।
भगवानपि पुष्टिस्थो न करिष्यति लौकिकीं च गतिम् ॥

અર્થ—પ્રભુને નિવેદન કરેલા ભકતે કદાપિ પણ ચિંતા કરવી નહીં કારણ કે ભગવાન પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતને લૌકિક ગતિ આપતાજ નથી.

વિવેચન—સ્ત્રી, પુત્ર. ગૃહ, પ્રાણ વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી ભક્તને કોઈ પણ પ્રકારની ચિંતા કરવી યોગ્ય નથી; જગતનિયંતા પ્રભુ શરણે આવેલાનું ભરણ અને પોષણ સર્વ વસ્તુનું સંપાદન પોતેજ કરી આપે છે એમ સ્વમુખે કહે છે. માટે દૃઢ વિશ્વાસ રાખવો કે મારૂ સર્વ રીતે પ્રભુ કારણ છે. તે સર્વ સિદ્ધ કરશે કોઇ વખત પરીક્ષાની ખાતર પ્રભુ વસ્તુ મેળવી આપવા વિલંબ કરે તો પણ ચિંતા

---

* જુઓ વિવેકધૈર્યાશ્રય શ્લોક ૧-૨-૩.

કરવી નહી વળી એમ પણ શંકા ના લાવવી કે હું કુટુંબમાં જોડાઇને રહેલ છું તેથી મારી પ્રભુ લૌકિક ગતિ કરશે? કેમકે પ્રભુને શરણે ગયેલાઓનો પ્રભુ પોતાપણાથી સ્વીકાર કરે છે તેથી મર્યાદામાર્ગીય વૈરાગ્ય નહી હોય તો પણ લૌકિક ગતિ કરશેજ નહી. માટે સર્વ રીતે શરણ ભાવના રાખવી એજ યોગ્ય છે.

આ બીજા શ્લોકમાં કહે છે કે ઉપર પ્રમાણે ચિંતા છોડી સ્વચ્છંદ વ્યવહાર કરવામાં આવશે તો ઉદ્ધતાઇ ગણાશે એવી શંકા કરવી નહિ.

मूलम्—निवेदनं तु स्मर्तव्यं सर्वथा तादृशैर्जनैः ।
सर्वेश्वरश्च सर्वात्मा निजेच्छातः करिष्यति ॥

અર્થ—જેમણે નિવેદન કર્યું છે એવા ભગવદીયોએ હમેશાં ભગવાનનું કરેલું નિવેદન સ્મરણમાં રાખવું અને પ્રભુ પાસે કંઈ પણ પ્રાર્થના ન કરવી અને સર્વના ઈશ્વર અને આત્મા એવા શ્રી કૃષ્ણ પોતાની ઈચ્છાથી સર્વ પૂર્ણ કરશે એવી ભાવના રાખવી.

વિવેચન—જેઓ પ્રભુને નિવેદન કરી ભાગવદીય બન્યા છે તેમની સાથે રહી નિવેદન કરેલા ભક્તે હમેશાં નિવેદનનું સ્મરણ કરવું કે આ દેહ આ આત્મા, પ્રાણ, ઘર, ધન, દ્રવ્ય, સ્ત્રી, પુત્ર, વીગેરે સર્વ શ્રી પ્રભુનુંજ છે ને મારૂં શરણ સર્વે રીતે પ્રભુજ છે, આવી રીતે સ્મરણ કરતાં અહંકાર, મમતા. સર્વે દુર થઇ ભગવદ્બુદ્ધિ થાય છે અને શુધ્ધ ચિત્ત થઇ સેવામાં અખંડીત મન રહ્યા કરે છે. વળી કોઇ પ્રસંગે સેવા કરવામાં ન આવે તો અને નિવેદનનું સ્મરણ કરવામાં ન આવે તો આસુરાવેષ થાય છે આમ શ્રી ગુસાંઇજી ટીકામાં કહે છે.

શંકા—લૌકિકકે અલૌકિક વસ્તુની ઇચ્છા વાસ્તે પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી કે કેમ ?

* **સમાધાન**—મહાપ્રભુજી વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહે છે કે કદાપિ પણ પ્રભુ પાસે પ્રાર્થના કરવી નહી, કેમકે સેવકોના સ્વામી પ્રભુ છે, તે સેવકોને પોતાપણાથી સ્વીકારે છે, તો ભક્તના હૃદયમાં રહેલા ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાઓ સ્વતઃ જાણે છે, અને પોતાની સ્વેચ્છા મુજબ પૂર્ણ પણ કરે છે, માટે નિવેદન કર્યાં પછી સર્વાત્મા, સર્વ કરવાને સમર્થ, પૂર્ણાનંદ શ્રીકૃષ્ણ સ્વેચ્છાથી સર્વ સિદ્ધ કરશે, એવી ભાવના રાખવી એ ભગવદીયનું ભૂષણ છે. કેમકે પ્રાર્થના કરવામાં આવે તો પણ પ્રભુ સ્વેચ્છાથીજ આપે છે માટે પ્રાર્થના કરવામાં સ્વધર્મની હાનિ થાય છે. ॥ ૨ ॥

હવે ત્રીજા શ્લોકમાં જણાવે છે કે દેહાદિક પ્રભુને અર્પણ કર્યાં પછી સ્ત્રી વિગેરેના ઉપયોગમાં આવે તો સ્વધર્મની હાનિ થશે, એવી ભક્તે ચિંતા ન કરવી.

મૂલમ્—सर्वेषां प्रभुसंबंधो न प्रत्येकमिति स्थितिः ॥
अतोऽन्यविनियोगेऽपि चिन्ता कास्वस्य सोऽपिचेत् ॥३॥

અર્થ—બધાનો પ્રભુને વિષે સંબંધ છે. એકનો મુખ્ય ને એકનો ગૌણ એવો નિયમ નથી, તેથી સામા સામી વિનિયોગ કરવામાં આવે તો પણ કોઈ પ્રકારની ચિંતા નહી કરવી.

* જુઓ વિવેકધૈર્યાશ્રય શ્લોક ૨ જા, ૧૪ માના, વિવેચનમાં.

વિવેચન—આત્મનિવેદન કરતી વખતે પ્રભુને સ્ત્રી, પુત્ર વીગેરે સર્વ અર્પણ કરવામાં આવે છે, અને વિશેષમાં તેમને પણ બ્રહ્મસંબંધ થતાં પ્રભુ પાસે સર્વનો વિનિયોગ એક સરખી રીતેજ થાય છે, એકનું વિશેષ ને એકનો ઓછો, એવો નિયમ છેજ નહીં. કોઇના ઉપર વખતે વિશેષ અનુગ્રહ માલૂમ પડે, તો તે પુષ્ટિ છે, એમ માનવું. પરંતુ પ્રભુનો સંબંધતો સર્વને સમાન છે, તેથી જેમ અચેતન વસ્તુઓ વસ્ત્રાદિકને મુકવા સારૂ પેટીનો ઉપયોગ થાય તેમાં કંઇ દોષ દૃશ્યમાન નથી. તેમ અહિંયાં પણ સ્ત્રી પુત્ર વિગેરેનો સામાસામી ઉપયોગ થતાં બાધ નથી. તેમ પોતાનો પણ વિનિયોગ ભગવદીયોમાં થતો હોય તો ચિંતા નથી. સિદ્ધાંતરહસ્યમાં કહેલું છે કે જીવ જુદા જુદા હોવાથી દરેકને અવિદ્યા બાંધે છે, અને પાંચ પ્રકારના સહજાદિ દોષો લાગુ થાય છે, તેથી પ્રત્યેક જીવ, દેહ, ભિન્ન હોવાથી દરેકને બ્રહ્મસંબંધ લેવાની જરૂર છે, કેમકે દરેકને અવિદ્યા અને સહજાદિ પાંચ દોષોને નિવારણ કરવાની જરૂર છે તેથીઘરમાં મુખ્ય માણસો સ્ત્રી, પુત્ર, વિગેરે અર્પણ કર્યા પછી પુનઃ સ્ત્રી વિગેરેને બ્રહ્મસંબંધ લેવાની જરૂર છે કે નહી, એવી શંકા કરવી નહીં. કારણ કે શતધા જરૂરજ છે, માટે બ્રહ્મસંબંધથી પવિત્ર થયેલા સ્ત્રી પુત્રાદિક જોડે સંબંધ રાખવામાં બાધ નથી. ॥ ૩ ॥

પોતાનો અન્ય વિનિયોગ થાય તો નિર્ણય કરે છે.

मूलम्—अज्ञानादथवा ज्ञानात्कृतमात्मनिवेदनम् ।
यैः कृष्णसात्कृतप्राणै स्तेषां का परिदेवना ॥ ४ ॥

અર્થ—જાણથી કે અજાણથી પણ જો આત્મનિવેદન કરીને જેમણે શ્રીકૃષ્ણ સાથે પ્રાણો જોડી દીધા છે તેમને શું દુઃખ છે. શી ચિંતા છે? (કંઈ નહિ).

વિવેચન—આત્મનિવેદન કર્યા પછી પ્રભુ મારો અંગીકાર કરશે કે નહીં તેની ચિંત્તા કરવી નહી, વળી જ્ઞાનપૂર્વક આત્મનિવેદન કરવામાં આવ્યું હોય, જેમકે ભગવાન સર્વ રૂપ છે, માર્ગને પ્રવૃતનાર ને ઉપદેશ આપનાર ગુરૂ સત્ચિદાનંદરૂપ છે. હું અર્પણ કરૂં છું તે વસ્તુ સર્વ ભગવાનનીજ છે. એવા જ્ઞાનપૂર્વક, કે જ્ઞાનનો અજાણ્યો હીનાધિકારી હો, સ્ત્રી હો, કે પુરૂષ હો, હો તે હો, પરંતુ આત્મનિવેદન કરી પ્રભુ આધીન જેમણે પ્રાણ, દેહ વીગેરે કર્યા છે. તેમનું શરણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુજ છે. ઉધ્ધાર કર્તા પણ તેજ છે. વધારે તો શું? તેમના હૃદયમાં આવી પ્રભુ સ્થિર થાય છે. માટે હીનાધિકારી કે મધ્યમાધિકારી કોઇ એ પણ ચિંતા કરવી નહી. ॥ ૪ ॥

શ્રવણ, કીર્તન, વીગેરે સાત પ્રકારની સેવ્ય પ્રભુની ભક્તિ, જીવાધિન હોનાથી બની શકે છે. તેમાં ભગવતક્રિયાની જરૂર નથી પરંતુ સખ્ય અને આત્મનિવેદનમાં પ્રભુની જરૂર ક્રિયાને સ્વીકાર કરવામાં પડે છે, તો આ ક્રિયાના અભાવમાં પ્રભુએ આત્મનિવેદન ગૃહણ કર્યું છે કે નહિ, એવી ચિંત્તા કરવી નહિ. એજ આ શ્લોકમાં જણાવે છે.

मूलम्—तथा निवेदने चिंता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे ।
विनियोगेऽपि सा त्याज्या समर्थो हि हरिः स्वतः ॥५॥

અર્થ—શ્રી પુરૂષોત્તમને નિવેદન કરવામાં પણ પ્રભુ અંગીકાર કરશે કે કેમ? એવી ચિંત્તા કરવી નહિ, ભૂલમાં અન્ય વિનિયોગ થાય તો પણ ચિંતા ન કરવી કેમકે શ્રી

હરિ પોતેજ સર્વ સમર્થ છે કે સાધનની અપેક્ષા ન રાખતાં પ્રમેય બળથી જ ઉદ્ધાર કરે છે.

વિવેચન—જો કે નિવેદન કરવામાં પ્રભુની ક્રિયાનો અભાવ દેખાય છે, પરંતુ શ્રીપ્રભુજ ગ્રહણ કરે છે. સ્વીકારે છે. શરણે આવેલાનો ત્યાગ કરતા નથી, એમ અંબરીષના આખ્યાનમાં દુર્વાસા પ્રત્યે "**ये दारागारपुत्राप्तान्**" એ શ્લોકમાં કહેલું છે. વળી વ્રજલીલામાં દૃષ્ટિ કરો. ત્યાં ગોપોને ઇંદ્રના યજ્ઞનો નિષેધ કર્યો. ત્યારે ભગવદ્આજ્ઞા પ્રમાણે તેમણે ગોવર્ધન પૂજન કરી ભગવાનને શરણે ગયા, ત્યારે પ્રભુએ તેઓને આધીન કર્યા હતા. તેમ ભગવાન મને પણ નિરોધલીલાથી અન્યના ભજનમાંથી વાળી પોતાના શરણે લીધેલો છે. તેથી મારે કોઇ પ્રકારની ચિંતા નથી. તેમ ભક્તે માનવું જોઇએ. * શ્રી ભગવત્પ્રેરણા શીવાય આત્મનિવેદનની સંભાવના પણ નથી માટે પ્રભુએ સ્વેચ્છાથીજ આ નિવેદન કરાવ્યું છે. એ પક્ષથી પણ ભક્તે આત્મનિવેદન સ્વીકારશે કે નહી. તેવી ચિંતા ન કરવી જોઇએ. વળી પ્રસંગોપાત લૌકિક ભય પ્રાપ્ત થાય અને તેવા પ્રસંગમાં જીવના ક્ષુલ્લક સ્વભાવને અનુસરી ભૂલચુકે અન્યવિનિયોગ થઈ જાય તોપણ ચિંતા ન કરવી, કારણ ? પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. સ્વેચ્છા પૂર્વક પોતાના પ્રમેય બળથી સાધનોની અપેક્ષા રાખ્યા શીવાય પોતે ઉદ્ધાર કરે છે. માટે શરણભાવના રાખવી અને ચીંતાનો ત્યાગ કરવો. એજ મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. કેમકે શરણે આવેલાનો પ્રભુ ઉદ્ધાર કરે છે. ॥ ૫ ॥

ભગવાને અંગીકાર કર્યો છે. તેમાં બીજું લક્ષણ બતાવે છે.

*જુઓ દશમસ્કંધમાં ભગવાન પાસે અક્રૂરજી આવ્યા ત્યારે કહે છે કે, આપના ચરણારવિંન્દને શરણે આવ્યો છું એ આપનોજ અનુગ્રહજ છે.

मूलम्--लोके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ॥
पुष्टिमार्गस्थितौ यस्मात्साक्षिणो भवताऽखिलाः ॥६॥

અર્થ—ભગવાન્ શ્રી હરિ લૌકિકમાં અને વેદમાં ભક્તની સ્થિરતા કરતા નથી. અને પોતા તરફ સ્થિરતા કરે છે. ત્યારે પુષ્ટિમાર્ગમાં તેના અંગીકાર થયો એમ માનવું. અને પૂર્વે થઇ ગયેલા ભક્તોના દાખલો લઈ પોતે લોકમાં અને વેદમાંથી આસક્તિ ઓછી કરવી. ॥ ૬ ॥

વિવેચન—ભાગવતના ચોથા સ્કંધના ૨૯ મા અધ્યાયમાં નારદજીએ પ્રાચિન બર્હિષ રાજા પ્રત્યે કહ્યું છે કે-**यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः॥ स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम्**

અર્થ—આત્મા વડે ભાવના કરાયેલ ભગવાન્ જ્યારે જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. ત્યારે તે લોકમાં અને વેદમાં નિષ્ટા વાળી થઇ ગએલી બુદ્ધિને છોડી દે છે, અર્થાત્ જેના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે તે ભક્તને લૌકિક સગા વહાલા ધન-દ્રવ્ય વિગેરેમાંથી આસક્તિ નિવૃત્ત થઇ જાય છે, અને વેદમાં પણ કહેલાં અગાધ કર્મોમાંથી આસક્તિ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે લૌકિક અને વૈદિક કાર્યોમાં વિઘ્ન થાય છે. પૂર્ણ થતાં નથી. ત્યારે પ્રભુ આસક્તિ છોડાવવા સારૂં આ વિઘ્ન આવ્યાં છે, એમ જાણી તેમાંથી આસક્તિ છોડી, પ્રભુની શરણ ભાવના કરવી. કારણ ભક્તનાં સર્વ કર્મ, ધર્મ, પ્રભુપ્રમેય બળથી પૂર્ણ કરે છે. માટે ભગવાન્ લૌકિકમાં અને વૈદિકમાં ભક્તની સ્થિરતા કરતા નથી, માટે પ્રથમ સ્કંધમાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાતિ-પૂત્ર-માતા-પિતા અને બીજા સર્વ સંબંધીઓમાં જે વ્યવહારો પાળવામાં આવે તેમાં

મમતા છોડી અનુમોદન આપતા બંધ થવું. અને પહેલાં થઇ ગએલા ભક્તોનું અનુકરણ કરવું. કે લૌકિક, વૈદિક, વિગેરે કોઇ પણ પ્રકારનાં કર્મમાં આસક્તિ છોડી, તેની ચિન્તા ભક્તે ન કરવી. ॥ ૬ ॥

સેવા કરવામાં વિવેક, ધૈર્ય અને આશ્રય રાખવાં. અને લૌકિક અને વૈદિકમાં પણ આસક્તિ છોડવી એવો નિયમ છે. આવા સમયમાં લૌકિકમાં રહેવું અને લૌકિક વ્યવહારો છોડવા બહુજ મુશ્કેલ છે, વિગેરે કારણોને લીધે સેવા ન બની શકે તો ભક્તને તે તરફની ચિંતા થાય. માટે મહાપ્રભુજી સેવામાં પ્રવૃત્તિ કરાવતાં કહે છે કે—

મુલમ્—सेवाकृति गुरोराज्ञाऽबाधनं वा हरीच्छया ॥

अतः सेवापरं चित्तं विधाय स्थीयतां सुखम् ॥ ७ ॥

અર્થ—ગુરૂએ આજ્ઞા કરી હોય એજ પ્રમાણે સેવામાં પ્રર્વતમાન થવું. પરંતુ આ ગુરૂઆજ્ઞા કરતાં હરિની ઈચ્છાથી વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે પ્રમાણે વર્તવું. માટે સેવામાં ચિત્ત પરોવી સુખેથી રહેવું.

વિવેચન—શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે **यस्य देवे परा भक्ति यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिताऽर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः॥** જેને દેવ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર નિર્ગુણ ભક્તિ છે, અને જેવી દેવમાં છે, તેવીજ ગુરૂમાં છે. તેનેજ મહાત્માના સિદ્ધાન્તોના આશયો સ્ફૂરે છે. આ પ્રમાણે ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે આત્મનિવેદન કર્યા પછી સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું. અને આજ્ઞા પ્રમાણેજ સેવા કરવી કે જેથી વિવેક, ધૈર્ય વિગેરે સર્વ પ્રભુ સેવાથી મેળવી આપશે એવી ભાવના રાખવી.

આ સેવા કરતાં કરતાં ભોગ વિગેરે કોઈ પણ સેવાસંબંધમાં પ્રભુની આજ્ઞા *સ્વપ્નદ્વારા થાય કે અન્તઃકરણદ્વારા થાય. તો તે પ્રમાણે ખાસ કરીને વર્તવું. આ પ્રભુઆજ્ઞા ગુરૂઆજ્ઞા કરતાં વિશેષ હોવાથી ગુરૂઆજ્ઞાને બાધ કરનારી હોય, કે બાધ કરનારી ન હોય, તોપણ આ પ્રભુની આજ્ઞા વિશેષ હોવાથી જરૂર માનવી, અને તે પ્રમાણે વર્તવું, એમ શ્રી ગુસાંઇજી પ્રકાશ નામની ટીકામાં કહે છે. માટેજ ઉત્તરાર્ધમાં આજ્ઞા કરે છે કે સર્વવસ્તુસિદ્ધકરીઆપનારી શ્રી પ્રભુની સેવામાં યથાસ્થિત ચિત્ત પરોવીને બીજા કશામાં પણ ચિત્ત ન રાખતાં સેવામાં રાખવું. ચતુશ્લોકીમાં કહ્યું છે કે સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણના સેવકોએ તેમની શ્રી કૃષ્ણની સેવા કરવી, એ મુખ્ય પુરૂષાર્થ છે. ॥ ૭ ॥

સાધારણ લૌકિક દુઃખ હોય તો ભકતોની માફક સહન કરીએ પરંતુ મહાન દુઃખો આવે તો શી રીતે ધૈર્ય રહે? આવી ચિંતા થાય તો તેનો જવાબ આપે છે.

मूलम्—चित्तोद्वेगं विधायाऽपि हरिर्यद्यत्करिष्यति ॥
तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजेत् ॥ ८ ॥

અર્થ—જેજે દુઃખ કરી પ્રભુ ચિત્તનો ઉદ્વેગ વિગેરે જેજે કરે, તે તે સર્વ પ્રભુની લીલા છે, એમ માની ચિન્તાનો તુરત ત્યાગ કરવો જોઈએ.

વિવેચન—ભગવાન્ કસોટી કરવા કે પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થવા સારૂ દુઃખ કરે તો તે દુઃખને સહન કરવું એ ધૈર્યનું લક્ષણ છે. માટે જે જે દુઃખો થાય તે સર્વ પ્રભુની લીલા છે, અને આપણાં પ્રારબ્ધ

* જુઓ વિવેક ધૈર્યાશ્રય શ્લોક ૩ માં.

કર્મનો નાશ કરવા સારૂં આ દુઃખો છે, એમ માની ચિન્તા ન કરવી. ચિન્તાઓથી મન રોકાઇ જતાં વ્યાકુળ બને છે, અને પ્રભુ તેવા ચિન્તાથી બળી રહેલા અન્તઃકરણમાં બીરાજતા નથી. માટે વિવેકધૈર્યાશ્રયમાં કહેવા પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો સહન કરવા સારૂ, છાશ જેમ નિઃસાર છે, તેમ દેહ વિગેરેને પણ નિઃસાર જાણી મમતા છોડવી. જડભરતજીએ પોતાના સગાવહાલાના તિરસ્કાર સહન કર્યા, રાહુગણ રાજાની પાલખી ઊંચકવા રૂપી ભોઇના જેવા તિરસ્કારો સહન કર્યા. ચોર લોકોના ઘરમાં અંબીકાના ભવનમાં વધ થવાની તૈયારી સુધીના મોટામાં મોટા દુઃખમાં ચલાયમાન થયા ન હતા. પરંતુ પ્રભુએ તેમને સહાય કરી હતી. આ પ્રમાણે ધૈર્ય રાખી પ્રભુ મોટા દુઃખો કરે તે પણ પ્રભુની લીલા છે એમ માનીને તેમાંથી ચિત્તનો ઉદ્વેગ કરનારી ચિન્તાને એકદમ છોડી દેવી. કેમકે કાણાં વાસણમાં જેમ જળ રહેતું નથી તેમ ચિન્તાવાળા અન્તઃકરણમાં પ્રભુ બીરાજતા નથી. ॥ ૮ ॥

આ વૃત્તાન્તની ઉપસંહારની દૃષ્ટિ રાખી જણાવે છે કેઃ–આ સર્વ નવરત્નમાં લખ્યા પ્રમાણે વર્તવું મુશ્કેલ છે. કેમકે નવ પ્રકારની ભક્તિ તેમાં શ્રવણથી આરંભીને સખ્યપર્યંત સંપૂર્ણ ભક્તિ થાય ત્યારે આત્મનિવેદન થઇ શકે. માટે નિવેદન વિગેરેની ચિન્તા છોડવાનું કહ્યું, પરંતુ તે ચિન્તા ઉપસ્થિત રહે છે. એવી શંકાનું સમાધાન કરવાના વિચારમાં સાધન અને ફળને એકત્ર બતાવતાં કહે છે.

मूलम्—तस्मात्सर्वात्मना नित्यं श्रीकृष्णः शरणं मम,
वदद्भिरेव सततं स्थेयं मित्यव मे मतिः ॥ ९ ॥

અર્થ—સર્વ સિદ્ધ કરવા સારૂ સર્વ રીતે श्री कृष्णः शरणं मम એ પ્રમાણે હમેશાં બોલવું, અને ધૈર્ય રાખી બેસવું. એવી મારી મતિ છે કેમકે તેનાથીજ સર્વ સિદ્ધ થશે.

વિવેચન—શ્રી આચાર્ય ચરણ આજ્ઞા કરેછે કે, આ સર્વ બતાવેલું અશક્ય લાગેતો "આત્મનિવેદન કર્યાં પછી જેને શરણે ગયો છું, એ પ્રભુજ મારૂં સર્વ સિદ્ધ કરશે." એવી બુદ્ધિ રાખીને સર્વ પ્રકારના અશકય વિચારો છોડી દેવા. કેમકે સેવામાં ચિત્ત લાગ્યા પછી શ્રી પ્રભુ સેવામાં ભક્તનો આગ્રહ જોઇ સેવામાં આવતા સઘળા પ્રતિબંધો પોતેજ દૂર કરે છે. કેમકે તે સર્વ રીતે સમર્થ છે. માટે મારાથી આ વિઘ્નોનું નિવારણ બની શકે એમ નથી, એમ માની પોતામાં અશક્યપણાનો ભાન લાવી પોતે દીનતાપૂર્વક પ્રભુ શરણુની ભાવના કરવી, કે જેથી પ્રભુ ભક્તની અશક્તિ દેખતાં સર્વ સેવાના પ્રતિબંધો દૂર કરી દે છે. માટેજ દીનતા ભૂષણ છે. આ વાકય ભૂલાવવું ન જોઇએ. વળી ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરવા આત્મનિવેદન લઇ સેવાધિકાર ગ્રહણ કરવો, એ પ્રભુકૃપાનું પરિણામ છે. અન્યથા શરણે જવાની બુદ્ધિ પ્રગટે નહિ. પૂર્વ જન્મમાં ભક્ત હોય અને તેમાં વળી કોઇ કારણસર આ જન્મમાં આવેલા એવા ઉત્તમ ભગવદીયોનોજ પ્રવેશ હોય છે. તેથી આત્મનિવેદનવાળા ભક્ત ઉપર પ્રભુનો અનુગ્રહ છેજ. એજ સિદ્ધાંન્ત રમણીય છે. તો પછી પ્રભુને આત્મનિવેદન કરી અનુગ્રહવાળા બનેલા ભકતે અશકયની ચિન્તા કરવી, એ ઘણુંજ અયોગ્ય નહિ, તો બીજું શું ? પરમાનંદ–સર્વજીવના સ્વામી, કર્તુ અન્યથા કર્તુ સમર્થ એવા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના શરણથી વિશેષ કોણ ઉચ્ચ કક્ષા ધરાવે છે. તો પછી સર્વ સિદ્ધ થઇ જવામાં શું વિલંબ છે, ? કંઇ પણ નહિ. આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ પ્રભુ સિદ્ધ કરી લેશે. એવી ભાવનારૂપી પુરૂષાર્થ ભગવદીયોથીજ બને છે. પરમ કૃપાળ રસિક પ્રભુ તો **अहंभक्त पराधीनः** હું ભકતને સ્વાધીન છું, એમ પ્રતિજ્ઞા પણ કરે છે; તો પછી આત્મનિવેદનવાળા ભક્તને **कोन्योर्थो अवशिष्यते**, બીજો કયો

અર્થ બાકી રહે છે? પ્રભુની કૃપા શીવાય શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે? શ્રુતિ પણ એજ રમણીય સિદ્ધાન્તોને ટેકો આપે છે. **नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेष वृणुतेतेन लभ्यः॥** આ પ્રભુ વાકયોથી લભ્ય નથી, બુદ્ધિ કે ધારણા શક્તિથી પણ મેળવી શકાય એમ નથી. શાસ્ત્રોના બહુશ્રુતપણાથી પણ મેળવી શકાય એમ નથી, એ તો આ જીવ મારો છે, એમ પોતાપણાથી સ્વીકારે તેનાથી મેળવી શકાય એમ છે. ત્યાર પછી આત્મનિવદનથી કૃપાપાત્ર થએલા અને શરણે આવેલાને પોતાપણાથી સ્વીકારનાર પ્રભુને શરણે ગયેલા ભકતને અશકયમાં **श्री कृष्णः शरणं मम**, શીવાય બીજું ઉચ્ચારણ કરવાનું શું બાકી રહ્યું! કંઈનહિ. માટે હંમેશાં આ શરણ મંત્રનું ઉચ્ચારણ કરી સેવામાં ચિત્ત પરોવવું, એજ સિદ્ધાન્ત પર્યવસાન પામે છે.

अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥

અશકય કે શકયમાં પણ હમેશાં શ્રી હરિનીજ શરણભાવના કરવી એજ ભૂષણ છે.

इति श्रीमदाचार्य विरचितम् समाप्तम् नवरत्नम्.

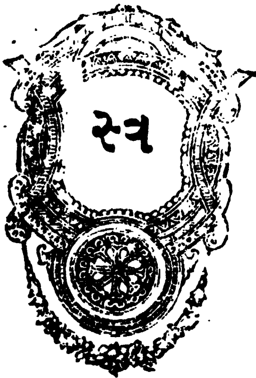
નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો

"सिद्धान्त रहस्य."

कथं हा ते शिष्याः, कलिमलसदाचाररहिताः
भवेयुः सेवार्हा, इति दहनचिन्तां, सुगृहितुम् ॥
विभुः पादुर्भूत्वा गदितशुभंमन्त्रं दभाति यः
शरण्यो वै भूयान्मम तु, शरणं वल्लभ इति ॥ १ ॥

ગ્રંથનો ઉપક્રમ.



માર્ગનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત એવો છે કે પ્રભુ ઇચ્છા આ સર્વ કાર્યનું કારણ છે. આ ઇચ્છાજ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રગટ કરવો એવી સ્થિતિ ઉપર આવતાં શ્રીમદાચાર્યજીને પ્રભુએ આજ્ઞા કરી કે પુષ્ટિમાર્ગ પ્રગટ કરો આ આજ્ઞા પ્રમાણે ભૂતલ ઉપર પધારી નિર્ગુણ સ્નેહરૂપ ભકિતનો ઉપદેશ આપ્યો અને પોતે '**दैवोद्धारप्रयत्नात्मा**' કહેવાયા, શુદ્ધ અદ્વૈતનું ભાન કરાવ્યું પૂજામાર્ગ કરતાં શુદ્ધભકિતમાર્ગ વિલક્ષણ છે. એવું જણાવી આપ્યું. સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મની સેવા પ્રકાર બતાવ્યો. વિગેરે સર્વ રીતે સરળ માર્ગો બતાવ્યા.

પરંતુ પોતે એક વિચાર કરવા લાગ્યાકે આ કલિયુગ છે. માટે સેવામાં પ્રથમ પ્રવર્તમાન થતા પહેલાં દોષ નિવૃત્તિનો ઉપાય બતાવવામાં આવ્યો નથી. અને તેની ખાસ જરૂર છે.

કેમકે સેવવાના પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ, દોષરહિત, પૂર્ણગુણવાળા. આનંદરૂપસર્વઅવયવવાળા છે. વિગેરે* સર્વોત્તમ અને નિર્દોષ છે. અને સેવા કરનાર સેવકો કલિયુગના દોષથી દુષ્ટ અને દોષથી ભરેલા છે. આવા દોષવાળાઓની સેવાને પ્રભુ અંગીકાર કેમ કરે ? અને સેવાનો જયારે સ્વીકાર કરે ત્યારેજ ફળ મળે. વળી સેવા સ્વીકાર ન કરે ત્યારે સેવામાર્ગ—ભક્તિમાર્ગ પણ સફલ ન થાય ? આવા વિચારની ચિંતામાં ક્ષણવાર રહ્યા છે, તેટલાકમાં ગોકુલેન્દુ (શ્રી કૃષ્ણ) આપ પોતેજ પ્રગટ થયા. પ્રગટ થઇ પોતાની સેવામાં પ્રતિબંધ કરનારા દોષોની નિવૃત્તિ થવા માટે શ્રીમહાપ્રભુજીને આ ગ્રંથમાં કહેલું ઉપદેશ કર્યું. જે ઉપદેશ બ્રહ્મસંબંધ ગ્રહણ કરતી વખતે લેવામાં આવે છે, તેનાથી જીવના બ્રહ્મસંબંધ થતા પહેલાંના દોષો નિવૃત્ત થાય, તે ઉપરાંત સેવામાં બ્રહ્મસંબંધ પછી પણ કોઇ પણ (આગળ ગણાવામાં આવશે) એ દોષોનો સંબંધ થવા દેતો નથી, માટે પોતાના ભક્તો આ ઉપદેશ જાણે એવો વિચાર કરી, ભગવદીયો ઉપર કૃપા કરીને ભગવાને કહેલું ગૂઢ રહસ્ય આ ગ્રંથમાં કહે છે.

શ્રી પુરૂષોત્તમજી મહારાજ આ ગ્રંથ ઉપર એક વિચાર આરંભી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

---

*કૃષ્ણ શબ્દમાં "કૃષ્" શબ્દ સત્તાને સૂચવે છે અને ण શબ્દ સુખને સૂચવે છે. તે બંનેનો એકઠો અર્થ કરીએ તો પરબ્રહ્મ શ્રી કૃષ્ણજ થાય છે.

શંકા—એકાદશ સ્કંધમાં ચાર ઠેકાણે સમર્પણ–નિવેદનનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. તેનો ભાવાર્થ "શરીરથી, મનથી, વાણીથી, બુદ્ધિથી, આત્માથી, જે કંઇ કરવામાં આવે તે પ્રભુનેજ અર્પણ કરવું. સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, પ્રાણ તપ, જપ, વિગેરે પોતાને વહાલું હોય તે પરમાત્માને અર્પણ કરવું. વિગેરે બતાવી નવયોગેશ્વરોએ નિમિરાજાએ અને ભગવાને ઉદ્ધવજીને ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે." આજ પ્રમાણે આચાર્યશ્રીએ બ્રહ્મ સંબંધ રૂપી સમર્પણનો ઉપદેશ કર્યો છે તે એકાદશસ્કંધના વચનોનેજ અનુસરતાં છે, એટલે તેનો અનુવાદ+ કર્યો છે, એમ માલૂમ પડે છે, કેમકે બ્રહ્મસંબંધનો પણ ભાવાર્થ એવોજ છે, તેથી આચાર્યશ્રીએ નવું કંઇ ઉપદેશમાં આપ્યું એમ માલૂમ પડતું નથી.

સમાધાન—નીચેનાં કારણથી મહા પ્રભુજીએ એકાદશ સ્કંધનો અનુવાદ કર્યો નથી. સાંભળો ?

૧. આચાર્યશ્રીને સાક્ષાત્ પરમાત્માએ પ્રગટ થઇ શ્રાવણ શુક્લ એકાદશીએ કહેલું છે. તેથી અનુવાદ કરવાની જરૂર ન હતી. તેથી શ્લોકમાં ભગવાનનું કહેલું "અક્ષરે અક્ષર" કહું છું એવું વાકય મુક્યું છે.

૨. સેવા કરવી એવો ઉપદેશ પહેલાં બ્રહ્મસંબંધ કરવો એવો ઉપદેશ ગદ્ય મંત્રમાં છે. એકાદશમાં ફળ આથી વિલક્ષણ છે. તેમાં આત્મ નિવેદન પછી ભક્તિ થાય છે. ગદ્યમંત્રમાં તો નિવેદન પૂર્વક સેવા કરવામાં આવે તો મહાપુરૂષો જે ભક્તિ શોધે છે તે ભક્તિને પ્રગટ કરી શકે છે.

+ **અનુવાદ** એટલે કોઇના કહેલાં વચનને પુનઃ તેજ વચન બોલવાં તે.

૩ એકાદશમાં કહેલા સમર્પણ કરતાં અન્તઃકરણ અને વિત્ત આ બે શબ્દો વધારે છે.

૪. એકાદશના સમર્પણમાં અધિકારી સંસ્કાર વાળા જોઇએ અહિંયાં ગદ્યમંત્રજ સર્વ સંસ્કાર પૂર્ણ કરે છે.

૫. અંતઃકરણ ને વિત્ત બે વધારે શબ્દો ગદ્ય મંત્રમાં છે તેથી પ્રમાણ વગરના ન માનવા. કારણ કે સ્કંધ ૯. અ૦ ચારમાં અંબરીષનું આખ્યાન છે. તેમાં ભગવાનેજ કહ્યું છે કે—જે લોકો સ્ત્રી, ગૃહ, પુત્ર, સ્વબંધુ વર્ગ, પ્રાણ ને વિત્તનો ત્યાગ કરી+ મારે શરણે આવે છે તેનો હું કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી માટે સપ્રમાણ છે.

૬ એકાદશ સ્કંધના સમર્પણ ને પુરૂષજ અધિકારી છે અહિંઆં ગદ્યમંત્રમાં સ્ત્રી પુરૂષ વિગેરે ભકતમાત્ર દૈવી જીવો અધિકારી છે. જુઓ ભાગવત. પ્રલ્હાદની માતાને નારદે નવ પ્રકારની ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. અને ભગવાન કહે છે કે વિદ્યાધર, મનુષ્ય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રી, અંત્યજ વિગેરે અને રજોગુણ તમોગુણ વાળા વૃત્રાસુર વિગેરે બહુજ જણો ભક્તિથી મને મળેલા છે." માટે આમાં સ્ત્રી વિગેરેનો અધિકાર સ્પષ્ટ શાસ્ત્રોક્ત છે, માટે ગદ્યમંત્ર સ્વતંત્ર છે.

આ સર્વ કારણોથી માલૂમ પડશે કે ગદ્યમંત્ર સ્વતંત્ર છે. કોઇના વચનને પુનઃ બોલેલાં નથી. વળી સાક્ષાત્ પ્રભુએ કહેલું એ વેદ સમાનજ છે. વેદ પણ ઇશ્વરે કહેલો છે, આ મંત્રમાં "આત્મા સાથે" એમ સાથે શબ્દ આત્મા જોડે જોડેલો હોવાથી, પિતા સાથે પુત્ર આવે

+ ત્યાગ એટલે છોડી જતું રહેવું એવો અર્થ નથી. પરંતુ સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરવું. અને તેમાં આસકત ન થવું તે ત્યાગ બાકીના રાગ-

છે, તેમાં જેમ પિતાની મહોટાઇ ગણાય છે. તેમ અહિંઆં આત્માની મહોટાઇ છે.

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથની શંકાઓને નિર્મૂલ કરી આ ગ્રંથનો આરંભ કરાય છે. તેમાં કીયા દીવસે પ્રભુએ પ્રકટ થઇ કહ્યું તે દીવસ બતાવવામાં આવે છે.

**મૂલમ્–श्रावणस्यामले पक्षे एकादश्यां महानिशि ॥
साक्षाद्भगवता प्रोक्तं तदक्षरश उच्यते ॥ १ ॥**

અર્થ—શ્રાવણ માસના શુકલ પક્ષમાં એકાદશીની મધ્ય રાતે સાક્ષાત્ ભગવાને (પ્રગટ થઇ) જે ઉપદેશ કર્યો છે. તે અક્ષરે અક્ષર (આ ગ્રંથમાં) કહેવાય છે. એમ મહા પ્રભુજી કહે છે.

વિવેચન—જે ઉત્તમ કાર્ય છે. તેના આગળ પાછળના સંજોગો પણ ઉત્તમજ હોય છે. આ નિયમાનુસાર આ દીવસ પણ વિચાર કરતાં દૈવી ભાસે છે.**માસ શ્રાવણ**–શ્રવણ નક્ષત્ર જે પૂર્ણિમાએ હોય તે શ્રાવણ માસ. શ્રવણ નક્ષત્ર વૈષ્ણવ છે, માસ પણ વૈષ્ણવજ છે. તેથી પવિત્ર કરનાર છે. **પક્ષ શુકલ.** અજવાળીઆમાં જેમ ચંદ્ર વૃદ્ધિ પામે છે અને અંધકાર નાશ પામે છે. તેમ શરણે આવેલાનો અજ્ઞાનરૂપી અંધકાર દોષ નાશ પામે છે. એવો ભાવ નીકળે છે.

એકાદશી તીથિ–એટલે ઉપવાશથી પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને અગીયારમું મન મળી અગીયારે ઇન્દ્રિયોને નિર્દોષ કરનારી છે. તેથી અધ્યાત્મિક દોષ ભકતના નાશ થાય છે. **સમય મધ્ય રાત્રીનો** છે. તે પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ અંતરંગ ભકત ગોપીજનોના સર્વ પુરૂષાર્થ સિદ્ધ

કરવા, અને તે દ્વારા ગોકુળવાસીયોના પણ મનોરથો સિધ્ધ કરવા મધ્ય રાત્રીએ ગોકુલમાં પ્રગટ થયા હતા. તેમ અહિંઆં પણ શ્રી આચાર્યજી માટે અને તે દ્વારા સર્વે ભગવદીયોના પુરૂષાર્થો સિદ્ધ કરવા મધ્ય રાત્રીએ પ્રગટ થયા, એ ભાવ નિકળે છે.

આ પ્રમાણે જે પવિત્ર સમયમાં પ્રભુએ ઉપદેશ આપ્યો, તે સાધનરૂપ બની ભકતના સર્વ દોષોને હુરે છે.

ભગવાનની આજ્ઞા કોઇ વખત સ્વપ્નદ્વારા થાય છે, કોઇ વખત સેવકદ્વારા થાય છે, કોઇ વખત આકાશવાણીથી થાય છે વિગેરે, પરંતુ આ આજ્ઞાઓ સાક્ષાત્ આજ્ઞા ન કહેવાય, પરંતુ આચાર્યશ્રીને સાક્ષાત્ પ્રભુએ પ્રકટ થઇ કહેલી છે. તે પરમકૃપાથીજ, આચાર્યશ્રીની પ્રાર્થનાથી કહેવામાં આવ્યો એમ નથી. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે ઉપક્રમ કરી હવે જે ઉપદેશ સાંભળવામાં આવ્યો તે ઉપદેશ કહેવા શરૂ કરે છે.

मूलम्—ब्रह्मसंबंधकरणात् सर्वेषां देवजीवयोः ॥
सर्वदोषनिवृत्तिर्हि दोषा पंचविधाःस्मृताः ॥ २ ॥

અર્થ—બ્રહ્મસંબંધ કરવાથી સર્વેના દેહ અને જીવના સર્વે દોષની નિવૃત્તિ નિશ્ચય થાય છે, આ દોષો પાંચ પ્રકારના છે.

+ બ્રહ્મ સંબંધ એટલે શું ?

વિવેચન—સંબંધ એટલે જોડાવવું. કાંઇ વ્યવહાર શરૂ કરવા

+ આ વિષય પુષ્ટિસુધાકર ગ્રંથના પાન ૭૦ થી ૭૭ સુધી વિસ્તારથી વર્ણવેલ છે. તેમાં જીજ્ઞાસુએ જોવું.

જે સમાગમ થાય તે સંબંધ, આહંઆં સેવ્ય સેવકનો વ્યવહાર શરૂ કરવાના આરંભમાં પ્રભુને આત્મનિવેદન (સમર્પણ) કરાય છે એથી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ પરબ્રહ્મ સાથે જે સંબંધ થાય તે બ્રહ્મસંબંધ આ બ્રહ્મસંબંધ પછી સેવામાં અધિકાર થાય છે. તેથી સેવ્ય સેવકનો વ્યવહાર શરૂ થાય છે. આત્મનિવેદનમાં પોતાને જગત્‌માં અહંતા મમતા ઉત્પન્ન કરનારી જેટલી પ્રિય વસ્તુઓ હોય, તે બધી ગુરૂઆજ્ઞાથી ભગવદાર્પણ કરી તેમાં ભગવદ્ બુદ્ધિ કરી ભગવાનનું સ્વામીપણું સ્થાપી સદોષ વસ્તુઓને નિર્દોષ કરી પ્રભુ આજ્ઞાથી વ્યવહાર કરવો. એ **બ્રહ્મ સંબંધનો ઉદ્દેશ** છે આ ઉદ્દેશ પ્રમાણે વર્તનારના દેહ અને જીવના સેવામાં પ્રતિબંધ કરનારા દોષો નિવૃત થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

અધિકારી—શ્લોકમાં સર્વના દોષની નિવૃત્તિ લખી છે. તેથી સર્વ શબ્દથી દેવ, અસુર, મનુષ્ય, ગન્ધર્વ વિગેરે સર્વ બ્રહ્મસંબંધ કરી સેવામાં અધિકારી છે. ભગવદ્આશ્રય કરવો, અને પોતાના સ્વામીની સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું, એ કોના અધિકારથી છેટું છે?

દેહ અને જીવનો સ્ફોટ--દેહ શબ્દથી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ શરીર લેવું, કે જેમાં દશ અથવા એકાદશ ઇન્દ્રિયોના વ્યવહારથી દોષો ઉત્પન્ન થવા સંભવ છે, અને જીવ, પંચપર્વાત્મક અવિદ્યાથી બંધાય છે, તેથી જીવ શબ્દથી અવિદ્યાયુક્ત જીવજ લેવો યોગ્ય લાગે છે. આ પ્રમાણે બ્રહ્મસંબંધથી દેહ અને જીવોના સર્વે દોષોની નિવૃત્તિ થઇ જાય છે, કારણ કે નિર્દોષ પૂર્ણ ગુણવાન પરબ્રહ્મના સંબંધનું સામર્થ્ય જ બળવાનુ છે, જેથી પુનઃ દોષો થવાનો સંભવ પણ રહેતો નથી. પુજામાર્ગના ઉપાસકોને પૂજાની શરૂઆતમાં શુદ્ધિ સારૂ ભૂતશુદ્ધિ

નામનો પ્રયોગ કરવો પડે છે. કેમકે તે ઉપાસકોના દેવતા ન પ નથી, સદોષના સંબંધથી નિર્દોષ થાય એવું સાંભળ્યું નથી.

આ ૩ શ્લોકમાં દોષોની સંખ્યા ગણાવે છે.

मूलम्–सहजा देशकालोत्था लोकवेदनिरूपिताः ॥
संयोगजाः स्पर्शजाश्च न मन्तव्याः कथंचन ॥ ३ ॥

અર્થ—દેહની સાથેજ ઉત્પન્ન થનારા દેશ અને સમયને અનુસરી ઉત્પન્ન થનારા, સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા, અને સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થનારા, આ પાંચ દોષો લોક અને વેદમાં નિરૂપણ કર્યા છે, તે બ્રહ્મસંબંધથી (નિવૃત્ત થાય છે.) તેથી કોઇ પ્રકારે (અડચણ રૂપ) માનવા ન જોઇએ.

વિવેચન—નીચે બતાવેલા પાંચ પ્રકારના દોષો બ્રહ્મસંબંધ કર્યા પછી નાશ પામે છે. તેથી આ દોષોથી હું નિવૃત્ત થઇ નિર્દોષ છું, એમ માની સેવા કરવી જોઇએ. નિર્દોષ ભક્તની સેવા નિર્દોષ પ્રભુ પ્રેમથી સ્વીકારે છે.

૧ સહજ દોષ— સ્થૂલ દેહમાં માતા પિતાની અપવિત્રતાથી સાથેજ રોગાદિ થાય છે. તે અને પાંચ મહાભૂત (પૃથ્વી. અપ. તેજ વાયુ. આકાશ.)ના પાંચ દોષો છે. જેને સારૂં પૂજામાર્ગીયને ભૂતશુદ્ધિ કરવી પડે છે. ૨ જીવની સાથેજ અવિદ્યા (અહંતા મમતા) થી ઉત્પન્ન થનારા દોષો છે, તે સહજ દોષ એટલે સાથે ઉત્પન્ન થનારા છે.

× ૧ ઇન્દ્રિયાધ્યાસ ૨ પ્રાણાધ્યાસ ૩ દેહાધ્યાસ ૪ અન્તઃકરણાધ્યાસ, આચારથી ૫ સ્વરૂપનું વિસ્મરણ. આ પાંચ પર્વ છે. પર્વ એટલે ભાગ.

૨ દેશથી થનારા—પૂજાના સ્થાનમાં અપવિત્રતા હોય છે. માટે આસન શુદ્ધિ કરવી પડે છે. અને મગધ, મારવાડ, સિન્ધ વિગેરે દેશો દોષવાળા ગણાએ છે. તેથી દેશથી થનારો દોષ તે સમજવો,

૩ કાલથી થનાર—સૂર્યોદયને પાંચ ઘડી થઈ જાય, તો સૂર્યને ત્રણ અર્ઘને બદલે એક કાલ વીતી ગયા બદલનો વધારે એક અર્ઘ્ય આપવો પડે. અમુક મુહૂર્તમાં અમુક કામ કરવું, તે કાલ વીતી જાય તો તે પણ કાલ દોષ લાગે છે તે કાલ દોષ.

૪ સંયોગથી થનાર—બુદ્ધિ પૂર્વક જે કામના કરવામાં આવે તેને સંયોગ દોષ કહેવાય. વળી પૂજામાર્ગમાં વરૂણ પૂજનથી શુદ્ધ જળ કરવામાં આવે છે. તેમાં સામાન્ય જળ ભળે તો તે પણ એના સંયોગ (જોડાવા) થી દોષ રૂપ થાય છે. તે સંયોગ દોષ જાણવો.

૫ સ્પર્શથી થનાર—પૂજા સામાનમાં અપવિત્ર શૂદ્ર વિગેરેનો સ્પર્શ તે સ્પર્શ દોષ. આમાં અપવિત્રને અડકવાથી થનારા દોષોનો સમાવેશ થાય છે.

આ પાંચ પ્રકારના દોષો વેદમાં અને લોકમાં એટલે સ્મૃતિ વિગેરેમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. કારણ કે તેને નિવારણ કરવા પૂજામાર્ગીય મથે છે. આ પાંચ દોષો કદાપિ પણ સેવામાં પ્રતિબંધ કરનારા થતાજ નથી. અને મનમાં વિચાર પણ ન લાવવો કે બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી આ પાંચ દોષો મને દોષયુક્ત કરશે. કારણ કે નિર્દોષ પૂર્ણાનન્દ ભગવાનને અર્પણ કરવાથી સર્વ વસ્તુ પવિત્ર થાય, એ સ્પષ્ટ સિદ્ધજ છે. ભગવાન્ કહે છે કે, ચાંડાલ, સ્ત્રી, શૂદ્ર, પણ જો મારામાં નિષ્ઠા રાખી ભકિત કરે તો તે પવિત્ર થાય છે, તો આ દોષો નિવૃત્ત થાય એમાં નવાઇ શી ? માટે આ દોષો પૂજામાર્ગીય નેજ લાગુ થાય છે.

પૂજામાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગમાં બહુજ તફાવત છે:—પૂજામાર્ગ માં જેની સેવા થાય છે તે પુરૂષોત્તમથી ઉતરતા દરજાના એટલે ભગવાનની વિભૂતી છે. ભક્તિમાર્ગમાં પરબ્રહ્મ પુરૂષોત્તમનીજ સેવા થાય છે, તેથી નિર્દોષ થાય છે. પૂજામાર્ગનો કર્મમાર્ગમાં સમાવેશ થાય છે ભક્તિ (સ્નેહ) માર્ગમાં નહિ. પૂજામાર્ગમાં તે દેવને બોલાવે છે. ને વિસર્જન કરે છે. તેથી મંત્ર બોલ્યા કે આવે, ને વિસર્જનનો મંત્ર બોલ્યા કે જાય, તેથી તે મંત્રને તાબે છે, પુરૂષોત્તમતો જ્યાં ભક્તનો પ્રેમ દેખે ત્યાં વગર બોલાવે પણ તેના હૃદયમાં સ્થિર થાય છે, પૂજામાર્ગ માં અમુકનોજ અધિકાર છે. ભક્તિમાર્ગમાં સર્વ ગન્ધર્વ, મનુષ્ય, પશુ, ગજ વિગેરે સર્વ પ્રભુમાં સ્નેહથી અધિકારી છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી પોતે દેહ, ઇન્દ્રિય પ્રાણ, જીવ, ધન, દ્રવ્ય, ગૃહ, બાર વિગેરે સર્વ ભગવાનનુંજ એવી ભગવદીયત્વ બુદ્ધિ થાય છે. માટે જ ભક્તિ માર્ગીય ભક્તને આ દોષો દોષવાળા કરતા નથી. કારણ કે સર્વમાં ભગવાનનું છે બુદ્ધિ હોય છે, પૂજામાર્ગમાં આનો લેશ પણ નથી. ॥ ૩ ॥

બ્રહ્મસંબંધ કર્યા શીવાય કોઇ પણ દોષ નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય નથી.

**मूलम्—अन्यथा, सर्वदोषाणां न निवृत्तिः कथञ्चन ॥
असमर्पितवस्तूनां तस्माद्वर्जनमाचरेत् ॥ ४ ॥**

અર્થ:—પ્રભુને નિવેદન કર્યા શીવાય સર્વ દોષની નિવૃત્તિ, કર્મ જ્ઞાન કે પ્રાયશ્ચિત વિગેરે કોઈપણ પ્રકારથી થતી નથી, તેટલા માટે ન સમર્પેલી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવો નહિ.

વિવેચન—ભગવાનને અર્પણ કરવાથી જેવી રીતે સર્વ દોષની નિવૃત્તિ થાય છે. તેવી રીતે બીજા કોઇ પ્રકારથી થતી નથી. જુઓ કે ભાગવત ચોથા સ્કંધમાં " સુખની પ્રાપ્તિ કર્મથી થનાર નથી, " એમ કહ્યું છે.

પ્રાયશ્ચિતથી-સમૂલદોષની નિવૃત્તિ થતી નથી છટ્ઠા સ્કંધમાં કહે છે કે હે પરિક્ષિત્ ? પ્રાયશ્ચિત્ત તો અવિદ્વાનને સારૂં એક કારણ છે. પરંતુ તેનાથી દોષની નિવૃતિ થતી નથી.

જ્ઞાનથી-સર્વ દોષોની નિવૃત્તિ થાય છે એવું ગીતાજી વિગેરેમાં કહ્યું છે, પરંતુ જ્ઞાન થવામાં પ્રથમ યમ, નિયમ, દમ એટલે ઇંદ્રિયનિગ્રહ. તપ, બ્રહ્મચર્ય, શમ, તિતિક્ષા વિગેરે સર્વ નિયમો પાળે અને વેદ વેદાન્તનું પૂર્ણજ્ઞાન સંપાદન કરે ત્યારે કંઇક જ્ઞાન સંપાદન થાય. ત્યારબાદ દોષ નિવૃત્ત થાય એ આ કલિકાલમાં તીવ્ર વૈરાગ્ય વિના જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવું મુશ્કેલ હોવાથી જ્ઞાનથી દોષ નિવૃત્ત થવાની આશા રાખવી. એ નકામી છે. માટેજ ભાગવતમાં કહે છે કે " જ્ઞાનમાર્ગથી કંટાળી સર્વથી શ્રેષ્ઠ ભક્તિમાર્ગમાં પ્રવેશ કરે છે અને સૂર્યના ઉદયથી ઝાકળ નાશ પામે છે તેમ ભક્તિના ઉદયથી સર્વ દોષની નિવૃતિ કરે છે. "

માટે નિર્દોષ પ્રભુને દેહ–પ્રાણ–જીવ–ધન–દ્રવ્ય વિગેરે સર્વ પદાર્થો અર્પણ કરી, દોષ વગર કરવાં, અને તેમાં પણ આ ભગવાનના છે. એવી બુદ્ધિ રાખવી. અને પ્રભુમાં ચિત્ત રાખી સેવામાં જોડાવવું, તેથીજ નિર્દોષ થાય છે. સેવા પ્રવર્તમાન થયા પછી પણ એક એવો નિયમ રાખવો, કે પ્રભુને અર્પણ કર્યા શીવાયની કોઇ પણ વસ્તુ ઉપયોગમાં લેવી નહિ. કે જેથી આ કલિકાળમાં દેશ અને કાળના કોઇ દોષ લાગુ થાય નહિ, માટે સર્વ વસ્તુઓ અર્પણ કરવી યોગ્ય છે.

પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી તેમાંથી પોતે અન્નાદિકનો ઉપયોગ કરે; તો અર્પણ કરેલું વપરાય તો દોષવાળું થવાય કે કેમ? તેનો ખુલાસો કરે છે. અને નિવૃત્તિનો ઉપાય બતાવે છે—

मूलम्—निवेदिभिः समर्प्यैव सर्वं कुर्यादिति स्थितिः ॥
न मतं देवदेवस्य सामिभुक्तं समर्पणम् ॥ ९ ॥

અર્થ—જેણે પ્રભુને નિવેદન કર્યું છે. તેણે તો પ્રભુને સર્વ અર્પણ કરીનેજ સર્વ કાર્ય કરવાં. એવી ભક્તિમાર્ગની મર્યાદા છે. દેવના પણ દેવ શ્રીકૃષ્ણપ્રભુને અર્ધ ભોગવેલી વસ્તુ અર્પણ કરવી યોગ્ય નથી.

વિવેચન—આ ભક્તિમાર્ગીય ગુરૂદ્વારા જેણે ભગવાનને ધન, ગૃહ, સ્ત્રી, પ્રાણ, પુત્ર, વિત્ત વિગેરે સર્વ અર્પણ કર્યું છે અને સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરે સ્વકુટુંબવર્ગને સેવામાં યોજેલાં છે. તેણે તો સર્વ ભગવાનનેજ અર્પણ કરી સર્વે કાર્ય કરવાં, અર્થાત્ દરરોજ ખાવાનાં અન્ન વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કરીનેજ ઉપયોગ કરવો, વસ્ત્ર-અલંકાર સર્વ તેમને અર્પણ કરવાં. એવો આ માર્ગનો ખાસ નિયમ છે. શ્રાદ્ધ હોય ત્યારે પિતૃઓને પણ પ્રસાદી અન્નથી તૃપ્ત કરવા. યજ્ઞ કરવો હોય તો પ્રભુને અર્પણ કરીનેજ હુતદ્રવ્ય ઘી વિગેરે વાપરવું. લગ્ન વિગેરે પ્રસ્તુતમાં બ્રાહ્મણભોજન પણ ભગવાનને અર્પણ કરીને વાપરવું. સૂર્યને અર્ધ્ય વિગેરેમાં જળ પણ પ્રસાદીનુંજ વાપરવું જોઇએ એવો ખાસ નિયમ રાખવો જોઇએ.

અર્ધી ભોગવેલી વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરવી નહિ—પ્રભુને અર્પણ કરવા આણેલી વસ્તુમાંથી બાળક કે સ્ત્રી વિગેરેએ અજ્ઞાનથી ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે અર્પણ કરવી નહિ. અથવા એક વસ્તુ

આણી અને અર્ધો ભાગ પોતે ઉપયોગમાં લીધો હોય આમ વાપર્યા પછી તે વસ્તુ પ્રસાદી કરવા અર્પણ કરવી, અયોગ્ય છે, માટે તેની ખાસ મના કરે છે. ભગવાનને સારૂં ચીજ લાવતી વખતે તે સારી છે કે ખોટી તેની પરીક્ષા કરવા સારૂં સુંઘવી કે ચાખવી તે અર્ધી ભોગવેલી ન કહેવાય. પરંતુ તેને લાવ્યા પછી તેના ઉપર ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા કરી ખાવાની હોય તો ખાવી તે અર્ધી ભોગવેલી કહેવાય. માટે આણેલી વસ્તુઓ ઉપર પ્રસાદી થયા વગર કોઇપણ પ્રકારની લાલસા કરવી નહિ, અને ભૂલેચૂકે લાલસા થઈ જાય તો પ્રભુની ક્ષમા માગવી કે આ મારાથી જે અપરાધ થયો છે તે પુનઃ હવે નહિ કરૂં, પછી મનનો નિગ્રહ કરી અન્ન જે રીતે ઘરમાં રંધાતું હોય તે અને વસ્ત્ર–અલંકાર, ફળ, ફુલ, મેવા વિગેરે જે કાંઇ હોય તે પોતે લાલસા કર્યા શીવાય પ્રભુને અર્પણ કરી ઉપયોગમાં લેવું. ॥ ૫ ॥

માટે હમેશાં અર્પણ કરવું કહી, હવે શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ–तस्माद दौ सर्वकार्ये सर्ववस्तुसमर्पणम् ॥
दत्तापहारवचनं तथा च सकलं हरेः ॥ ६ ॥
न ग्राह्यमिति वाक्यं हि भिन्नमार्गपरं मतम् ॥
सेवकानां यथालोके व्यवहारः प्रसिद्धयति ॥ ७ ॥
तथाकार्यं समर्प्यैव सर्वषां ब्रह्मता ततः ॥

અર્થ—માટે હમેશાં વૈદિક કે લૌકિક સર્વ કાર્યના આરંભમાં પ્રભુને સર્વ વસ્તુનું અર્પણ કરવું. વળી ભાગવતમાં કહે છે કે "આપેલું દાન, અને પ્રભુનું કંઈ

પણ ગ્રહણ કરવું નહિ" આ ભાગવતનું વચન અન્ય પૂજા માર્ગને લાગુ પડે છે. ભક્તિમાર્ગના સમર્પણનો પ્રકાર જુદોજ છે.

સેવકોનો જેવી રીતે વ્યવહાર ચાલતો હોય-અર્થાત્ જે વ્યવહાર પ્રસિદ્ધ હોય તે પ્રમાણે સપમર્પીનેજ કાર્ય કરવું તેથીજ સર્વ વસ્તુ નિર્દોષ અને બ્રહ્મરૂપ બને છે.

વિવેચન--સર્વ વસ્તુ ભગવાનને અર્પણ કરવી, એવો ખાસ નિયમ છે, પરંતુ એક શંકા થાય છે કે ભગવાને કહ્યું છે કે "મને અર્પણ કરેલો એક દીવો હોય અને તેનો પ્રકાશ પણ ઉપયોગમાં ન લેવો" એવું ભાગવત્માં કહ્યું છે. તો ભગવાનને સમર્પણ કરેલી વસ્તુ-ઓનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય? તેનું સમાધાન કરે છે.

***સમાધાન**--સમર્પણ અને દાન, એમાં બહુજ તફાવત છે. જે વસ્તુ જેની હોય તે તેને સોંપવી કે અર્પણ કરવી, એ **સમર્પણ**. અને પોતાનો હક વસ્તુ ઉપરથી ઉઠાવી સામા પાત્રનો હક બેસાડવો એ **દાન** કહેવાય છે. દાન કરેલી વસ્તુનો ઉપયોગ લેવો શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે. એક રીતે વિચાર કરતાં પૂજામાર્ગમાં સમર્પણનો ખ્યાલ પણ નથી, અને તેમાં આ બીજા દાનની વ્યાખ્યા કહી તેનો પ્રચાર છે, તેથી તેમાં પાત્રને દાન આપે છે. તે કોઇ બ્રાહ્મણ કે દાન લેવા અધિકારી મનુષ્યજ હોય છે. ભકિતમાર્ગમાં તો અર્પણ કરવાનું સાક્ષાત્ પ્રભુનેજ છે. અને તે સર્વ ભગવાનની બનાવેલી વસ્તુઓજ ભગવાનને અર્પણ કરવાની છે. અને ભગવાનના પ્રસાદથીજ ભક્ત નિર્વાહ કરી પોતે પવિત્ર બને છે. એ ભક્તનું ભૂષણ છે. પ્રભુ પોતે

*આ વિષય ઉપર વિશેષ જુઓ પુષ્ટિસુધાકર પાન ૭૯ માં

પણ કહે છે કે મને પત્ર, પુષ્પ. ફળ વિગેરે જે ભક્તિથી અર્પણ કરે છે તો હું સર્વ અંગીકાર કરૂં છું. **उच्छिष्ट भोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥** અને ભક્તો કહે છે કે હે ભગવાન્ તમારી પ્રસાદી વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી અમે તમારી માયાને પણ તરી જઇએ છીએ. આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગમાં સમર્પણથી સર્વ પવિત્ર પ્રભુ રૂપ થાય છે, અને અર્પણ કરીનેજ વાપરવાનો પ્રચાર છે- અને જે પાછું ન લેવું એ જે વચન છે તે પૂજામાર્ગના દાનના વિષયને લાગુ પડે છે. ભક્તિ માર્ગમાં તેનો લેશ પણ નથી.

શંકા—પ્રસંગોપાત કોઇએ જમવા કે કોઇ ફલાદિકને ખાવા સારૂ આગ્રહ કર્યો તો ત્યાં આગળ કેવી રીતે સમર્પણ કરવું ?

સમાધાન—સેવા કરનારને × સેવકોનો વ્યવહાર લોકોમાં પ્રસિદ્ધજ હોય છે. તે પ્રમાણે વર્તવું શિષ્ય ગુરૂ આજ્ઞા શિવાય કંઇ કાર્ય ન કરે એવો રીવાજ શાસ્ત્રોક્ત છે, તેમ પ્રભુને પણ ભક્ત સર્વ કાર્યના આરંભમાં વિજ્ઞાપન કરે છે. અથવા મનથી પણ સમર્પિત કરે છે, તે પણ સમર્પિત કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સમર્પિત કરવાથી બ્રહ્મતા થાય છે. દોષરહિતપણું થાય છે, ભગવદીય થાય છે. અને કલિ વિગેરેનો કોઇ પણ પ્રકારનો દોષ દોષિત કરતો નથી. તેથી સેવામાં અધિકારી હોઇ સેવા પણ પ્રભુ પ્રેમથી સ્વીકારે છે.

હવે આ ઉપસંહારમાં આખા ગ્રંથનો સાર બતાવી આપવા દૃષ્ટાન્ત આપે છે.

मूलम्—गङ्गत्वं सर्वदोषाणां गुणदोषादिवर्णना ॥
गङ्गात्वेन निरूप्यास्यात्तद्वदत्रापि चैव हि ॥ ९ ॥

× ચરણામૃત પધરાવી પવિત્ર કરે છે. એવો રીવાજ પણ સ્વમાર્ગીઓમાં પ્રચલીત છે.

અર્થ—ગંગાજીમાં મળેલા દોષિત જળ કે સારા જળના દોષ કે ગુણ ગંગારૂપ થયા પછી જુદા ગણાતા નથી. તેમ અહિંઆં પણ જ્યાં સુધી બ્રહ્મસંબંધ લઈ ભગવદીય થયા નથી ત્યાં સુધીજ તેને દોષો બાધ કરે છે. પછી બાધ થવાનો સંભવ પણ નથી.

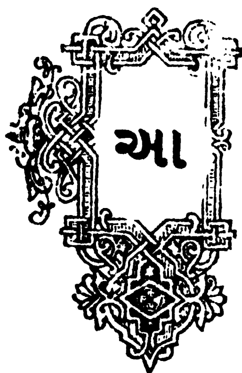
વિવેચન---ગંગાજીમાં પરનાળનું જળ જાય છે. અને સારૂં પણ જળ જાય છે. પરંતુ જ્યાં સુધી પરનાળનું જળ જુદું હોય છે ત્યાં સુધી અપવિત્ર વિગેરે રહે છે, પરંતુ ગંગાજીમાં મળી ગયા પછી જેમ ગંગાજીરૂપ થતાં પવિત્ર થાય છે. અને બિલકુલ આ પરનાળનું જળ અને ગંગાજળ જુદું પડતું નથી, અને પવિત્ર જણાય છે, તેવી રીતે અહિંઆં પણ જ્યાંસુધી ભક્તિમાર્ગીય આચાર્યદ્વારા નિવેદન નથી, ત્યાં સુધીજ તેને પહેલા ગણાવેલા પાંચ દોષો તથા કલિના દોષો બાધ કરી શકે છે, પરંતુ આત્મા અને દેહ સુદ્ધાં પરમાત્માને અર્પણ કરી સર્વ શુદ્ધ વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરી પવિત્ર બ્રહ્મરૂપ જ્યારે બને છે, ત્યારે તેને દોષ કંઇ પણ બાધ કરી શકતા નથી. માટે આચાર્ય પાસે ગદ્યમંત્ર ગ્રહણ કરી સેવાનો અધિકાર મેળવી આત્મનિવેદનને હમેશાં સ્મરણમાં રાખી દીનતાપૂર્વક સેવા કરવી જેથી બ્રહ્મભાવ અને પરમાનન્દ ફળ સહેલાઇમાં મેળવી શકે. ॥ ૯ ॥

જેને દેવમાં જેવી શ્રદ્ધા છે તેવીજ ગુરૂમાં હશે તેને તો આ કહેલા સિદ્ધાન્તો અમૃતરૂપ લાગે છે, નહિતો તૂષ બરાબર લાગે છે.

॥इतिश्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितं सिद्धान्तरहस्यं संपूर्णम्॥

व० ४३४ इन्दौरा ११

શ્રીમદ્‌વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો
"अन्तःकरण-प्रबोध".



આ ગ્રંથ ઉપરથી સમજવું કે ભગવાનનો સ્વીકાર નિત્ય છે ભગવાન સમર્પણ કરી શરણે ગએલા ભક્તનો અંગીકાર કરે છે. તે ભક્તને જીંદગી સુધી અંગીકારથી બહાર કાઢનાર નથી. એવો એક ભકતે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો જોઇએ. અને પ્રભુ કૃપા થતાં અભિમાન ન કરવું. અભિમાનથી કૃપા ન્યૂન થાય છે. આવા પ્રસંગમાં પણ પ્રભુ અંગીકારથી છોડતા નથી.

શ્રીભાગવતનો અર્થ મારા શીવાય બીજાથી શુદ્ધ વેદાનુસાર કરવો અશક્ય છે. એવો વિચાર કરી, પોતાની વાણીના અધિપધિરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજીને પ્રકટ કરી, શ્રીભાગવતનો અર્થ કરવાની આજ્ઞા કરી સુબોધિનીજી કરાવ્યાં, તેમાં ત્રણ સ્કંધમાંજ ઘણો વખત જવાથી, શ્રીમહાપ્રભુજીના વિયોગને ન સહન કરી શકવાથી, દેહ ત્યાગ કરવાની પહેલી આજ્ઞા કરી. પછી દશમ સ્કંધની વિવૃત્તિ કરવાની વિશેષ આજ્ઞા કરી. પછી દેશ ત્યાગ કરવાની બીજી આજ્ઞા કરી, આ આજ્ઞા થતાં પહેલાં ત્રણ સ્કંધ પૂરા કરી ઉત્તમોત્તમ દશમ સ્કંધને શરૂ કર્યો આ સંપૂર્ણ થતાં શ્રીઠાકોરજીએ જલદી પોતાનીપાસે આવવાની ત્રીજી આજ્ઞા આપી ત્યારે પોતે ભગવન્ માર્ગ ચલાવનાર હોવાથી અને ભગવત્ કૃપાની

મોટાઇ તરફ નજર રાખી ને તેના આવેશથી બે વખત આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું. આ પ્રમાણે ભગવાનનો આગ્રહ છતાં આજ્ઞોલ્લંઘનની ધૃષ્ટતા કરનાર સ્વકીયાન્તઃકરણને પ્રભુ સંબંધી નિત્યસ્વીકારનો વર ઉપદેશ આપે છે. પરંતુ ભગવદીયોનેજ માટે કૃપા કરી આ ગ્રંથ શ્રીમહાપ્રભુજીએ લખ્યો છે એમ માનવું ભૂષણ છે.

मूलम्—अन्तःकरणमद्वाक्यं सावधानतया श्रृणु ॥
कृष्णात् परं नास्तिदैवं वस्तुतो दोषवर्जितम् ॥ १ ॥

અર્થ—હે અંતઃકરણ? સાવધાન થઈને મારૂં વચન સાંભળ? ખરેખર રીતે વિચાર કરતાં શ્રીકૃષ્ણ શીવાય બીજું દોષરહિત એકે દૈવત નથી.

વિવેચન—ભાગવતમાં કહે છે કે "ઇન્દ્રિયો અશ્વ છે અને મન લગામ છે આ ઉપરથી સમજાય છે કે અન્તઃકરણ દશેન્દ્રિયનો અધિપતિ છે. તેથી તેનેજ બોધ આપે છે. સાવધાન થઇ સાંભળવાનું કારણ એજ છે કે—*ગોપીજનોને ભગવાને પાછાં ઘેર જવાની આજ્ઞા કરી પરંતુ ભગવદ્ વિરહ થવાનો હોવાથી તે પાછાં ઘેર ન જતાં બધાના ઉત્તર આપી પોતે શ્રીકૃષ્ણ સાથે રમણ કરી, આનંદ મેળવ્યો હતો. તેવી રીતે તારે આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવું યોગ્ય નથી, કેમકે તેમને વિરહ થવાનો હતો અને શ્રીકૃષ્ણની સાથે સર્વથી ઉત્તમ પૂર્ણાનન્દ મલવાનો હતો તે થાત નહિ, આ બે મુખ્ય કારણોથી તેમનું આજ્ઞોલ્લંઘન ભૂષણરૂપ છે. પણ તારે તો પ્રભુ પાસે જવા આજ્ઞા છે. તેથી તે તારે તેનાથી વિપરીત હોવાથી અલૌકિક આનન્દ પ્રાપ્ત નહિ થાય. સાવધાનપ-

*રાસપંચાધ્યાયી **स्वागतंवोमहाभागा** ત્યાંથી આરંભ.

ણાથી સાંભળ. એમ કહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞામાં વિલંબ થશે માટે વિપરીત ફળ થશે કેમકે શ્રીકૃષ્ણથી બીજું દૈવ નથી એજ સર્વથાઉત્તમ છે. પહેલાંની ભાવના પ્રમાણે પોતે ભાગવતનું વિવરણ કરે તો તે શ્રીકૃષ્ણમાંજ નામરૂપ સેવા થાય છે. પરંતુ સિદ્ધાન્તના નિરૂપણ વખતે બીજા સિદ્ધાન્તોનું નિરાકરણ કરવું પડે વિગેરે બીજા દોષરૂપ ઝઘડામાં પડવું પડે, તેથી ભગવદ્ભાવ શિવાય બીજા ભાવમાં પડવું અયોગ્ય હોવાથી પ્રભુ આજ્ઞા પ્રમાણે તેમની પાસે જવું યોગ્ય છે. ॥ ૧ ॥

એક બાજુએ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થયું તેથી ફળ ન મળે અને દેહ છોડવાથી ભાગવતનો વિચાર પણ ન થાય? એમ બન્નેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય તો ભાગવતનો વિચાર કરવો યોગ્ય છે! એવી શંકાનું નિરાકરણ કરે છે.

મૂલમ્—चाण्डालीचेद्राजपत्नी जाता राज्ञा च मानीता ॥
कदाचिदपमाने वा मूलतः का क्षतिर्भवेत् ॥ २ ॥

અર્થ—ચાંડાલી જો રાજપત્ની થાય અને રાજાની થાય. પરંતુ કોઈ કારણસર અપમાન થાય. અર્થાત્ અણમાનીતી થાય તોપણ તેને મૂળ રાજાની રાણીપણું કંઈ જતું રહેતું નથી.

વિવેચન—ચાણ્ડાલી રાજાની રાણી થઇ હોય અને માનીતી થાય પ્રસંગો પ્રાપ્ત કંઇ કારણસર અપમાન થઇ, અવમાનીતી થાય, પરંતુ તેનું રાણી પણું જતું નથી. જેમ વડનાં પાન ખરી જઇ શરદ્ ૠતુમાં નવાં આવી પુનઃ પહેલાંના જેવા થઈ જાય છે, તેવી રીતે તેજ પાછી સમયાનુસાર માનીતી થાય છે. આ દૃષ્ટાન્તથી સમજવાનું કે ચાંડાલી અદ-

કવાને અયોગ્ય હતી, છતાં દૈવેચ્છાથી રાજાનો અંગીકાર ઉત્તમ બની રાણી થઇ. તે તો પ્રભુનો અંગીકાર નિત્ય છે, તેમાં જીવો તો અંગીકાર કરવા લાયકજ છે. આવા નિત્ય અંગીકાર કરનારા પ્રભુના સંયોગ રૂપફલ મળવામાં જો વિલંબ થાય તો તારે અપમાન થએલી રાણીની માફક ચિંન્તા ન કરવી અને આ ભાગવતનુંજ વિવરણ કરવું. એવી એકાન્ત હઠ ઉપર ન આવવું. સંયોગ ન થવાંથી વિયોગ થશે તો વિયોગથી રૂપી વિલંબ એ શાક્ષાત્+ ફળ બરોબર છે તેથી તારે નિત્ય સ્વીકાર કરનારા ભગવાનના સંયોગ રૂપના વિલંબમાં ચિન્તા ન કરવી.

ઉપરની વાતને દ્રઢ કહે છે.

मूलम्—समर्पणादहं पूर्वमुत्तमः किं सदा स्थितः ॥
का ममाधमता भाव्या पश्चातापो यतो भवेत् ॥ ३ ॥

અર્થ—મેં સર્વ નિવેદન કર્યા પહેલાં શું નિત્ય ઉત્તમ હતો ? મારી એવી અધમતા વિચારવાની છેજ નહિ. કે જેનાથીમને પશ્ચાત્ તાપ થાય ?

વિવેચન—અરે ? અંન્તઃકરણ તું વિચાર કર કે આ માન ભંગ થયો છે ? શ્રી પ્રભુકૃપા શીવાય તારામાં માન મેળવવાની યોગ્યતા કંઈ હતી? વળી માન ભંગ તો સમાનમાં ગણવાનો હોય, પરમાત્મા આગળ માન ભંગની વાર્તા અયોગ્ય છે. પ્રભુને નિવેદન કર્યાથી તો આ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ છે. તેમ ન હોય તો નિવેદન પહેલાં શું ઉત્તમતાનો

+ સ્વમાર્ગમાં સંયોગાવસ્થા કરતાં વિયોગાવસ્થા ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે.

લેશ ક્યાં હતો ? માટે ત્યારે કોઇ પણ પ્રકારનો પશ્ચાત્ તાપ કરવો એ મહાન્ અયોગ્ય છે * ॥૩॥

ફળમાં વિલંબ થાય તો શું કરવું ?

मूलम्—सत्यसङ्कल्पतो विष्णुर्नान्यथा तु करिष्यति ॥
आज्ञैव कार्या सततं स्वामिद्रोहोऽन्यथाभवेत् ॥ ४ ॥

અર્થ—ભગવાન્ સત્યસંકલ્પ વાળા છે. માટે ફળ દેવામાં વિલંબ કરશેજ નહિ. માટે ત્યારે શ્રીકૃષ્ણનીજ આજ્ઞા કરવી એજ યોગ્ય છે. નહિ તો સ્વામીનો દ્રોહ કર્યો ગણાશે.

વિવેચન—ભગવાનનો સંકલ્પ સાચો છે. તેમણે એક વખત કરેલો સ્વીકાર ફરીથી અસ્વીકાર થતોજ નથી, માટે તારે કોઇ પ્રકારે ફલમા વિલંબ થશે એમ માનવું નહિ. અને ભગવાનની કૃપાનું માન રાખી તારે કોઇ વખત ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, પહેલા શ્લોકના વિવેચનમાં ગોપિકાઓનું દ્રષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તેમાં ગોપિકાઓના પ્રમાણે તું પણ ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરીશતો તારે વિપરીત

ફળ થશે. કારણ કે ગોપીજનોને ભગવાનનો વિરહ થવાનો હતો અને તારે તો ભગવાન પાસે જવાની આજ્ઞા છે. માટે તારે ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું. કરવાથી તારે સ્વામીનો દ્રોહ થશે. અને તેઓશ્રીએ આપવા ધારેલ ઉત્તમ ફળમાં પ્રતિબંધ થશે અને ફલમાં વિલ ~ થશે, માટે ભાગવત વિચારનો આગ્રહ છોડી દેવો યોગ્ય છે. ॥૪॥

---

* આત્મ નિવેદન કરેલા ભગવદીઓએ આત્મનિવેદન પછી કોઇ પ્રકારની ચીન્તા ન કરવી. એ આ શ્લોકના સારાંશથી બોધ લેવાનો છે.

ભાગવત વિચારની આજ્ઞા પહેલાંની છે અને પોતાની પાસે આવવાની આજ્ઞા પછીની છે. આ બેમાં બળવાન્ કોણ છે?

मूलम्—सेवकस्य तु धर्मोऽयं स्वामी स्वस्य करिष्यति ॥
आज्ञा पूर्वं तु या जाता गंगासागरसंगमे ॥ ५ ॥
याऽपि पश्चान्मधुवने न कृतं तद्द्वयं मया ॥

અર્થ—ચોથા શ્લોકમાં કહેલો સેવકનો તે ધર્મ છે. અને સ્વામી પણ પોતાના અસાધારણ ધર્મો સેવક સમજી શકે એમ કરશેજ. વળી ગંગા અને સાગરના સમાગમમાં જે આજ્ઞા થઈ તે બંન્ને પણ મેં પાળી નથી.

વિવેચન—પ્રભુની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન કરવું, વિગેરે સેવકના અસાધારણ ધર્મો તારામાં હશે તો પ્રભુ અસાધારણ (ઉત્તમ) ભક્તિ જોઇ શ્રીપ્રભુ પણ પોતાના સ્વામીપણાના ધર્મો તારાથી સમજાય એમ કરશે. માટે તારે સેવકના ઉત્તમોત્તમ ધર્મો પાળવા એજ તારી ફરજ છે. તેમ છતાં ગંગા અને સાગરના સમાગમમાં થએલી પહેલી આજ્ઞા અને બીજી મધુવનમાં થએલી આજ્ઞા આ બંન્ને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે. (માટે આ ત્રીજી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી ભાગવતના વિચારનો આગ્રહ છોડી પ્રભુ પાસે જવું એ શારાંશ છે.)

આજ્ઞા કેવા પ્રકારની તેની ગણના કરે છે.

मूलम्—देहदेशपरित्यागस्तृतीयो लोकगोचरः ॥
पश्चात्तापः कथं तत्र सेवकोऽहं न चान्यथा ।६॥

અર્થ--પહેલી દેહ ત્યાગ કરવાની, બીજી દેશ ત્યાગ કરવાની, અને ત્રીજી સંન્યાસ લેવાની, ત્રીજી આજ્ઞામાં મને પશ્ચાત્તાપ કેમ થાય? હું સેવક છું, એમાં ફેર નથી.

વિવેચન—**પહેલી દેહ ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.** દેહ ત્યાગ પ્રારબ્ધ કર્મ સુધી થતો નથી. અને બળાત્કારે કરવો એ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ છે, પરંતુ અહિઆં સર્વે જીવોની લગામ હાથમાં રાખનારા શાક્ષાત પરમાત્માની આજ્ઞાથી દેહત્યાગ કરવામાં બાધ નથી. આજ્ઞા ન પાળવામાં આવે તો તે પ્રતિબંધક (બાધ) રૂપ છે. **બીજી દેશ ત્યાગની આજ્ઞા હતી, ત્રીજી આજ્ઞા લોકમાં એટલે સ્મૃતિ વિગેરેમાં સ્પષ્ટ દેખાતી સંન્યાસ નામની છે.** તેથી ઘરનો ત્યાગ કરવો એ એમાં કારણ છે. પહેલી બે આજ્ઞાઓ ન પાળી અને આ ત્રીજી આજ્ઞા પાળવામાં આવવાથી પહેલી બે આજ્ઞાઓ પાળવા બરોબર થશે. તેમ છતાં અંતઃકરણને પહેલી બે આજ્ઞાઓનું ઉલ્લંઘનના અપરાધની ચિન્તા થાય તો કહે છે કે—ફળમાં વિલંબ થાય તો તે એક શિક્ષારૂપ છે, માટે સેવકે પશ્ચાત્તાપ કરવો યોગ્ય નથી. કારણ કે હું સેવક છું અને પ્રભુ મારી સેવા સ્વિકારે છે, તેથી તેમની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનના અપરાધ તરફ નજર રાખી મારી સંભાળ પણ ન લે? અને પોતાને છે. એમ માને છે, તેથીજ ફળના વિલંબરૂપ શિક્ષા કરી છે. માટે હું સેવક છું તેથી મને કોઇ પ્રકાકની ચિંતા કરવાનું કારણ નથી. ॥ ૬ ॥

કોઇ કહે છે કે **राजामित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा** રાજા તે કોઇનો મિત્ર થયો એવું જોયું કે સાંભળ્યું? આ વિચાર પ્રમાણે ભગવાન પણ સંભાળ ન લેતો શું કરવું? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—लौकिकप्रभुवत्कृष्णो न द्रष्टव्यः कथंचन ॥
सर्वं समर्पितं भक्तया कतार्थोसि सुखीभव ॥ ७ ॥

અર્થ—લોકના રાજાની માફક શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને માનવા ન જોઈએ. તેમને ભક્તિપૂર્વક બધુ અર્પણ કર્યું છે. માટે કૃતાર્થ (ભાગ્યશાળી)છે, અને આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી સુખી થા—.

વિવેચન—સામાન્ય રાજાઓની માફક શ્રીકૃષ્ણને ન માનવા જોઇએ. કારણ કે ક્યાં અલૌકિક પરમાનન્દ પરબ્રહ્મ સર્વ જગતના નિયન્તા શ્રીકૃષ્ણ, અને સામાન્ય એક અવિદ્યાબદ્ધ થયેલો જીવ રાજા ક્યાં ? શ્રીકૃષ્ણનો અંગીકાર નિત્ય છે. સ્વીકારેલાનો ત્યાગ કરતા નથી. કારણ કે તારા ઉપર કૃપા હતી તેથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને સર્વ અર્પણ કર્યું છે, તે પણ ભક્તિપૂર્વક, અર્પણ કરેલું હોવાથી તારો અંગીકાર કરેલો છે તેથી તું કૃતાર્થ થયો છું, વચમાં કૃપાના માનથી બે આજ્ઞા પ્રમાણે ન વર્તવામાં આવ્યું તેથી ફલના વિલંબ રૂપી શિક્ષા થઇ છે. માટે હવે ભાગવતવિવરણનો આગ્રહ છોડી શ્રીજી પ્રભુની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તી ને પહેલાંની માફક સુખી થા. આમ અન્તઃકરણને બોધ આપે છે. ॥ ૭ ॥

ભગવાનનો અંગીકાર નિત્ય છે એ સાબીત થયું પરંતુ પહેલાંના જેવું ફળ આપશે કે કેમ? એ શંકાનું નિવારણ કરે છે,

मूलम्—प्रौढापि दुहिता यद्वत्स्नेहान्न प्रेष्यते वरे ॥
तथा देहे न कर्तव्यं वरस्तुष्यति नान्यथा ॥ ८ ॥

અર્થ—પોતાની જુવાન છોકરી સ્નેહથી તેના વરને ત્યાં ન મોકલવામાં આવે તો વર જેમ ખેદવાળો થાય છે, તેમ દેહને વિષે ન કરવું, અને મોકલવામાં આવે તો ક્લિષ્ટ થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તેમ શ્રીકૃષ્ણ સ્વામી પ્રસન્ન થાય એમ કરવું.

વિવેચન—હે અન્તઃકરણ? પ્રભુને તારી જરૂર છે તેથી તારા દોષ ઉપર દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં તને પૂર્ણ ફળ આપશેજ, પ્રૌઢ અવસ્થામાં આવેલી કન્યા ઉપર બાપનો અતિશય સ્નેહ હોય તેથી વર પાસે ન મોકલે તો વર ખેદવાળો થાય છે, માટે તેવી રીતે દેહના સંબંધમાં ન કરવું. શ્રી પ્રભુને પોતાની અપેક્ષા (જરૂર) પડી છે એમ જાણતાં છતાં તેમ ન કરવામાં આવે તો પ્રભુ અસંતુષ્ટ થાય છે. અને આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. માટે જો આ પ્રમાણે નહિ કરતાં ત્યાં જવામાં વખત નહિ લગાડવામાં આવે તો પહેલાંની માફક સ્વેચ્છા પ્રમાણે ચાલનાર પ્રભુ પૂર્ણ ફળ આપશેજ. માટે ભગવાનના વિવરણ રૂપી આગ્રહને છોડી દઇને પ્રભુ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવામાં આવશે તો પૂર્ણ ફળ મળશે અને આજ્ઞાનું પાલન થશે. માટે દેહ ત્યાગમાં વિલંબ કરવો એ ઉચિત નથી. ॥ ૮ ॥

શ્રી ભાગવતનો અર્થ કરવાથી લોકમાં સારી પ્રસિદ્ધિ થશે અને ફરીથી કોઇક વખતે પ્રભુ પાસે જવાશે? એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન કરે છે.—

मूलम्—लोकवच्चेत् स्थितिर्मे स्यात् किं स्यात् इति विचारय ॥
अशक्ये हरिरेवास्ति मोहं मागाः कथंचन ॥ ९ ॥

અર્થ—(ભાગવતનો અર્થ કરી લૌકિકમાં પ્રસિદ્ધિરૂપી) લોકફળની પ્રાપ્તિ થાય તેનું મારે શું પ્રયોજન છે ? વિચાર કર ? અને (શરીર ત્યાગ એ અશકય છે. એમ પણ ન માનવું.) કારણ કે અશકય વસ્તુમાં શ્રીકૃષ્ણ સહાય છે. માટે કોઈ પ્રકારે મોહ પામીશ નહિ.

વિવેચન—વ્યાસે વ્યાસ સૂત્ર બનાવી જેમ પ્રસિદ્ધિ કરી તેવી રીતે અલૌકિક વેદાનુસાર ભાગવતના અર્થ કરી પ્રસિદ્ધિ અને ઉત્તમતા લોકમાં મેળવી, એની મારે શી જરૂર છે? કારણ કે એના કરતાં સર્વ કામ પૂર્ણ કરનાર ભક્તિમાર્ગના ઉત્તમોત્તમ ફળ રૂપ શ્રીકૃષ્ણના પૂર્ણાનન્દરૂપી અલૌકિક ફલ ભોગવવું એ હજારો દરજે શ્રેષ્ટ છે. આ અલૌકિક ફળ આગળ મોક્ષનો પણ હીસાબ નથી. માટે આ ફળ મેળવવા પ્રભુ આજ્ઞા પાળવી એજ ઉત્તમ છે. વળી દેહ ત્યાગ એ અશકય માનવામાં આવે તો કહે છે કે ભગવાનની આજ્ઞાથી દેહ ત્યાગ કરવો એમાં કંઈ અશકય છેજ નહિ, કારણ કે અશકય વસ્તુનું દુઃખ હરનાર શ્રીકૃષ્ણ સર્વત્ર સહાય છે. માટે અલૌકિક ફળ મેળવવામાં દેહ ત્યાગ અશકય છે. અને પહેલાંની માફક ફળ મળશે કે કેમ ? વિગેરે કોઇ પણ મોહ (ચિંતા)માં ન પડવું.

ઉપસંહાર અને ઉપદેશનું ફળ.

મૂલમ્—इति श्रीकृष्णदासस्य वल्लभस्य हितं वचः ॥

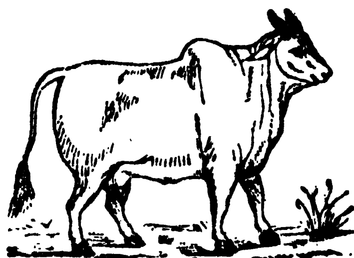
चित्तं प्रति यदाकर्ण्य भक्तो निश्चिन्ततां व्रजेत् ॥ १० ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણના દાસ શ્રીવલ્લભાચાર્યનું અન્તઃકરણને કહેલું હિતકારી વચન સાંભળે છે તે ભક્ત પણ ચિન્તાવગરનો થાય છે.

વિવેચન—ભક્તસહિત લીલારસથી યુક્ત પરમાત્માના દાસ અને પ્રભુને વહાલા એવા શ્રીવલ્લભનું વચન હિતકારી છે, કારણ કે શ્રીવલ્લભનું વચન આપ્તવાક્ય છે માટે દરેક રીતે તે પ્રમાણ છે અને ચિત્તને પણ તેમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર છે.

આ પ્રમાણે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ફળમાં પોતાની ચિત્તવૃત્તિ દોરી આ ગ્રંથના સાંભળનારા પોતાના ભકતો પણ ચિન્તાવગરના થશે એવી વૃત્તિ બતાવે છે. માટે આ પ્રમાણે સાંભળી નિઃશંક અને નિશ્ચિન્ત થવું એ ભગવદીયનું કર્તવ્ય છે.

इति श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचितः अन्तःकरणप्रबोधः समाप्तः ॥



નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય.

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો

વિવેકધૈર્યાશ્રયનિરૂપણ.



આચાર્યચરણને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી વાંચકવૃન્દને આ ગ્રંથનો ઉપક્રમ દર્શાવવામાં આવે છે.

બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી સેવકનો સેવામાં અધિકાર થયો. હવે સેવામાં પ્રવર્તમાન થયા પછી શરણ ભાવના રાખવી એ ભગવદીયનું પ્રથમનું ભૂષણ છે. આ સમય બારીક છે. તેથી સેવામાં અને ભગવાનના સ્નેહમાં ઘણા વિક્ષેપો આવે એ સ્વાભાવિક છે. માટે આ વિક્ષેપોને સહન કરવાનો રસ્તો બતાવવો એવો પરમ કૃપાળુ શ્રીમદાચાર્યજીને વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે જેથી આ ગ્રંથમાં ભક્તને કેવી રીતે વિવેક રાખવો, કેવી રીતે વિક્ષેપોમાં ધૈર્ય રાખવું, અને ભગવદાશ્રય કેવી રીતે રાખવો, આ ત્રણ અમૃત રસના પર્વને પાત્રમાં ભરવા "વિવેકધૈર્યાશ્રય" નામનો ગ્રંથ ભગવદીયો ઉપર કૃપા કરી લખે છે.

વિવેકનું સ્વરૂપ—

मूलम्—विवेकधैर्ये सततं रक्षणीये तथाश्रयः ॥
विवेकस्तु हरिः सर्वे निजेच्छातः करिष्यति ॥ ३ ॥

" प्रार्थिते वा ततः किं स्यात्? स्वाम्यभिप्रायसंशयात् ॥
सर्वत्र तस्य सर्वं हि सर्वसामर्थ्यमेवच ॥ २ ॥

„ अभिमानश्च संत्याज्यः स्वाम्यधीनत्वभावनात् ॥
विशेषतश्चेदाज्ञास्यादन्तःकरणगोचरः ॥ ३ ॥
„ तदाविशेषगत्यादि भाव्यं भिन्नं तु दैहिकात् ॥
आपद्गत्यादिकार्येषु हठस्त्याज्यश्च सर्वथा ॥ ४ ॥
„ अनाग्रहश्च सर्वत्र धर्माधर्माग्रदर्शनम् ॥
विवेकोयम् समाख्यातो धैर्यं तु विनिरूप्यते ॥ ५ ॥

અર્થ—વિવેક અને ધૈર્ય અને ભગવાનનો આશ્રય આ ત્રણ તો હમેશાં રાખવાં (કારણ કે આ ત્રણથી શ્રેષ્ટ પદ મળે છે.) વિવેકનું સ્વરૂપ એવું છે કે શ્રીપ્રભુ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે જેમ કરવું હશે તેમ કરશે ॥ ૧ ॥ માટે કોઈ પ્રકારે તેમની પાસે કશાની પણ પ્રાર્થના ન કરવી જોઇએ. શ્રી પ્રભુને આપવાની મરજી છે કે નહિ તે જાણ્યા શીવાય તેમની પાસે યાચના કરવાથી પણ શું વળવાનું છે? અને ભગવાનને આપવું હશે તો તે સામર્થ્યવાળા છે, એમને કશું દુર્લભ નથી. ॥ ૨ ॥ વળી આ સઘળું પરમાત્માને તાબે છે. એમ આત્મનિવેદન કર્યા પછી ભાવના રાખી

* વાંચનારને "વિવેક" નું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજાય એવા આશયથી આ પાંચ શ્લોકોનો અર્થ અને વિવેચન સાથે કરેલું છે. કારણ કે પાંચ શ્લોકથી વિવેકનું સ્વરૂપ આલેખ્યું છે. ચાર શ્લોકથી ધૈર્ય, અને પૂર્ણ થતાં સુધી આશ્રય સમજાવેલ છે.

અભિમાન (મમતા) મુકી દેવું જોઇએ. વળી મહાપ્રભુજીની સેવાની આજ્ઞાઓ કરતાં પ્રભુની સેવા સંબંધી વિશેષ આજ્ઞા થાય તો તે આજ્ઞા અવશ્ય કરવી. આ આજ્ઞા, ભક્તને સ્વપ્ન-દ્વારા થાય છે. ॥ ૩ ॥ (ભગવાનની આજ્ઞા સામાન્ય લૌકિક હોતી નથી.) તેથી દેહ સંબંધથી એટલે સ્રીનો વિવાહ જનોઈ વિગેરે લૌકિક આજ્ઞાથી જુદીજ સેવાસંબંધી આજ્ઞા હોવી જોઇએ. અને પોતાની પાસે દ્રવ્ય વિગેરે ભગવત કાર્યોમાં ટોટો પડતો હોય તો (દેવું કરીને પણ તે પ્રમાણે કરવું) એવી હઠ રાખવી નહિ સ્માર્ત અને વેદમાં કહેલાં કર્મ, ધર્મમાં પણ આગ્રહ ન રાખવો, કેમકે સેવામાં વિક્ષેપ પડે અને ધર્મ અધર્મનો વિચાર સૂક્ષ્મ અવલોકનથી કરવો. આ પ્રમાણે વિવેક કહ્યા હવે પછી ધૈર્યનું સ્વરૂપ કહેવાશે. ॥ ૫ ॥

વિવેચન—આ પાંચ શ્લોકમાં વિવેક બતાવ્યા છે બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી આ વિવેક રાખવા, અને સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું.

વિવેક ૧—આ લોક સંબંધી ધન, દ્રવ્ય વિગેરે પ્રભુજ મેળવી આપે છે. અલૌકીક સેવામાં ઉપયોગ આવતા પદાર્થો પણ પ્રભુજ મેળવી આપે છે. માટે કશા વાસ્તે સેવા છોડી પ્રયત્ન ન કરવો અને મનુષ્યોમાં પણ યાચના ન કરવીજ.

વિવેક ૨—પ્રાર્થના ન કરવી અર્થાત્ પ્રભુ પાસે કંઇ પણ યાચના ન કરવી, કારણ કે પ્રભુ સર્વ જગત્‌માં અને વિશેષે ભક્તના મનોરથો સમજે છે, જાણે છે, અને ઇચ્છા થાય છે ત્યારે પૂરા પણ કરે છે.

વિવેક ૩--સ્વામીશ્રી પ્રભુ પાસે આપણે જે વસ્તુ માગીએ છીએ તે વસ્તુ આપવાનો અભિપ્રાય છે કે નહિ તે જાણ્યા શિવાય પ્રભુ પાસે યાચના કરવી એ અવિવેક છે. કેમકે તેમની ઇચ્છા હશે તો યાચના વગર આપશે. નહિ ઇચ્છા હશે તો યાચનાથી પણ નહિ આપે. જીવ અલ્પજ્ઞ હોય છે તેથી તેની યાચના પણ અલ્પ હોય છે પ્રભુ અલ્પ વસ્તુ આપી મહત્ફળ નહિ આપે, જુઓ ભાગવતમાં કુબ્જાને મળેલું યાચનાથી અલ્પફળ.

વિવેક ૪--પ્રભુનું સામર્થ્ય એવું છે કે પોતાની ઇચ્છા થતાં ભક્તને આપવાની વસ્તુ તુરત મેળવી આપે છે. કારણ આ જગતના અધિપતિ પોતે છે, તેમાં આ મારૂં છે. આનો અધિપતિ હું છું, એવું ભાન રાખવું અવિવેક ગણાય છે. માટે ભગવાન્ ગમે તે રીતે સ્વેચ્છા છતાં પૂરી પાડે છે. માટે સેવા છોડી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરવો નહિ.

વિવેક ૫--દેહ અને આત્મા ધન, દ્રવ્ય વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી દેહની અંદર રહેલી ૧૧ ઇંદ્રિયોને પ્રભુમાં જોડવી. લૌકીક વ્યવહારમાં આ ઇન્દ્રિયો જોડાય તો અવિવેક છે. વળી દેહની સાથે સંબંધ ધરાવનારાં સ્ત્રી, પુત્ર, વિગેરે કુટુંબમાં અભિમાન છોડી દઇ તેમને પણ પોતાની સાથે સેવામાં જોડવાં. અને તેમના ભરણ પોષણ સારૂં પ્રયત્ન કરવો નહિ, કારણ આત્મનિવેદનમાં સ્ત્રી, પુત્ર વિગેરેનું સમર્પણ કરી દીધું છે, તેથી તેમનું શરણ ભગવાન હોવાથી તેઓશ્રીનેજ તેમની ફીકર છે.

વિવેક ૬—મહા પ્રભુજીએ નિબંધ વિગેરે ગ્રંથોમાં સેવા સારૂં આજ્ઞાઓ કરી છે. આ આજ્ઞાઓ કરતાં વિશેષ શ્રી પ્રભુની સેવા સંબંધમાં આજ્ઞા થાય તો તે અવશ્ય કરવી. આ આજ્ઞામાં ભગવાનને અમુક કાર્ય ઇષ્ટ છે. વહાલું છે, એવું માલૂમ પડે તો તે ખાસ કરવું. આ આજ્ઞા

ભક્તના અન્તઃકરણમાં સ્વપ્ન દ્વારા ભગવાન કરે છે. આ આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તતાં ભક્તને ભગવાન્ સર્વાંશે સ્ફુરે છે, આ આજ્ઞા ન થઇ હોયતો મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું. ઘણું કરીને પ્રભુની આજ્ઞા લૈકિક કાર્ય સારૂં થતી નથી. તેથી દેહના સંબંધ વાળા કુંટુંબ વર્ગમાંથી જૂદાજ પ્રકારની સેવા સંબંધમાં આજ્ઞા થાય છે, તેથી વિવાહ–ઉપવીત વિગેરેમાં આ ભગવાનનું ધન છે, એવું માની ઉત્સાહથી યશની આશાએ વિશેષ ખર્ચ કરવું નહિ.

વિવેક ૭—પોતાની પાસે ધન અધિક હોય તે અવસ્થામાં વિશેષ પ્રભુનાં કર્મ ભોગ વિગેરે કર્યાં. અને આપત્તિના (ધન ન હોય) તે સમયમાં પણ તેટલુંજ દેવું કરીને ભોગ વિગેરે કરવું એવી હઠ લેવી નહિ. કારણ ભગવાન્ સ્નેહથી અર્પણ કરેલી જૂજ વસ્તુ પણ આનંદથી સ્વીકારે છે.

વિવેક ૮—વેદમાં કહેલાં અને સ્મૃતિ વિગેરેમાં કહેલાં કર્મો પણ આગ્રહ વગર સેવામાં અડચણ ન કરે એવી રીતે કરવાં, અને ભગવાનની સાથે સંબંધ નહિ રાખનારાં જેટલાં કર્મ છે, તે છોડી દેવાં.

વિવેક ૯—જે કર્મો કરવાથી અધર્મ થાય તે કર્મ ન કરવાં અને જે કર્મો ન કરવાથી દોષ લાગતો હોય તે સેવાથી બચતા વખતમાં કરવાં, ૧ સ્મૃતિમાં કહેલા ધર્મો. ૨ વેદમાં કહેલા ધર્મો. ૩ ભગવાનના ધર્મો. આ ત્રણમાં એક એકથી અનુક્રમે બળવાન છે. તેથી ભગવાનના ધર્મો પાળતાં વેદ અને સ્મૃતિના ધર્મોનો ત્યાગ કરવામાં દોષ નથી. કારણ ભગવાનના ધર્મોને શાસ્ત્રમાં બળવાન ગણ્યા છે, આ સમજીને વેદ–સ્મૃતિ–દેહ–અને લૈકિક સર્વે ધર્મો ઉપર આગ્રહ રાખ્યા શીવાય કરવાં, સેવાથી બચતા વખતનાં વેદાજ્ઞાનાં કર્મ ઉચિત છે. ॥

આ પ્રમાણે સેવા સંબંધમાં કહેલા વિવેકોને બ્રહ્મસંબંધ થયા પછી અવસ્ય પાળવા જોઇએ. અને બહારના વિષયમાં લગતા વિવેક રાખવા એ ભગવદીયોનું ભૂષણ છે હવે હૃદયમાં ધૈર્ય કેવી રીતે રાખવું તે કહેવામાં આવે છે ॥ ૫ ॥

मूलम्—त्रिदुःखसहनं धैर्यमामृतेः सर्वतः सदा ।
तक्रवद्देहवत् भाव्यं जडवद्गोपभार्यवत् ॥६॥
" प्रतीकारोयदृच्छातः सिद्धश्चेन्नाग्रही भवेत् ॥
भार्यादीनां तथाऽन्येषामसतश्चाक्रमं सहेत् ॥७॥
" स्वयमिन्द्रियकार्याणि कायवाङ्मनसा त्यजेत् ॥
अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनात् ॥८॥
" अशक्ये हरिरेवास्ति सर्वमाश्रयतो भवेत् ॥
एतत्सनहमत्रोक्तमाश्रयोऽतो निरूप्यते ॥९॥

અર્થ—* આધિભૌકિત્તક, આધ્યાત્મિક, અને આધિદૈવિક આ ત્રણ પ્રકારના દુઃખનું મરણ સુધી સહન કરવું એ **ધૈર્ય** કહેવાય **છે**, તે સહન કરવાસારૂં છાશની માફક દેહવાળાએ દેહાદિકમાં અને તેના સંબંધીઓમાં પણ રહેવું અને જડભરતની માફક આચરણ કરવાં અને ગોપસ્રીઓની માફક રહેવું. ॥ ૬ ॥ શ્રી ભગવાનની ઇચ્છાથી સ્રી, પુત્ર વિગેરે અનુકૂલ હોય અથવા ઉદાસ હોય કે ગમેતેમ હોય,

* આનું સ્પષ્ટીકરણ વિવેચનમાં જુઓ

પરંતુ સેવામાં આડાં ન આવતાં હોયતો તેઓનો ત્યાગ કરવામાં આગ્રહ ન કરવો. તેમ બીજા બન્ધુ, સંબંધીઓનો પણ સેવામાં પ્રતિબંધવાળાં ન હોયતો ત્યાગ ન કરવો, અને હલકામાણસોના તિરસ્કાર વિગેરે સહન કરવું, ॥ ૭ ॥ પોતે કાયા, મન, અનેવાણીથી ઇન્દ્રિયોના લૌકિક વિષયો ત્યાગ કરવા. (અને અલૌકિક ભગવદ્ વિષયમાં જોડવા.) આ સર્વ વિષયો વિગેરેનો ત્યાગ કરવામાં દુઃખસહન કરવા વિગેરેમાં ધીરજ ન રહે તો પણ (દીનતા પૂર્વક) એટલે પોતાના પ્રયત્નથી કંઈ સાધ્ય નથી, એવું અંસામર્થ્યપણું મનમાં લાવી ધીરજ પકવી જોઇએ ॥ ૮ ॥ આ ઉપર બતાવેલું ધૈર્ય ન બની શકેતો દીનતા પૂર્વક શ્રીહરિને શરણે જવું, તેથી સર્વ વિવેક અને ધૈર્ય સિદ્ધ થશે. માટે આ પ્રકારે ધૈર્યનું સ્વરૂપ કહ્યું. હવે પછી આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજાવાશે. ॥ ૯ ॥

વિવેચનઃ—દેહના સંબંધી જે દુઃખ રોગ વિગેરે, અને પ્રાણી વાઘ વિગેરે તથા સગાસંબંધાથી જે દુઃખ થાય તે બધાનો **આધિભૌતિક**માં સમાવેશ થાય છે. અને કામ તથા ક્રોધ વિગેરેથી જે દુઃખ થાય તેનો **આધ્યાત્મિક**માં સમાવેશ થાય છે. અને પરામાત્માએ આપણી કસોટી જોવા કે કંઇ સ્વેચ્છાથી જે કંઈ દુઃખ કર્યું હોય તે **આધિદૈવિક** દુઃખ કહેવાય છે. આ ત્રણ દુઃખોને સહન કરતાં એ ધૈર્ય છે. આ ધૈર્ય મરણ સુધી રાખવું. ધૈર્ય નહિ હશે તો ચંચલ મન થઇ દુઃખી થઇ સેવામાં વિરોધ આવશે.

આ ધૈર્ય રાખવા સારૂં સહેલા ઉપાયો નીચે પ્રમાણે છે.

૧. દેહના અભિમાનનો અને સર્વ લૌકિક પદાર્થના અભિમાનનો ત્યાગ કરવો. જેમ **છાશ હોય** છે, તે સારવગરની છે, એમ માની એના ઉપર પૂરતો અભિમાન હોતો નથી, તેમ ભગવાન્ શીવાય સર્વ નિઃસાર છે, એમ માની અભિમાન છોડવું અને માખણની માફક સાર વાળા ભગવાન્માં મન રાખવું, આનાથી પહેલું દુઃખ સહન થશે. આ છાશના દાખલા ઉપર એક વાત છે તે આ ગ્રંથના છેડામાં મૂકી છે.

૨. **જડભરતજી** પોતે કોઇ પણ વિષય ઉપર, ઇંદ્રિયો ઉપર, દેહ ઉપર પણ આસક્તિ વગરના હતા, જેથી રહૂગણરાજાની પાલખી ઉચકવા રૂપી, અંબીકાના આગળ વધ રૂપી અપમાન વિગેરે દુઃખો સહન કર્યાં, પણ બીલકુલ દેહ ઉપર અભિમાન નહિ હોવાથી ક્રોધાદિક નહિ કરતાં માન અપમાન સમાન માન્યું હતું—તેમ અભિમાન છોડી માનઅપમાન સમાન માની કામ ક્રોધાદિકથી મનને રોકવું. આનાથી આધ્યાત્મિક દુઃખ સહન થશે.

૩. **ગોપસ્ત્રીઓ.** જેમને ભગવાનની પાસે જવા દેવામાં આવ્યાં ન હતાં, એ અન્તર્ગૃહગતાઓનો પ્રારબ્ધભોગ પૂરો થયો કે તુરત પ્રભુ પ્રાપ્તિ થઇ હતી. તેમ ભગવાન કંઇ ફળ આપવામાં વિલંબ કરે કે કંઇ પ્રારબ્ધ ભોગ પૂરો કરવા સારૂં દુઃખથી કસોટી કરે, પણ પોતે બીલકુલ ધૈર્ય ન છોડતાં પ્રભુ પોતે ઇચ્છાનુસાર સર્વ પ્રાપ્તિ કરી આપશે, એમ ધારી સહન કરવું,—વળી રાસમાં સામેલ થનારી ગોપીજનો પોતે વેણું નાદ સાંભળી આવ્યાં ત્યારે ભગવાને તેમને પાછા જવા આજ્ઞા કરી, પરંતુ પાછું જવાથી ફળ મળે એમ ન હોવાથી પોતે ગભરાયાં. તોપણ ધૈર્યરાખી, ગદ્દગદ્દ કંઠથી ભક્તિવાળો જવાબ આપ્યો કે જેથી તેમને ફળ થયું. તેવી રીતે તે દુઃખમાં **ધૈર્ય રાખી** ભક્તિમાર્ગમાં રહેવાથી ફળ મળેજ. એ ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થયો.

૪ સ્ત્રી વિગેરે સેવામાં અનુકૂલ હોય તો તેમની પાસે સેવા કરાવવી, અનુકૂળ ના હોય તો પોતે સેવા કરવી, અને તેઓ સેવામાં અડચણ રોધ કરનાર હોય તોજ ત્યાગ કરવો. રોધ કરનાર ન હોય તો ત્યાગ કરવાની મના છે. કારણ તેમનું ભરણપોષણ ન થવાથી સામા થઇ દુઃખી કરે તો વિશેષ રોધ થાયછે.

૫ સેવાના મહાપ્રસાદરૂપ ભોગોનો ઉપભોગ કરતાં બાધ નથી. માટે તેનો ત્યાગ ન કરવો, પરંતુ સંસારિસુખોને વાસ્તે કે પોતાના સુખ સારૂ ભોગો ભોગવવા દોષ રૂપ છે. માટે તેનો ત્યાગ કરવો. એ ત્યાગ કરવામાં ધૈર્યની જરૂર છે.

૬ પેઢી પરંપરાથી મળી આવેલું ધન શુદ્ધ હોવાથી તેનો ત્યાગ ન કરતાં પ્રભુમાં યોજવું. અને તેનાથી અન્નાદિકના ભોગો પ્રભુને ભોગવાવવા, અને તે પ્રસાદી ભોગો ભોગવવામાં બાધ નથી. કારણ કે તે ઇશ્વરેચ્છાથી મળી આવેલા છે.

૭ સંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર, બંધુઓ, મિત્રો, પિતૃઓ વિગેરેના સંબંધમાં ન્યૂનતા થાય કે કોઇ અનેક કારણસર સામા થઇ અપમાન કરે તો પણ ક્રોધ ન કરવો. અને તેમના કરેલા અપરાધને ક્ષમા આપવી. એ ભૂષણ છે. ક્રોધથી મન ચંચલ થતાં સેવામાં પ્રતિબંધ થાય છે. એ યાદમાં રાખવું. **માટે ક્રોધ જાળવવા ધૈર્યની જરૂર છે.**

૮ ઇન્દ્રિયોના વિષયો, કાયાના, વાચાના, અને મનના, આ ત્રણ પ્રકારના છે. તે લૌકિક ત્યાગ કરવા. અને અલૌકિક પ્રભુસંબંધમાં જોડવા. આ લોકમાં રહેવું અને લૌકિક વિષયોનો ત્યાગ કરવો, એ મહાન્ કઠણ હોવાથી તેમાં **ધૈર્યની જરૂર છે.**

૯ દરિદ્રાવસ્થામાં પૈસોટકો ન હોય તો અને આ ભગવાને કસોટી કરવા દુઃખ કરી સેવામાં ઉપયોગી વસ્તુઓ મળવી દુર્લભ કરી હોય તેવી અવસ્થામાં પણ ધૈર્ય રાખી પ્રભુ ઇચ્છા થશે ત્યારે સર્વ આપશે. એવી બુદ્ધિ રાખવા **ધૈર્યની જરૂર છે.**

૧૦ વિષયોનું ધ્યાન ન કરવું, ક્રોધ ન કરવો, નિસ્પૃહ થવું, એ મનનો ત્યાગ છે. ભોગ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ ન કરવું, શરીરથી કોઇને દુઃખ ન દેવું. એ કાયાનો ત્યાગ છે. કડવાં વચન ન બોલવાં, ખપ વગરનું ન બોલવું, થોડું અને રહસ્યવાળું બોલવું. એ વાણીનો ત્યાગ છે, આમાં **ધૈર્યની જરૂર છે.**

૧૧ સ્વભાવ જીતવા સારૂ દીનતા કરવી. કે હું કંઇ સમર્થ નથી. એમ ભાવના કરવી. અને પ્રભુ ઇચ્છાથી મળી આવેલા ભોગોનો ત્યાગ ન કરવો. શરીર નિર્વાહ સારૂ તેની જરૂર છે પરંતુ વિશેષ મેળવવા ઇચ્છા ન રાખવી. **આમાં ધૈર્યની જરૂર છે.**

૧૨ સેવામાં પૂરૂં મન હોય પરંતુ ઉપર બતાવેલા ધૈર્યને રાખવા અસમર્થ થાય તો ભગવાનનું શરણ રાખવું- તેમને આશ્રયે જવું. ભગવાન્ શરણે આવેલાનું સર્વ રીતે પૂર્ણ કરે છે. અને ધૈર્ય પણ તેમનાથી પ્રાપ્ત થશે. અશકય વસ્તુ શકય થઇ જાય છે, માટે દરેક રીતે **આ ધૈર્યના નિયમો પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્ન કરવો** એથી સેવાનો નિષ્કંટક માર્ગ માનસી પર્યંત પ્રત્યક્ષ થાય છે.

હવે આશ્રયનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્ ऐहिके परलोके च सर्वथा शरणं हरिः ॥
दुःखहानौ तथा पापे भये कामाद्यपूरणे ॥ १० ॥

"भक्तद्रोहे भक्त्यभावे भक्तैश्चातिक्रमे कृते
"अशक्ये वा सुशक्ये वा सर्वथा शरणं हरिः ॥ ११ ॥
"अहंकारकृते चैव पोष्यपोषणरक्षणे ॥
"पोष्यातिक्रमणे चैव तथान्तेवास्यतिक्रमे ॥ १२ ॥
"अलौकिकमनः सिद्धौ सर्वार्थे शरणं हरिः
"एवं चित्ते सदाभाव्यं वाचा च परिकीर्तयेत् ॥ १३ ॥
"अन्यस्थ भजनं तत्र स्वतो गमनमेव च ॥
"प्रार्थना कार्यमात्रेऽपि ततोऽन्यत्र विवर्जयेत् ॥ १४ ॥
"अविश्वासो न कर्तव्यः सर्वथा बाधकस्तु सः ॥
"ब्रह्मास्त्रचातकौ भाव्यौ प्राप्तं सेवेत निर्ममः ॥ १५ ॥
"यथाकथंचित्कार्याणि कुर्यादुच्चावचान्यपि ॥
"किं वा प्रोक्तेन बहुना शरणं भावयेद्धरिम् ॥ १६ ॥
"एवमाश्रयणं प्रोक्तं सर्वेषां सर्वदा हितम् ॥
"कलौ भक्त्यादिमार्गा हि दुःसाध्या इति मे मतिः ॥१७॥

"समाप्तम् विवेक धैर्याश्रय निरूपणम् ॥

અર્થ—આ લોક તથા પરલોક સંબંધી સુખો મેળવવા માટે, દુઃખને નિર્મૂલ કરવા માટે, પાપ નાશ કરવામાં, ભય વખતે, સંસારીક સુખો મેળવવા માટે, પ્રભુનીજ શરણભાવના રાખવી ૧૦ વળી ભગવાનૂના ભકતોનો દ્રોહ થઇ ગયો હોય, ભક્તિ પ્રાપ્ત

ન થતી હોય, ભગવાનના ભક્તો આપણું અપમાન વિગેરે કરે તો અથવા કઇ અશક્ય કાર્ય કરવું હોય કે બની શકે એવું હોય, તો પણ ભગવાનની શરણભાવના રાખવી ॥૧૧॥ અહંકાર કર્યો હોય, અને કુટુંબ વિગેરેના પોષણ સારૂં, અને તેમણે તથા શિષ્યે આપણું અપમાન વિગરે કર્યું હોયતો, ॥૧૨॥ અને સઘળી ઇંદ્રિયો અલૌકિક બનાવવા સારૂ અલોકિક સઘળા પદાર્થો મેળવવા સારૂં પ્રભુને શરણે જવું અને શ્રી હરિની ભાવના પૂર્વક વાણીથી તેમનું કીર્તન કરવું. ॥ ૧૩ ॥ બીજા દેવોના ભજનને ત્યાગ કરવું, અને બીજા દેવના સ્થાનમાં ન જવું, તેમ કાર્યસિદ્ધ કરવા સારૂ બીજા દેવોની પ્રાર્થના પણ મુકી દેવી, ॥ ૧૪ ॥ અવિશ્વાસ કરવો નહિ, કારણ કે તે બાધરૂપ છે. અવિશ્વાસ કરે તો બ્રહ્માસ્ત્રની માફક થાય. અને ચાતકપક્ષી સ્વાતી નક્ષત્રના જલનો વિશ્વાસ રાખે છે તેમ વિશ્વાસ રાખવો. અને જે મળે તે મમતા શીવાય ભોગવવું, ॥ ૧૫ ॥ વળી કરવા લાયક લૌકીક કે વૈદિક કાર્ય કરવામાં પણ આસક્તિ ન રાખવી. વધારે શું કહીએ સર્વ હરિના આશ્રય (શરણ) થી સર્વ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૬ ॥ આ પ્રમાણે સઘળા લોકોને હિતકારી આ આ-આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજાયું છે માટે તે પ્રમાણે વર્તવું. કારણકે આ કલિયુગમાં ભક્તિ વિગેરે માર્ગો દુઃખે થઈ શકે એવા છે ॥ ૧૭ ॥

વિવેચન–આશ્રયનું સ્વરૂપ બતાવતાં કહે છે કે સર્વ આ લોક અને પરલોકના સર્વ કાર્યોમાં ભગવાનનો આશ્રય કરવો. ભગવાનનું શરણ રાખવું, એ ભગવદીયોનું ખાસ ભૂષણ છે. પ્રથમ કર્તવ્ય છે.

૧–સેવામાં ચિત્ત હોય પરંતુ સેવામાં દેહ, અને ઇન્દ્રિયો, વિગેરેનાં આગળ ગણાવેલાં દુઃખો અડચણ કરેતો તે ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખનો નાશ કરવા પ્રભુનો આશ્રય કરવો.

૨–ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે કે, " સર્વધર્મોને છોડી મારે શરણ આવ,, માટે સેવામાં કંઇ અપરાધ રૂપી પાપ થયું હોય તો ક્ષમા યાચના કરી ભગવાનો આશ્રય કરવો, પ્રાયશ્ચિતની જરૂર નથી, પ્રાયશ્ચિત પારકાને હોય છે. આપણે ખાસ ભગવાન્ ના હોવાથી જરૂર નથી,

૩–અને બ્રહ્મા વિગેરેથી પણ ન મેળવી શકાય એવા પ્રભુ મારાથી કેવી રીતે મેળવી શકાશે, એવા ભયમાં પણ પ્રભુ આશ્રય કરવો. શંકરે પણ ભસ્માસુરના ભયમાં ભગવાનનો આશ્રય લીધો હતો.

૪–આ લોકનાં સુખ વાસ્તે ઇચ્છા હોય તો પણ પ્રભુઆશ્રય કરવો.

૫–ભૂલમાં કે જીવના હલકા સ્વભાવથી કોઇ વખત ભકતનો દ્રોહ થયો હોય તો ભગવાનના આશ્રય શિવાય બીજો રસ્તો નથી. જુઓ ભાગવતમાં દુર્વાસા પાછળ મર્યાદાભક્ત અંબરીષનું રક્ષણ કરવા ભગવાનનું ચક્ર પાછળ પડ્યું. ત્યારે છેવટે ભગવાનનો આશ્રય લેવો પડ્યો તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતનો દ્રોહ કરેતો ભગવાન્ કેમ ! સહન કરે !

૬–સેવામાં પ્રવર્તમાન થાય પરંતુ ભક્તિમાં પ્રેમ ન થાય તો પણ ભગવાનનો આશ્રય કરવો.

+ પાપ મટાડવા સારૂં શાસ્ત્રોકત ઉપાય કરવા તે પ્રાયશ્ચિત."

૭–ભક્તોનું અપમાન વિગેરે કંઇ કરવું નહિ, તેમ છતાં ભક્ત આપણું અપમાન (તિરસ્કાર) કરે તો સહન કરી મારો કંઇ દોષ હશે એવો વિચાર કરી દોષ શુદ્ધિ માટે **ભગવદાશ્રય કરવો.**

૮–પોતાથી નહિ બની શકતાં કાર્યોમાં ભગવાનનો આશ્રય કરવો. પરંતુ બની શકતાં એવાં કાર્યોમાં પણ પ્રભુ આશ્રય રાખી, આ શ્રી પ્રભુના આશ્રયથી બન્યું એમ માનવું. મેં કર્યું એવું અભિમાન ન રાખવું. કારણ પ્રભુ ઈચ્છા બળવાન છે, તે બની શકે એવાને પણ ન બની શકે એવું કરી દે છે.

૯–અભિમાન થાય છે ત્યારે આસુરાવેશ આવે છે. અને તેમાં બહુજ અધર્મને અન્યાયનાં કામ થાય છે. પરંતુ વિવેક મેળવતાં એમ લાગે કે આ અભિમાનથી આ કામ કર્યું છે, તે ખોટું છે. તો તેના નિવારણ સારૂ પ્રભુઆશ્રય કરવો.

૧૦–કુટુંબ વિગેરેના પોષણ સારૂ પ્રભુ આશ્રય કરવો, અને કુટુંબવર્ગથી કે શિષ્યથી અપમાન કે તિરસ્કાર થાય તો તેના સામો ક્રોધ ન કરતાં પ્રભુઆશ્રય બળવાન્ છે.

૧૧–દેહ, ઇન્દ્રિય, મન વિગેરેમાંથી સામાન્ય આચાર વિચારો કાઢી ઉત્તમ અલૌકિકમાં શી રીતે દોરાય? એ સવાલના જવાબમાં દૃઢ પ્રભુઆશ્રય શીવાય બીજો ઉપાય નથી. માટે જ્ઞાનરૂપ ચિત્તમાં શ્રીહરિનો આશ્રય રાખવો અને વાણીથી કીર્તન કરવું.

૧૨–અન્યાશ્રયથી એટલે બીજા દેવમાં ચિત્ત પરોવવાથી શ્રીકૃષ્ણની એકતાન ભક્તિ ખંડીત થતાં ભ્રષ્ટ થાય છે. તેમ અન્યાશ્રય થાય તેવા સ્થાનમાં ગમન ન કરવું, કેમકે ભગવાનના આશ્રયમાં ખામી લાવનાર છે. ભગવાનને ગીતામાં **अनन्याः चिन्तयन्तो मां** અર્થાત્

કેવળ ભગવાનનુંજ ચિન્તવન કરનારા ભકતો વહાલા છે, એમ કહ્યું છે.

૧૩–ભગવાન્ શીવાય બીજા પાસે પ્રાર્થના પણ ન કરવી. અને સ્વમાર્ગના નિયમ પ્રમાણે પ્રભુ ઇચ્છા બળવાન હોવાથી પ્રભુ પાસે પણ પ્રાર્થનાની આવશ્યકતા નથી,

૧૪–પ્રભુના આશ્રયમાં જરા પણ અવિશ્વાસ ન રાખવો કેમકે અવિશ્વાસથી આશ્રય (શરણુ) રહેતું નથી. ત્યારે પ્રભુ પણ દૃઢ વિશ્વાસ વગરના આશ્રયવાળાને સહાય આપવા તત્પર થતા નથી. જુઓ રામાયણ. હનુમાનજીને ઇન્દ્રજીતે એક સુતરના તાતણામાં બ્રહ્માસ્ત્રની ભાવના કરી બાંધ્યા ને રાવણ પાસે લાવ્યા. રાવણને બ્રહ્માસ્ત્રના તાતણા ઉપર વિશ્વાસ ન રહ્યો અને સાંકળે બાંધવા હૂકમ કરતાં બ્રહ્માસ્ત્ર અવિશ્વાસથી છુટું થઇ ગયું અને હનુમાનજીને લોઢાની સાંકળોનો હીસાબ ન હતો તેથી તેને તોડી લંકા બાળી. માટે અવિશ્વાસ રાખવો એ દૃઢ આશ્રયને હાનિ કરનાર છે, માટે ચાતકની માફક વિશ્વાસ રાખવો ચાતક પક્ષિ સ્વાતિનું જળ પીવું એવો દૃઢ આગ્રહ રાખી બેસે છે. ને વરસાદની વાટ જુએ છે. ત્યારે ભગવાન્ તેને સ્વાતિના જળનું પાન કરાવે છે એ વિશ્વાસનું ફળ છે.

૧૫–માટે પ્રભુ ઇચ્છાથી મળેલું હોય, અને મળે તે સઘળું અહંતામમતા વગર ભોગવવું. વાપરવું. અને સુખ દુઃખ પણ સમાન રીતે આશ્રયપૂર્વક ધૈર્યતાથી સહન કરવાં.

૧૬–લૌકિક અને વેદમાં કહેલાં કાર્યો મમતા રાખ્યા શિવાય સેવામાં બાધ ન આવે એવી રીતે અને વેદ પ્રભુની આજ્ઞા છે એમ સમજી કરવાં, તેમાંજ આગ્રહ રાખવામાં આવે તો શરણુ ભાવના તુટે.

૧૭-આ આશ્રયનું સ્વરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમી, બ્રહ્મચારી, વાનપસ્થી કે સંન્યાસી હોય, બ્રાહ્મણ હોય, કે ક્ષત્રી, વૈશ્ય, શુદ્ર હોય ગમે તે હો તે હો, પરંતુ આ ભગવદ્આશ્રયનું સ્વરૂપ સમજવાની અને પાળવાની સર્વને જરૂર છે. કારણ કે આ કલિકાલમાં ભગવાદાશ્રય (પ્રભુનું શરણ) શિવાય કોઇ પણ ઉપાય અસ્તિત્વ ધરાવતો નથી, સાધનોમાં સાધનત્વ રહ્યું નથી, કર્મોમાં દોષત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. જ્ઞાન તે અવૈરાગ્યથી અપજ્ઞાન થયું, તો પછી ભગવદાશ્રય કયો અંધ ન કરે ?

આ ગ્રંથમાં આપેલા છાશના દાખલા ઉપર એક વાત છે. તે નીચે પ્રમાણે છે.—ગોવાળણો સાથે એક બાઇ છાશની ગોળી માથે મુકી જતી હતી તેવામાં માથા ઉપરથી છાશની ગોળી પડી ગઇ. તો પણ આ બાઇતો હસવા લાગી. ત્યારે ગોવાળણોએ પુછ્યું કે દીલગીર થવાને બદલે તું હસે છે કેમ ? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે—હું એક રાજાની હતી. તેવામાં મને એક રાજા હરણ કરી ગયો. તેણે મને સ્ત્રી થઇ રહેવા કહ્યું. ત્યારે મેં ૭ માસની મુદત આપી. એવામાં મારો મૂળ પતી મારા સ્થાપેલા અન્નસત્રમાં મળી આવ્યો. અને રાજાને વીષ દઇ મારી મારા પતીને રાત્રે મળવા ગઇ ત્યારે તે પણ સાપ કરડવાથી મરી ગયો. ત્યાંથી વેસ્યાને ત્યાં સપડાઇ. ત્યાં પૂત્ર વ્યભિચાર કરવા આવેલો જોઇ શોકથી ચિતામાં પેઠી. ત્યાં પણ તાપ સહન ન થવાથી બહાર નીકળી ને હાલ ગોપી છું દૈવ યોગથી આવા મોટા બનાવો મેં જોયા છે. **शोचामि गोप गृहिणी कथमद्यतक्रम्.** તો આ સાર વગરની છાશનો હું કેમ શોક કરૂં ?

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितम् " विवेक धैर्याश्रयनिरूपणम् समाप्तम्. "

नमः श्रीकृष्णाय.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચલો.

कृष्णाश्रयग्रंथ.



दोषान्दलति यः सर्वान्कालकर्मस्वभावजान् ॥
कांक्षे तं कृष्णकटाक्षं रासलीलार्थसंयुतम् ॥ १ ॥
यः श्रुतिलोकदेशानां दोषाणां श्रेषति श्रमम्
श्रये तमाश्रयं कृष्णं श्रन्थये पोषणाद्विभोः ॥ २ ॥
पश्चामि यदहं गूढं गोविन्दाश्रयगुम्फितम् ॥
कपैव गुरुवर्याणाम् अन्यथा नास्ति मे गतिः ॥ ३ ॥



શ્રી મદાચાર્ય ચરણે આ ગ્રંથ લખવા જે પ્રવૃત્તિ કરી છે. તે કેવલ સ્વાશ્રયાગતવર્ગ ઉપર કૃપાજ કરી છે. કે જેથી આ કલિકાલ જેવા સર્વાનનુચિત સમયમાં ભગવદાશ્રય શીવાય ઇતર બ્રહ્માનન્દ મેળવવામાં કોઈ સાધન નથી. એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડશે. દેશ, કાલ, મંન્ત્ર, વિગેરે ૭ વસ્તુઓની પવિત્રતાના અભાવથી કર્મ કરી શકવાં મુશ્કેલ છે, તો ફલ તો ક્યાંથીજ? અરે બાલકને ઔષધ પાવા સારૂં મોદકની જેમ લાલચ આપે છે. તેવી રીતે મોક્ષાદિક લાલચ આપનારાં કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ કરવારૂપી ફરજ બજાવે તોજ સારૂં કહેવાય.

જ્ઞાન—વૈરાગ્યના અભાવથી જ્ઞાની ઉત્કૃષ્ટદશા સુધી જઇ વિરતિ કરે એવા અધિકારી મુઠીભર દૃશ્યમાન થવા પણ મુશ્કેલ છે, આ જ્ઞાન પણ શુદ્ધાદ્વૈત શિવાય અન્ય ન હોવું જોઇએ. ભગવાન્ સંબંધી જો આ જ્ઞાન ન હોય તો કેવલ કુશકાખંડન જેવુંથવાનું જ. હવે ભક્તિ અવશેષ રહી? માહાત્મ્યજ્ઞાન પછી પ્રભુમાં અખંડીત સ્નેહધારા થાય તેજ **ભક્તિ**. "દાન, તપ, યોગ. વેદ, વિગેરે કંઇ પણ સાધનથી હું પ્રસન્ન નથી. શુદ્ધભક્તિજ પ્રાપ્ય છું. આમ સ્વમુખથી પ્રતિજ્ઞા કરી તો પછી બીજા પ્રમાણની શી જરૂર રહી! ભક્તિ પ્રાપ્ત થવી એ પણ કૃપા હોય ત્યારેજ બને છે. ભક્તિદાન કૃપા શીવાય આપતા નથી, સ્વકીયનેજ આ ભક્તિ મળે છે. ગૃહ, સ્ત્રી, દેહ, આત્મા, વિગેરે સર્વ પ્રભુને અર્પણ કરી, તદાશ્રય કરીનેજ રહેલ્લાનો પ્રભુ સ્વીકાર કરે છે. સ્વકીયજ માને છે. પ્રભુ ભક્તપરાધિન થઇ રહે છે. આમ પ્રભુ પોતે કહેછે તો પછી સર્વ આત્માદિક અર્પણ કરી પ્રભુ આશ્રય કરવો એજ અવસાન થઇ રહે છે. તેથી ભક્તને સાધનની કંઇ પણ જરૂર રહેતીજ નથી ફળરૂપ ભગવાનજ સર્વ સાધનરૂપ થઇ જાય છે. ચતુર્વિધ પુરૂષાર્થ પણ પોતેજ સિદ્ધ કરી લે છે * તેથીજ ભગવાનનો આશ્રય કરવો એ મુખ્ય છે. તેથી આશ્રયનો વિચાર કરવા આ ગ્રંથ પ્રારંભેલ છે.

આ સ્તોત્ર પ્રાણોની માફક સર્વ સાધન રૂપ છે. ભગવાન દશ પ્રકારના ભકતથી સેવાય છે. તેથી દશ શ્લોકથી આ ગ્રંથમાં આશ્રયનું નિરૂપણ કર્યું છે. અગીયારમો ઉપસંહારનો છે.

હવે સાધનમાં મુખ્ય અંગ કાલ ગણે છે. પરંતુ આ કાલતો સર્વ સાધનોનોજ નાશ કરનાર છે. એવું બતાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છે.

* જુઓ ચતુઃશ્લોકી.

मूलम्–सर्वमार्गेषु नष्टेषु कलौ च खलधर्मिणि ॥
पाषण्डप्रचुरे लोके कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

અર્થ—ખલ માણુસોના ધર્મરૂપ આ કલિયુગમાં સર્વ માર્ગ નાશ પામ્યા છે. લોક પણ પાખંડ માર્ગમાં રચીપચી રહ્યા છે. આવા સમયમાં મારૂં શરણ શ્રી કૃષ્ણ છે.

વિવેચન—मृग्यन्ते इति मार्गाः જેમાં પુરૂષાર્થના ઉપાયો ખોળાય તે **માર્ગ**. આ માર્ગો પાંખડીઓના પ્રવેશથી નષ્ટપ્રાય થઇ ગયા છે. કર્મો ચિત્તશુદ્ધિ કરી શકતાં નથી, તો પછી દવા પાવા લાડુની લાલચ અપાય તેમ સ્વર્ગ વિગેરે બતાવેલાં મોટાં ફળ તેનો ક્યાંથીજ આપી શકે? જ્ઞાનમાર્ગ પણ માયાવાદ વિગેરેના પ્રવેશથી કલૂષિત થયો છે. શુદ્ધાદ્વૈતનું ભાન થાય એતો આશ્રય શીવાય બનવાનુંજ નથી.

યોગમાં તો આઠ અંગમાં સર્વ સમાવેશ કર્યું. પરંતુ ઇશ્વર છે એવું ભાન તેઓનું જતું રહેવાથી તે પણ નકામો છે. આપણે સહસ્ત્ર વખત પ્રતિપાદન કરી ગયા કે પૂર્ણાનન્દ શ્રી કૃષ્ણ છે. બાકીની સર્વ વિભૂતીઓ છે. અક્ષર વિગેરે સર્વ દેવતાઓ ભગવાનને આધીન છે. ગીતાજીનું પણ આજ વચન વિભૂતિયોગાધ્યાયમાં સ્પષ્ટ લબ્ધ થાય છે, પૂજામાર્ગ વાળાઓ આ વિભૂતિરૂપ દેવતાઓનું પુજન કરનારા છે, તેથી પૂર્ણાનન્દ તેમાં નથી, તે ઉપસનામાર્ગ પણ શા કામનો! આ વિગેરે સર્વ માર્ગો ખરેખર આ કલિની પ્રબળતાથી નાશ પામ્યા છે. માટેજ શ્રીકૃષ્ણજ ગતિ હો. "શ્રીકૃષ્ણ શીવાય ઇતિર અંશ. વિભૂતિ. કલા વિગેરેમાં મારી ગતિ ન થાય" એજ **एव** શબ્દથી સૂચન થાયછે. શ્રી પુરૂષોત્તમ મુખાર્વિન્દરૂપ વૈશ્વાનર (મહાપ્રભુજી) ને આશ્રય પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નહિ. તોપણ સ્વઆશ્રય આવેલા ને બોધ–દ્દા

શ્રયવિગેરે કરવાની ઇચ્છાથીજ પોતેજ "કૃષ્ણ એજ મારી ગતિ થાઓ" એવી પદ્ધતિથી શ્લોક રચના કરીછે.

શંકા–ઉપર સર્વ માર્ગો નાશ પામ્યા કહ્યા, ત્યારે ભક્તિમાર્ગ પણ અંદર આવી ગયો. ત્યારે ભક્તિમાર્ગીયોને કલિકાલનો બાધ થવાનો અને લૌકિક ક્રિયામાં જોડાતાં પાપ વાળા હોવાથી ઉદ્ધાર કયાંથી થવાનો ! મુખ્ય ફલ પણ કયાંથી પ્રાપ્ત થવાનું ! માટે કર્મ માર્ગ જેવોજ આશ્રય માનીયે છીએ, તેથી આશ્રયનું કામ શું છે !

સમાધાન–ભક્તિ માર્ગમાં ઉપર કહેલા દૂષણો આવતાં નથી. ભાગવતમાં પણ એવોજ વિચાર કરેલો છે કે, કલિયુગમાં ભગવાનની ભક્તિ શીવાય કોઇપણ સાધન નથી. શ્રવણ વિગેરે ભક્તને રાગાદિ દોષો બાધ કરતા નથી. સેવામાં તત્પર રહેનારાને આ કલિ ફલરૂપ છે. **ધુનोति सर्वं हृदि सन्निविष्टः ॥** ભગવાન ભક્તના હૃદયમાં બીરાજમાન થઇ જાય છે. ત્યાં આગળ કલિના દોષનો સ્પર્શ પણ થતોજ નથી ભક્તિથી દુરાચારી પણ પવિત્ર થઇ જાય તો આચાર વિચારની પણ ભક્તિને શી જરૂર છે ? કર્મનેજ ભક્તિ શીવાય ચાલતું નથી. ભક્તિથી તો સર્વ સિદ્ધ થઇ જાય છે, અધિકારીની ગણનાજ નથી. સર્વે ભક્તિના તો અધિકારીજ છે. કર્મ કયારે પૂર્ણ થાય કે જ્યારે છેવટે ભગવત્સ્મરણ થાય ત્યારેજ. આ રીતે સર્વમાં ભક્તિનીજ ઉત્તમાજ સિદ્ધ થાય છે. સાધનનો કોઇ છેજ નહિ. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય કરો કે. ભગવાન ભક્તિનું દાન કરે. ॥ १ ॥

કોઇ સારા પવિત્ર સ્થાન–દેશમાં જઇ રહીશું કે જેથી સર્વ સિદ્ધ થઇ જશે તો આ આશ્રય કરવાની શી જરૂર છે ! આ શંકાનું સાધન કરે છે.

मूलम्–म्लेच्छाक्रान्तेषु देशेषु पापैकानिलयेषु च ॥
सत्पीडाव्यग्रलोकेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ २ ॥

અર્થ—પાપી મનુષ્યે એ પવિત્ર સ્થાન રોકી દીધા છે. તેથી સારા પવિત્ર સ્થાન પણ પાપરૂપ થયાં. લોકનાં ચિત્ત પણ સારા સાધુ પુરૂષોને દુઃખ દેવામાં રોકાયાં, આવા ગહન સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માજ મારી ગતિ હો.—

વિવેચન—મ્લેચ્છ, જાતિથી તે નીચ છે, અને તેમાં પાપાચરણકરનારા તેથી ભગવદ્દ્વેષ કરનારા છે ગીતામાં કહેલાં દૈવી જીવોનાં લક્ષણ જેમાં એક પણ નથી, એવા દુષ્ટ પ્રવૃતિ નિવૃતિને નહિ સમજનારા મ્લેચ્છોથી પવિત્ર દેશો રોકાઇ ગયા છે. વળી સિન્ધ, મારૂ વિગેરે કેટલાક એવા દેશો છે કે જેમાં જવાથી પણ પુનઃ સરકાર કરવા પડે છે. વહેપાર સારા ચાલતા હોય તો તેવા દેશમાં જવામાં શો બાધ છે? એવી શંકા થાય. પરંતુ તેના જવાબમાં કહે છે કે કુદેશોના લોકો સ્વધર્માચરણમાં બાધ કરનારા હોય છે. તેમાં સાધુ પુરૂષોને તો દુઃખ દેવામાં તેઓ વિશેષ તૈયાર હોય છે. તેથી તેવા દુષ્ટ લોકોના સમાગમમાં રહેવાથી શ્રીકૃષ્ણસેવા વિગેરે કંઇ પણ થઇ શકતું નથી, સારાંશ કે દેશ એવા જોઇએ કે જેમાં શ્રીકૃષ્ણસેવા વિગેરે સારી રીતે થઇ શકે. દોષ દુષ્ટ લોકો જેમાં સાધુ પુરૂષોને પીડા કરતા ન હોય. એવા દેશોનો હાલ અભાવ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણજ મારૂં શરણ હો? શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ છે. એવી રીતે દૃઢ ભગવાનનો આશ્રય રાખવો કે જેથી કુદેશ વિગેરે કંઈ પણ બાધ કરી શકશે નહિ. ॥ ૨ ॥

ગંગાજી વિગેરે તીર્થો છે. તે સર્વસિદ્ધ કરશે, આશ્રયની શી જરૂર છે? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—गङ्गादितीर्थवर्येषु दुष्टैरेवावृतेष्विह ॥
तिरोहिताधिदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ३ ॥

અર્થ—ગંગાજી વિગેરે ઉત્તમ તીર્થોપણ દુષ્ટ માણસોના રહેવાથી વીંટાઇ ગયાં છે. તેથી આધિદૈવિક ઉતમ મુર્તિ સ્વરૂપો પણ અંતર્ધ્યાન થઇ ગયાં છે. (અવા ગહન કાલમાં) શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો (આશ્રય હો.)

વિવેચન—ગંગાજી વિગેરે સારાં સ્થલો દુષ્ટ માણસોથી વિંટાયલાં છે. તેથી તેવાં સ્થાન પણ કંઇ ઉપયોગનાં ન રહ્યાં, જો કે બ્રાહ્મણો વિગેરે ત્યાં આગળ રહે છે. પરંતુ તેમને ગંગાજીનો અતિપરિચય હોય છે તેથી તેઓને ગંગાજીની ઉત્તમતાનું ભાન રહેતું નથી. એક સામાન્ય જલ માફક માને છે અને ગેરઉપયોગમાં પણ લે છે. ભક્તિના અભાવથી તેમને પણ દુષ્ટપણુંજ છે. જો કે ગંગાજીનું જલ સર્વ દોષોને કાઢનાર છે. તો પણ ભાવ વગર આખા ગંગાજીના જલથી સ્નાન કરે તો પણ તેની શુદ્ધિ થતીજ નથી. તે ભાવ વગરના તે મગર, કાચબા વિગેરે જેમ ગંગાજલમાં હંમેશ રહ્યા કરે છે. પરંતુ ઉત્તમ જે આધિદૈવિક ગંગાજીનું સ્વરૂપ છે, તેનું દર્શન કરી શકતાં નથી. તેવી રીતે તે ભાવ વગરના પણ કાચબા જેવાજ જાણવા. શાસ્ત્રમાં કહે છે કે વિધિ વગરનું, ભાવ વગરનું, કરેલું કામ અસુર લોકોને અર્પણ થાય છે. ભાવ વગરનું હોવાથી ભગવાનથી પણ બહિર્મુખ થાય છે.

વળી ગંગાજીનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે.+ તેમાં ભક્તિ પ્રાપ્ય જે આધિદૈવિક સ્વરૂપ તે પણ આ કલિયુગમાં દુષ્ટ પ્રત્યે દેખાતાં નથી. જ્યારે આધિદૈવિકી સ્વરૂપ અંતર્ધાન થઇ ગયાં ત્યારે પવિત્ર જલમાં પણ કંઇ દોષ દૃષ્ટિ થતાં ભક્તિ વગરનો થઇ જાય છે. માટેજ આવાં પવિત્ર તીર્થો પણ આ કલિયુગમાં કંઇ પણ સાધનરૂપ નથી. તેથી શ્રીકૃષ્ણજ

+ જુઓ સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં પાન.

મારો આશ્રય હો. શ્રીકૃષ્ણજ મારી ગતિ હો? એવો દૃઢ આશ્રય ભક્તે કરવો. ॥ ૩ ॥

વળી કર્તા શુદ્ધ ભાવ વાળો હોય તો સર્વ બની શકે છે. આશ્રયની શી જરૂર છે. એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—अहंकारविमुढेषु सत्सु पापानुवर्तिषु
लाभपूजार्थयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ४ ॥

અર્થ—સારા પંડિતો પણ અહંકારથી મુઢ થઈ ગએલા હોવાથી અને પાપમાંજ વર્તનારા હોવાથી અને પરમાર્થિક કર્મને પણ લાભ પૂજા માટે કરનારા સારા માણસો થઈ ગયા, એવા બારીક સમયમાં શ્રી કૃષ્ણજ મારો આશ્રય હો.

વિવેચન—પંડિતો પણ પોતાના વિદ્યાતત્વના અભિમાનથી અહંકારાવેશવાળા થઈ ગયા. અધિકારી જો કે આવા પંડિતાભિમાનીને કંઇ પૂછવા સારૂં આવેતો કંઈ પણ અભિમાનથી કહેતો પણ નથી, વળી કેટલાક તો માયાવાદમાં મંડી રહી માયાના આવરણથી શુદ્ધઅદ્વૈતભાનવગરના થઇ જાયછે. અને જગત્ ને અસત્ય અપ્રતિષ્ટ માની ગીતામાં કહેવા મુજબ આસુર બને છે. આ લોકો ખરેખર આસુર હોય છે કે જેથી તેઓ ભગવાનની માયાથી અંધ બની ભગવદીય ઉપર દ્વેષમાં પ્રવર્તમાન થઇ રહે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન કૃતી પણ જેઓની દુષ્ટ હોય છે. વળી કર્તાઓ હંમેશાં લૌકિક લાભ અને પૂજામાં પ્રવર્તમાન થએલા હોય છે. કે જેથી તેઓને પોતાની મેળે ફલ સિદ્ધિ થતી નથી. માટે આશ્રય શીવાય કંઇ પણ સિદ્ધિ છેજ નહિ. વેદનું

તાત્પર્ય ખરેખર ભગવાન કે ભગવદીયજ જાણે છેજ માટે ભગવદાશ્રય કરી ભગવદીય થવું યોગ્ય છે. ॥ ૪ ॥

મંત્રો સાર્થ ભણવાથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે આશ્રયની શી જરૂર છે. ? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—अपरिज्ञाननष्टेषु मन्त्रेष्वव्रतयोगिषु
तिरोहितार्थदैवेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ५ ॥

અર્થ, મંત્ર નું તાત્પર્ય. ફળ દેવતા અને સ્વરૂપ નહિ સમજવાથી વળી ગુરૂ કુળમાં વાસ કરી વ્રતાદિક પૂર્વક મંત્રો ભણવામાં આવતા નથી તેથી, તેમ અંગ અને અર્થ સાથે દેવતા વગરના મંત્ર થઇ ગયેલા હોવાથી તેપણ કંઈ સાધન કરવા લાયક નથી, માટે શ્રીકૃષ્ણ મારો આશ્રય હો.

વિવેચન—વેદમાં ગદ્યપદ્યાત્મક જે મંત્રો લખવામાં આવેલા હોયતે મંત્ર સત્ય યુગજેવા સારા સમયમાં આ વેદોક્ત મંત્રોથી પોતાના લૌકિક અને અલૌકિક મનોરથો મેળવી શકતા હતા, પરંતુ હાલમાં મંત્રો શિક્ષામાં કહેલા નિયમો પ્રમાણે ભણવામાં આવતા નથી, તેમજ ગુરૂ કુલમાં વાસ કરવો. બ્રહ્મચર્યપાળવું. શૂદ્રના સાંભળતાં ન બોલવા, વેદના શાસ્ત્રે કહેલા અનધ્યયન પ્રતિપદ્ વિગેરે બરોબર પાળવામાં આવતા નથી, તેમજ સાંગ, અને અર્થ સાથે ભણવામાં આવતા નથી. તેથી મંત્રો પણ ખરેખર ફળ વગરના થઈ ગયા છે. હાલમાં તો મંત્રના દેવતા કયા ? મંત્રનુ શું ફલ ? મંત્રનું શું તાત્પર્ય ? એવા વિષયો જાણનારા તો કોઇકજ હોય છે ત્યારે તેવા પોપટજીની માફક બબડાટ કરી

ગએલા મન્ત્રો શા કામના ! હજુ સુધીપણુ મંત્ર પૂર્વક કરવામાં આવેલા કર્મના અન્તમાં કર્મ પૂર્ણ થવા સારૂં **सद्यो वंदे तमच्युतम्** મારૂં કર્મ પૂરૂં થવા સારૂં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માને નમસ્કાર કરૂં છું. ત્યારે મંત્રપછી શ્રીકૃષ્ણાશ્રયની જરૂર છે. માટે સ્પષ્ટ થયું કે મન્ત્રની સિદ્ધિ પણ આશ્રયથી થાય છે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ મારૂં સર્વથા આશ્રય હો. એવી ભાવના ભગવદીયે રાખવી કે જેથી તેને સર્વ વૈદિક મંત્રોપણુ સિદ્ધજ થાય છે. ॥ ૫ ॥

મીમાંસા શાસ્ત્રોમાં કર્મોનું સારી રીતે તાત્પર્ય આપેલું છે. ત્યારે કર્મથી સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થશે આશ્રયનું શું પ્રયોજન છે ?

આ શંકાનું સમાધાન કરે છે:—

मूलम्–नानावादविनष्टेषु सर्वकर्मव्रतादिषु ॥
पाखंडैकप्रयत्नेषु कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ६ ॥

અર્થ—જુદા જુદા પ્રકારના વાદથી કર્મ અને વ્રત વિગેરે સર્વ નાશ પામ્યાં છે. વળી પાખંડ શાસ્ત્રોમાંજ મહાન પ્રયત્ન કરી રહ્યા હોવાથી શ્રીકૃષ્ણજ મારો આશ્રય હો ?

વિવેચન—સોમયાગ વિગેરે કર્મો શ્રેષ્ઠ છે અને આ જગત્ અસત્ય છે. કોઇ કહે કે મિથ્યા છે. કોઈ કહે કે જેવું છે એવુંજ છે. એવા અનેક પ્રકારના જૂદા જૂદા વાદો થઇ જવાથી નાશ પામ્યા છે. કોઇ કહે કે આવાં કર્મ કરવાં કોઇ વળી એનાથી બીજી જાતનું બતાવે એવી રીતે કર્મ, વ્રત પણ જૂદા જૂદા વાદો થઇ જવાથી નાશ પામી ગયાં છે.

મીમાંસાવાળા—એમ કહેવા મંડી પડ્યા કે કર્મથી બ્રહ્મા વિગેરે ઉત્તમ ગતિને પામ્યા માટે પૂર્વ વાસનાથી ઉત્તરોત્તર પ્રવૃત્તિ

કરાવનારાં કર્મો પણ ખાસ કરી કરવાં. કર્મ ફળ આપનાર કોઇ જૂદો દેવતા નથી. મંત્રજ સર્વ સિદ્ધ કરે છે. નૈયાયિક કહે છે કે સોળ પદાર્થનું જ્ઞાન થયા પછી શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસ વિગેરે કરતાં આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે. તેજ ફલ છે. સાંખ્યવાળા કહે છે કે—સર્વ પુરૂષ શિવાય પ્રકૃતિ અને તેના વિકારોનો ત્યાગ કરી કેવલ સ્થિતિમાં રહેવું એજ ફલ, કોઇ દેવ સેવ્ય નથી. આ નિરિશ્વર સાંખ્ય છે.

આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા વાદથી કર્મ, જ્ઞાન, અને વ્રત નાશ પામી ગયાં છે. વસ્તુતઃ વિચાર કરીએ તો આ સર્વ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે ભગવાનથીજ થએલું છે. અને ભગવાનની પ્રજા રૂપ આ જગત્ ભગવાનના સેવકો છે. ભગવાનજ સેવવા લાયક છે. દેવ અસુર મનુષ્ય વિગેરે કોઇ પણ સેવા કરનાર ઉત્તમ ગતિ મેળવે છે. ભક્તના સ્નેહ રસ શીવાય બીજા કોઇ પૂર્ણાનન્દ મેળવી શકતો નથી.

આ પ્રમાણે ઉપર દર્શાવેલા બીજા માર્ગો વેદશાસ્ત્રથી જૂદાજ વિચારના છે એમ માલૂમ પડશે. વળી કેટલાક એકાદશીવ્રત પણ દશમીના વેધ વાળી કરી સ્વમતનો આગ્રહ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ કરે છે કેટલાક બૌદ્ધ તથા જૈમિનિ વિગેરે આવાં અવળાં વ્રત વિગેરેમાં મચે છે. પરંતુ પાખંડ યુક્ત તે લોકો છે. પુરાણમાં કહ્યું કે જ્યારે ભગવાનને અસુર લોકોને ભ્રમિત કરવા વિચાર થયો ત્યારે માયાવાદ અને બીજાં કેટલાંક મોહ શાસ્ત્રો રચવાની શંકરને આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણેના મોહશાસ્ત્રોમાં પણ મોહ પામી અને વેદવિરૂદ્ધ વિચારોમાં વર્તે છે, ને ભ્રમિત થાય છે. પણ એવું સમજતા નથી કે વેદે જે માર્ગ પ્રતિપાદન કર્યો હોય તેજ ઉત્તમ છે કોઈ દેવાદિકે કારણસર રચેલા શાસ્ત્રો પ્રમાણ નથી. આ પ્રમાણે પૃથ્વી ઉપર પાખંડ શાસ્ત્રો વધી ગયેલાં

હોવાથી વ્રત અને કર્મ નાશ થયેલાં હોવાથી શ્રીકૃષ્ણજ મારો આશ્રય છે એવી ભક્તે ભાવના કરવી. ॥ ૬ ॥

જીવ અવિદ્યાથી દુષ્ટ બને છે. પ્રભુરસાત્મક સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આવો દોષ વગરનો જીવ નહિ હોવાથી ભગવાનને શી રીતે ભજી શકશે ? માટે આશ્રય કરવામાં ધર્મ વિગેરેની જરૂર પડશે. એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—अजामिलादिदोषाणाम् नाशकोऽनुभवे स्थितः ॥
ज्ञापिताखिलमाहात्म्यः कृष्ण एव गतिर्मम ॥ ७ ॥

અર્થ—અજામિલ જેવા દોષથી ભરેલાના દોષોને પણ નાશ કરનારા ભગવાન્ અમારા અનુભવમાં રહ્યા કરે છે અને જેમણે અનેક પ્રકારનું મહાત્મ્ય જણાવ્યું છે એવા ભગવાન્ મારી ગતિ હો. ॥

વિવેચન—नायमात्मा० આ શ્રુતિમાં કહે છે ભગવાન બહુ પ્રવચનથી મળતા નથી બહુ બુદ્ધિ કે શાસ્ત્રશ્રવણથી મળતા નથી પરંતુ ભગવાન્ જેનો સ્વીકાર કરે છે. તેનથીજ મેળવી શકાય છે. વળી ગીતાજીમાં પણ ભગવાન કહે છે કે હું ભક્તિથી ગ્રહણુજ થઇ શકું છું. ભક્તને આધિન થઇ રહું છું. આ પ્રમાણે ભગવાન્ જેનો સ્વીકાર કરે છે, તેની જાતી–ગુણ કે દોષો કંઇ પણ જોતા નથી, અને સ્વીકાર કરી સર્વ દોષો નાશ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના સર્વ પુરૂષાર્થો પણ પોતેજ સિદ્ધ કરી દે છે. માટે પ્રથમ ગુરૂદ્વારા શરણાગતિ લઇ ભગવદાશ્રયજ રાખવો કે જેથી સર્વ પાપ નિવૃત્ત થઇ જાય છે. આજ ભક્તને પ્રાયશ્ચિત છે. બીજાની જરૂર નથી. જો આમ ન હોય તો અ-

જામિલ બહુજ દોષોનો ભંડાર હતો. પરંતુ ભગવાને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા કરી કે જેથી પોતાના પાર્ષદો દ્વારા ઉત્તમ ભગવદ્ધર્મનો બોધ અપાવ્યો, અને અજામિલ પણ પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતો ગંગાજીના સ્થાનમાં ભગવદ્ભક્તિ કરી સર્વપાપથી મુક્ત થયો અને ઉત્તમ ગતિ મેળવી. આ પ્રમાણે અજાણતાં બોલેલા નારાયણ નામનું ફલ બતાવ્યું છે, તો બુદ્ધિ પૂર્વક ભગવાનને શરણે જાય તો ભગવાન્ પોતાપણાથી સ્વીકાર કરી લે તો ત્યાં પાપનો શો હિસાબ રહે છે.? બ્રહ્મસંબધથીજ ભક્તના પૂર્વોત્તરપાપ નિર્મૂલ થઇ જાય છે. માટે આશ્રયજ મુખ્ય છે. ॥ ૭ ॥

વેદમાં સ્વાધ્યાયથી બ્રહ્મયજ્ઞવિગેરેથી અગ્નિ વિગેરેની સાયુજ્યતા મળે છે. અને બ્રહ્મના જ્ઞાનથી અક્ષરબ્રહ્મનું સાયુજ્ય થાય છે. ત્યારે કૃષ્ણાશ્રયથી શું વિશેષ છે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—પ્રાકૃતાઃ સકલા દેવા ગણિતાનન્દકં બૃહત્ ॥
પૂર્ણાનન્દો હરિસ્તસ્માત્ કૃષ્ણ એવ ગતિર્મમ ॥ ૮ ॥

અર્થ—બધા દેવો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણની વિભૂતિરૂપ હોઈ પ્રકૃતિથી થએલા છે. અક્ષરબ્રહ્મ (ભગવાન્‌ના આનન્દ કરતાં) ગણી શકાય એવું (ઓછા) આનન્દવાળું છે. પરંતુ ભગવાનનો પૂર્ણાનન્દ અપ્રાકૃત હોવાથી તેજ મારી ગતિ હો.

વિવેચન—શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પરબ્રહ્મ છે. બ્રહ્મા વિગેરે અને અક્ષર બ્રહ્મના આનંદની ગણત્રી છે, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દ છે. આ આ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત ભુલાવવો ન જોઇએ.

સમગ્ર દેવો પ્રકૃતિથી થએલા છે. સત્વ અહંકારથી થએલા છે. તૈત્તરીય ઉપનિષદ્‌માં દરેકની આનંદની ગણત્રી કરેલ છે. તેમાં બ્રહ્મા-

દિકનો સોગણો આનન્દ થાય ત્યારે અક્ષરબ્રહ્મનો એક આનંદ થાય છે. આમ અક્ષરબ્રહ્મના આનંદની ગણત્રી થઇ શકે છે. પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણના આનંદની ગણત્રી નથી. દેવાદિકની ઉપાસનાથી દેવાદિકનું સાયુજ્ય મળે પરંતુ **आब्रह्मभुवनाल्लोका:०** । આ શ્લોકની અંદર બ્રહ્માદિક સુધીના લોકોને પુનઃ પૃથ્વી ઉપર જન્મ મરણમાં આવવું પડે છે. માટે તે પણ અલ્પ છે, તેથી આશ્રયની જરૂર નથી. વળી અક્ષરબ્રહ્મનો આનન્દ ઓછો હોવાથી ભૂખ્યાને એક દાણો અન્ન આપીએ તેની માફક તૃપ્તિ વગરનો છે. માટે પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણનોજ આશ્રય કરવો એજ ઉત્તમ છે. એજ સિદ્ધાન્ત છે શ્રીમદાચાર્ય પણ કહે છે કે **निर्गुणामुक्तिरस्मात् हिं** । નિર્ગુણ મુક્તિ તો શ્રીકૃષ્ણથીજ થાય છે. વળી ભાગવતમાં એક જગ્યાએ "**हरेरंशौ इहागतौ**" એવું વચન છે, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ અંશાવતાર છે, એવી શંકા ન કરવી. કેમકે સુબોધિનીજીમાંજ આનું સમાધાન કરી દીધું છે કે—"ભગવાન તે તે કાર્ય કરવા સારૂં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરૂદ્ધ, આ ચાર વ્યૂહમાં તે તે અંશથી તેમ અહિંઆં ભૂભાર ઉતારવાનો હોવાથી સંકર્ષણ વ્યૂહાંશથી પ્રાકટ્ય કર્યું હતું. નંદરાયજીને ત્યાં વાસુદેવવ્યૂહસહિત પોતે પ્રગટ છે. પુષ્ટિકાર્યમાં વ્યૂહરહિત સ્વયમ્ પ્રવૃત્ત થાય છે. તેથીજ **कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्** । શ્રીકૃષ્ણપરબ્રહ્મજ છે, માટે અહિંઆં અંશાવતાર એવો અર્થ નથી. પરંતુ વ્યૂહાંશત્વ અર્થ કરવા ઉપરજ ધ્યાન આપવું. માટે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજ છે એમ સિદ્ધ હોવાથી તેમનુંજ મને શરણ હો. એવી ભક્તે ભાવના કરવી. ॥ ૮ ॥

વિવેક–ધૈર્ય–વિગેરેથીજ ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યારે આશ્રયની શી જરૂર છે? એ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्--विवेकधैर्यभक्त्यादिरहितस्य विशेषतः ॥
पापासक्तस्य दीनस्य कृष्ण एव गतिर्मम ॥ १ ॥

અર્થ—વિવેક, ધૈર્ય અને ભક્તિથી રહિત અને ઘણે ભાગે પાપમાં આસક્ત થઈ રહેલા અને દીન એવા મારૂં શરણ (આશ્રય) શ્રીકૃષ્ણજ હો ?

વિવેચન—ગયા શ્લોકમાં પ્રભુના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો કે પરબ્રહ્મ શ્રીકૃષ્ણજ છે. તેથી તેજ મારૂં શરણ હો. હવે આ શ્લોકમાં જીવના સ્વરૂપનો વિચાર કરે છે.

* ભગવાન્ પોતાની ઇચ્છાથી સર્વ પૂર્ણ કરશે, તેમની પાસે યાચના કરવાની જરૂર નથી, આ લોક અને પરલોક સંબંધી મારૂં સર્વ સિદ્ધ કરનાર શ્રીકૃષ્ણજ છે. આવી રીતે માનવું તે વિવેક. અને આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ સહન કરવાં એનું નામ ધૈર્ય. આ વિવેક અને ધૈર્ય બન્ને નષ્ટ થયાં છે એટલુંજ નહિ. પણ ભક્તિ કે જે પ્રેમરૂપા શ્રવણાદિક ભક્તિ તે અને પુણ્ય વિગેરે સર્વ સાધન કે જે સાધનોની ભક્તિમાં પણ જરૂર છે. તેપણ જરાનરા છે, લગભગ નાશ પામ્યાં છે, આટલા ઉપરાંત કોઇ બીજું સાધન પણ બની શકે એવું નથી, કેમકે દીન છું. તેથી નિઃસાધન થઇ ગએલ હોવાથી નિઃસાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજ મારો આશ્રય હો. ? કેમકે બીજા દેવોથી નિઃસાધન દૈવી જીવોનો સમુદ્ધાર થઇ શકતો નથી, માટે શ્રીકૃષ્ણજ મારૂં શરણ હો ? શ્રીકૃષ્ણજ સર્વ વિઘ્ન હરનાર

---

*જુઓ વિવેક ધૈર્યાશ્રય શ્લોક ૧ થી ૮ માં વિશેષ વિવેચન છે,

છે. આ પ્રમાણે શ્રીમહાપ્રભુજી ભક્તને બોધ આપવા આશ્રયની પ્રાર્થના કરે છે. ॥ ૯ ॥

સાધનરહિતને ઇચ્છિતફલની પ્રાપ્તિ શી રીતે થશે? કેમકે શ્રેય મેળવવું હોય તો તેમાં અનેક વિઘ્નો આવે છે, આવો વિચાર આવે ત્યાં શરણાગતિમાં મોક્ષપણું છે, એવું કહી સમાધાન કરે છે.

मूलम्--सर्वसामर्थ्यसहितः सर्वत्रैवाखिलार्थकृत् ॥
शरणस्थसमुद्धारं कृष्णं विज्ञापयाम्यहं ॥ १० ॥

અર્થ—કાર્ય કરવા અને તેને પણ અલૌકિક રીતે કરવામાં સામર્થવાળા અને આ લોક કે પરલોક સંબંધી સર્વ અર્થને સિદ્ધ કરનાર ભગવાન્ છે, તેથી શરણે આવેલાનો ઉદ્ધાર કરનારા તે શ્રીકૃષ્ણને હું વિનંતિ કરૂં છું.

વિવેચન—ભગવાન્ સર્વરીતે સમર્થ છે. અજામીલ જેવા પાપાચરણવાળાને પણ પોતાની ઇચ્છાથી ઉત્તમ ગતિ આપનારા છે. મર્યાદામાં જેભક્તનો સ્વીકાર કરવાનો હોય છે, તેને જ્ઞાન, ઐશ્વર્ય વિગેરેનું દાન કરવા પણ સમર્થ છે. ભકતનાં અનિષ્ટ પણ પોતાના સુદર્શનચક્રના પ્રભાવથી દૂર કરે છે. મર્યાદા શીવાય પુષ્ટિમાં જેનો અંગીકાર કરવાની ઇચ્છા હોય તેને સર્વ દેશમાં, વર્ણાશ્રમમાં, કર્મમાં વિગેરેમાંના સર્વ પદાર્થો પુરા કરી દે છે. અને શરણે આવેલાનો પોતાપણાથી સ્વીકાર કરે છે. જે એકજ વખત સ્ત્રી. પુત્ર, ધન, દેહ, આત્મા વિગેરે પ્રભુને અર્પણ કર્યા પછી પ્રભુ તેનો ત્યાગ કરતા નથી. પોતાના મુખથીજ આવી પ્રતિજ્ઞા ભાગવતમાં કરે છે. વ્રજવાસી જનો ભગવદાર્વિભાવના સમયમાં તામસ હતાં છતાં, તેઓ કૃપાથી સારામાંસારૂં ઉત્તમ ફળ મેળવ્યું હતું.

તેમણે વેદની મર્યાદા કે જપ-તપ કંઇ પણ કર્યું નહતું, તેમ તેની અપેક્ષા પણ રાખી નહતી. ટુંકામાં કોઇપણ સાધનની અપેક્ષા ભગવાને રાખી નહતી. અને અલૌકિક રસાત્મક દાન તીવ્ર પ્રેમથી પરાભકિત મેળવી હતી, માટે કોઇ પણ સાધન શીવાય ભગવદાશ્રય હશે, તો કૃપા કરી ભગવાનજ ઉદ્ધાર કરનાર છે. હૃદયમાં બીરાજમાન થઇ કાલ, યમ, વિગેરેના ભયથી ભકતને નિવૃત્ત કરે છે. તો પછી બીજા દેવતાઓના ભયનો શો હીસાબ છે? માટે દીનતાપૂર્વક શ્રીકૃષ્ણાશ્રયજ રાખવો એજ આ શ્લોકનું મુખ્ય રહસ્ય છે. ॥ ૧૦ ॥

પ્રાણીમાં દશ પ્રાણ અને અગીયારમો આત્મા છે, તેમાં દશ પ્રાણોવડે જેમ સર્વ સિદ્ધ થાય છે; તેવી રીતે આ આશ્રયવાળા દશ શ્લોકથી સર્વ સિદ્ધ થશે અને અગીયારમો જેમ અક્ષય્ય આત્મા છે તેવી રીતે આ આશ્રયથી અક્ષય્ય ફલ થાય છે, એવું કહેવા આ અગીયારમો શ્લોક કહે છે.

मूलम्—कृष्णाश्रयमिदं स्तोत्रं यः पठेत् कृष्णसन्निधौ ॥
तस्याश्रयो भवेत् कृष्ण इति श्रीवल्लभोऽब्रवीत् ॥११॥

અર્થ—આ કૃષ્ણાશ્રય સ્તોત્રનો જે શ્રીકૃષ્ણની પાસે રોજ દીનતા પૂર્વક પાઠ કરે છે. તેને શ્રીકૃષ્ણ આશ્રય રૂપ થાય છે. આપ્રમાણે શ્રી મહાપ્રભુજીનું વચન છે.

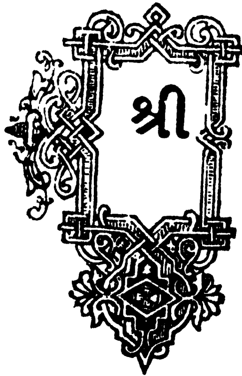
વિવેચન—શ્રી કલ્યાણરાયજી આ શ્લોકની ટીકામાં લખે છે કે, શ્રીકૃષ્ણ જેનાથી સારી રીતે સેવાય અથવા જેનાથી કૃષ્ણનો આશ્રય થાય તે શ્રીકૃષ્ણાશ્રય. અર્થાત્ જે સ્તોત્રથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય થાય છે, એવું આ સ્તોત્ર જો શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા પાસે બેસી પાઠ કરવામાં આવેતો તેથી શ્રીકૃષ્ણનો આશ્રય સિદ્ધ થાય છે

કેવલ પાઠથીજ શું આશ્રય સિદ્ધ થશે ? એવી શંકા થાય, ત્યાં કહે છે કે નલકુબર અને મણિગ્રીવ ને નારદજીનો શ્રાપ થયો કે જેથી યમલાર્જુન નામના ઝાડ થયા હતા. પણ "ભગવાન તમારો ઉદ્ધાર કરશે" એવું નારદજીએ વચન આપેલું, તેને સત્ય કરવાની ખાતર ભગવાને પોતે ત્યાં પધારી ખાણીયાથી ખેંચી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. આ પ્રમાણે સત્ય વચન કરનારા પરમાત્માના મુખારવિંદરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી કે જે શ્રીઆપની આજ્ઞાથી દૈવીજીવોનો ઉદ્ધાર કરવા સારૂં પૃથ્વી ઉપર પ્રકટ થયા છે. જે ભગવાનના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણનારા છે, તેમનું વચન કેમ મિથ્યા થાય? માટે તેમના વચનાનુસાર દીનતા પૂર્વક શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનો દૃઢ આશ્રય રાખવો કે જેનાથી સર્વ સિદ્ધ થશેજ ॥ ૧૧ ॥

॥ श्रीमदाचार्यविरचितं कृष्णाश्रयस्तोत्रं समाप्तम्. ॥



नमः श्रीकृष्णाय
શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો
चतुःश्लोकी ग्रंथ.



મહાચાર્યજી બાલબોધ ગ્રંથમાં મર્યાદામાર્ગીય પુરૂષાર્થોનું નિરૂપણ કર્યું છે, પુષ્ટિમાર્ગીય પુરૂષાર્થો જૂદાજ છે, પુરૂષાર્થો ચાર પ્રકારના છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, મનુષ્યનું ખાસ કર્તવ્ય છે કે આ દુર્લભ મનુષ્યાવતારમાં આવી અવશ્ય કર્તવ્ય પુરૂષાર્થો કરી, શ્રેષ્ઠ પદ મેળવવું. જે પુરૂષાર્થો મેળવવાથી પૂર્ણ આનંદ પ્રગટ ન થાય એને અમે પુરૂષાર્થ કહેતા નથી, માટે મુખ્ય કયા પુરૂષાર્થો છે. એ જણાવવા સારૂ અને આ પુષ્ટિમાર્ગીય આત્મનિવેદન ગ્રહણ કરી શું મુખ્ય કર્તવ્ય છે ? તે જણાવવા સારૂ આ **ચતુઃશ્લોકી** નામનો ગ્રંથ ભગવદીયો ઉપર કૃપા કરી લખવા પ્રારંભ કરે છે.

मूलम्—सर्वदा सर्वभावेन भजनीयो व्रजाधिपः ॥

स्वस्यायमेव धर्मो हि नान्यः क्वाऽपि कदाचन ॥ १ ॥

અર્થ—હમેશાં સર્વાત્મભાવ પૂર્વક વ્રજના અધિપતિ શ્રી કૃષ્ણ ભજવા એજ મનુષ્યનો ખાસ ધર્મ છે. આ શીવાય દેશમાં કે કોઈ કાલમાં બીજો ધર્મજ નથી.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં નિજજનોનો શો ધર્મ છે. તે બતાવવા પ્રારંભ કરે છે. વસ્તુતઃ સર્વ શ્રુતી. ગીતા. ભાગવત વિગેરેનાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધજ છે કે પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણ બ્રહ્મજ છે. **यस्मात् क्षर मतीतोहं अक्षरादपि चोत्तमः। अतोस्मि लोके वेदेच प्रथितः पुरुषोत्तमः** હું ક્ષરથી અને અક્ષર બ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ લોકમાં અને વેદમાં પુરૂષોત્તમ એ નામથી પ્રસિદ્ધ છું. એમ શ્રીભગવાન્ સ્વમુખથીજ કહે છે. શ્રી કૃષ્ણશબ્દનો અર્થજ પરબ્રહ્મ થાયછે. (જુઓ પાછળ પાન ૧૮ માં) સર્વ જગત વિગેરેના આનંદની ગણત્રી કરતાં બ્રહ્મા અને અક્ષરબ્રહ્મ સર્વ ગણિતાનન્દ છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણજ પૂર્ણાનન્દ સર્વના સ્વામી છે, એમ * પ્રસ્થાન ચતુષ્ટયનો રમણીય સિદ્ધાન્ત સ્ફુરી રહે છે તો પછી સ્વામીની સેવકે સેવા કરવી એ એનો ધર્મ છે, ભાગવતમાં ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારા પતિનું સેવન કરો ત્યારે જવાબમાં ભગવાનને કહ્યું કે ખરા સ્વામી આપજ છો. આખા જગત્‌ના સ્વામી આપ હોવાથી અમે તમારા ચરણને શરણ આવેલાં છીએ ,, કે જેની સેવા કરવાથી પૂર્ણાનન્દનું દાન આપો છે. આ સંદર્ભ ઉપરથી સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણજ છે એવો સિદ્ધાન્ત હૃદયમાં સ્થિર થશે, તો હવે પછીના વિચારો સમજવા મુશ્કેલ નથી.

ઉપર બતાવેલા સેવ્ય શ્રીકૃષ્ણની સેવા સર્વાત્મભાવ પૂર્વક કરવી. એમ મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. સર્વાત્મભાવ એ તો ભગવદીયના સહજ કર્તવ્યમાં આવી જાયછે. દેહ. પુત્ર. ઘર બાર. સ્ત્રી, ધન, દ્રવ્ય, પ્રાણ, આત્મા, વિગેરે સર્વ આત્મનિવેદન કર્યા પછી ભગવાનનું છે, એમાં મારે મમતા કરવી વ્યર્થ છે, એમ સ્પષ્ટ આત્મભાવ હૃદયમાં ભગવદીયને ચોટી

---

* શ્રુતિ. સૂત્ર ગીતા. ભાગવત આ ચારને પ્રસ્થાન સંજ્ઞા છે.

રહેછે. આ સર્વાત્મભાવ પૂર્વક શ્રીપ્રભુ કે જે "* નિઃસાધન દૈવી જીવોના ફળ રૂપ પરમાત્મા નિઃસાધન જીવોનો ઉધ્ધાર કરવા સારૂં ગોકુળમાં પ્રકટયા છે" તેમની સદા સર્વદા (હંમેશાં) સેવા કરવી એજ ભગવદીયોનો ધર્મ છે, આ શિવાય કોઇ દેશમાં કે કોઇ વખતે પણ બીજો ધર્મજ નથી, તો પછી + સ્વધર્મમાં મરણ સારૂ પણ ભયરૂપ પારકા ધર્મનો આશ્રય કરવો એ ખોટું છે. આ ગીતાના વાક્યને અનુસરી વ્રજેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું સેવન કરવું. એ રૂપી સ્વધર્મનું પાલન કરવા સર્વ રીતે તત્પર થવું, એજ પુરૂષાર્થ. આ શિવાયનો ધાર્મિક પુરૂષાર્થ છેજ નહિ. ॥ १ ॥

હવે આ બીજા શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને કેવા અર્થ રૂપી પુરૂષાર્થ ગ્રહણ કરવાની જરૂર છે? તે જણાવાય છે. કેમકે આ લોકમાં બહુ ઠેકાણે આર્થિક પુરૂષાર્થ કરવા મમતાપૂર્વક મંડીપડયા છે, તો પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે અર્થ નામના પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ કેવું જાણવું, અને તે સંપાદન કરવા યત્ન કરવો કે નહિ. તે જણાવે છે.

मूलम्—एवं सदा स्म कर्तव्यं स्वयमेव करिष्यति ॥
प्रभुः सर्वसमर्थो हि ततो निश्चिंततां व्रजेत् ॥ २ ॥

અર્થ—આ લોક સંબંધી અને પરલોક સંબંધી. સર્વ પ્રકારના અર્થો ભગવનજ સિદ્ધ કરશે, એવો વિશ્વાસ રાખીને ભક્તે ચિન્તા રહિત થવું જોઇએ.

---

* निःसाधनफलात्मायं प्रादुर्भूतोऽस्ति गोकुले
• ततो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि ॥ सुबोधिनीजी
+ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ गीताजी

વિવેચન—પહેલા શ્લોકમાં કહેલી આજ્ઞાનું પાલન કરી શ્રીકૃષ્ણની સેવામાં પર્વતમાન થએલા ભક્તે "**અર્થ**" મેળવવા સારૂં યત્ન કરવાની જરૂર છે? એજ પ્રથમ સવાલ ઉપર ઉભો થાય છે. કેમકે આ ભક્ત પ્રભુને સર્વ દેહ, પ્રાણ, ધન, દ્રવ્ય, અને આત્માસુધાંત સર્વ અર્પણ કરી તેમના શરણ થઇ રહ્યો છે. અને એક પ્રવાહરૂપે ચિત્ત ભગવાનમાં રહે, અને ભગવાનને શું શું કર્યાથી સુખ થાય? ખુશી થાય? એવી કોમળહૃદયની ભાવનાથી જે સેવન કરવામાં આવે તેજ **સેવા,** આવી અનન્યતાસિદ્ધ કરી વહાલા થવા સારૂં સેવા પ્રકાર કહેલો છે તો પછી વિચાર કરવાનો કે સેવામાં વિક્ષેપ કરનારા બીજા કોઇ વ્યવસાયનું અવલંબન કરવું, એ આ ભગવદીયને છાજે છે! તેમ ઉપર કહી ગયા કે પૂર્ણ ભક્તિથી આત્મા સુધાં પ્રભુને સોંપી બેઠેલા ભક્તને દેહ નિર્વાહ કોણ કરશે? એવો ખ્યાલ લાવવાની પણ શી ભક્તને જરૂર? સર્વના સ્વામી, જગતના અધિપતિ સર્વ સમર્થ પ્રભુ શ્રીકૃષ્ણ દૈવી શરણાગતના ભરણ પોષણ કરનારા એજ છે. આ લોક અને પરલોકના અર્થો પણ સિદ્ધ કરવાની ગરજ તેમનેજ છે. શરણાગત ભક્તને નથી. એવી ભાવના કરવી એજ ભૂષણ છે. અવિશ્વાસ કદાપિ ન થવો જોઇએ કે પ્રભુ મારૂ ભરણપોષણ કરશે કે કેમ? + કેમકે પ્રભુ સર્વ સમર્થ છે. એમ મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે. શરણે આવેલાનું યોગક્ષેમ પોતેજ કરવાનું ગીતાજીમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે, યોગ એટલે સર્વ વસ્તુનું સંપાદન, ક્ષેમ એટલે સંપાદન કરેલી વસ્તુનુ રક્ષણ, એ બન્ને પ્રભુજ કરે છે. **अहंभक्तपराधीनः** ભક્તને તો હું આધીન છું. એ ભાગવતમાં દુર્વાસા પ્રત્યે કહેલા વચનનું મનન કરવું, જેથી સર્વ સિદ્ધાન્ત સમજાઇ જશે, આવા સર્વો-

+ જુઓ વિવેક ધૈર્યાશ્રય શ્લોક ૧૫ નું વિવેચન.

કૃષ્ટ ભક્તને પૂર્ણ વિશ્વાસથી ભરેલા મનથી સેવામાંજ પ્રવર્ત થઇ ચિન્તા રહિત થવું એજ કર્તવ્ય છે. * ૨

હવે સિદ્ધ થયું કે **અર્થ** નામનો બીજો પુરૂષાર્થ ભગવદીયનો ભગવાનજ સિદ્ધ કરે છે. અને આ ત્રીજા શ્લોકમાં **કામ** નામના પુરૂષાર્થનું નિરૂપણ કરે છે.

मूलम्—यदि श्रीगोकुलाधीशो धृतः सर्वात्मना हृदि ॥
ततः किमपरं ब्रूहि लौकिकैर्वैदिकैरपि ॥ ३ ॥

અર્થ—સર્વાત્મભાવથી શ્રીગોકુલાધીશ શ્રીકૃષ્ણ હૃદયમાં સ્થિર થયા તો પછી લૌકિક અને વૈદિક કર્મોથી બીજો કયો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો બાકી રહ્યો. ? શ્રીકૃષ્ણ ચંદ્રજ સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર છે.

વિવેચન—શ્લોક બીજાના વિવેચનમાં જણાવવામાં આવ્યું કે ભક્તોને પ્રભુ શીવાય કોઇની પણ આકાંક્ષા નથી. અને આકાંક્ષા રાખવાની જરૂર પણ નથી.

શ્રી ગોકુલાધીશ શ્રીકૃષ્ણચંદ્રજી ભક્તના હૃદયમાં બીરાજમાન થાય છે. ભક્તની ઇચ્છા જાણેછે. સર્વ ઇચ્છા મુજબ પૂર્ણ પણ કરેછે. આવા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરનાર શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર હૃદયમાં બીરાજ્યા પછી લૌકિક અને વૈદિક સાધનોથી કયો મનોરથ સિદ્ધ કરવાનો બાકી રહેછે?

* માયા બદ્ધ જીવો લૌકિક સામાન્ય અર્થ મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ છેવટે તેમાં દુઃખી થાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીયભક્તને પ્રભુ શીવાય કોઇની આકાંક્ષાજ નથી.

લોક અને વેદનો નિયમ કરનારા તેમ લોક અને વેદના નિયમ પ્રમાણે વર્તનારાને પણ શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથીજ મનોરથ પૂર્ણ થાયછે, તો પછી શરણાગતભક્તના હ્રદયમાં બીરાજેલા પ્રભુ પોતાના ભક્તના મનોરથ સિદ્ધ કરી દે, એ સ્વભાવિક છે, શ્રીપ્રભુહ્રદયમાં બીરાજે એજ ભક્ત મનોરથ સિદ્ધ થઇ ચૂકયો છે. શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર શીવાય બીજો ઉત્તમ પદાર્થ છેજ નહિ, એજ પરમ તત્વ છે. એમ મહાપ્રભુજીએ અતઃકરણપ્રબોધ નામના ગ્રંથના આરંભમાં દર્શાવેલ છે. માટે લૌકિક વૈદિક સાધનોની અપેક્ષા રાખ્યા શીવાય સેવામાં પ્રવર્તમાન થવું કે જેથી શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર હ્રદયમાં રહી સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કરેછે. ॥ ૩ ॥

આ પ્રમાણે ત્રણ પુરૂષાર્થોનું નિરૂપણ કરી મુક્તિ નામનો ચોથો પુરૂષાર્થ આ ચોથા શ્લોકમાં બતાવે છે.

मूलम्—अतः सर्वात्मना शश्वद्गोकुलेश्वरपादयोः ॥
स्मरणं भजनं चापि न त्याज्यमिति मे मतिः ॥ ४ ॥

અર્થ—શ્રી ગોકુલેશ હ્રદયમાં બીરાજમાન થયા, એટલે નિત્ય સર્વાત્મભાવથી શ્રીગોકુલેશ્વરના ચરણ કમળનું સ્મરણ અને ભજન કરવું. કદાપિ આ બેનો ત્યાગ કરવો નહિ.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં સ્મરણ, અને ભજન (સેવા) આબેને સદાસર્વદા કરવું, એવી આજ્ઞા કરે છે, સેવાના બાકીના વખતમાં વિપ્રયોગ (વિયોગ) અવસ્થા હોય એવી રીતે દીનતા પૂર્વક પ્રભુનુંજ સ્મરણ કર્યા કરવું "પુનઃકયારે સેવા પ્રસંગ આવે" એમ વારંવાર સેવાના બાકીના વખતમાં શ્રી પ્રભુનું સ્મરણ કરવું, અને સેવાના સમયમાં પ્રભુ પાસે બીરાજે છે, તેથી સમાગમના આનંદના અનુભવ

પુર્વક સેવા કરવી, આ પ્રમાણે સેવાનાના બાકીના વખતમાં સ્મરણ અને સ્નેહથી ભરેલા હૃદયથી સેવા સ્મરણ એ બન્ને અવિચ્છિન્ન કરવાં, જેથી આસુરાવેશનો સ્પર્શ પણ ન થતાં, સદા સર્વદા મોક્ષનોજ અનુભવ કરે છે. આજ ઉત્તમ પુરૂષાર્થનું સ્વરૂપ કહ્યું. બાલબોધ વિગેરેમાં માર્યાદિક પુરૂષાર્થો વર્ણવ્યા છે. અને આ ચતુઃશ્લોકીમાં શુદ્ધ પુષ્ટિમાર્ગીય પુરૂષાર્થોનું નિરૂપણ ભગવદીય ઉપર કૃપાકરી કહ્યું છે. માટે **श्रीवल्लभाय वैश्वानराय नमः** એવું સ્મરણ કરી વિવેચન સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

इतिश्रीमद्वल्लभाचार्यविरचिता चतुःश्लोकी सं०॥



॥ श्रीमद्वैश्वानरायनमः ॥

॥ नमः श्रीकृष्णाय ॥

શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો

पुष्टिप्रवाहमर्यादाभेद.

मनः स्मारं स्मारं प्राकिर विधृतं कश्मलचयम्
शुभंयुस्ते वह्नेश्चरणशरणं कालकलिलम् ॥
प्रवाहस्ते नष्टो जननमरणः पापमालिनः॥
सदा पुष्टिस्थं त्वं किमपरसुखं जृंभति ततः ॥



મદાચાર્ય ચરણને અને શ્રી ગુરૂવર્યોને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી આ પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદા ભેદનું વિવેચન કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ.

સામાન્ય રીતે વિચાર કરતાં જીવ બ્રહ્મનો અંશ છે. ચિદંશ અને સદંશથી પ્રભુની સમાન છે. પવિત્ર અને ઉત્તમ છે. પરંતુ આ જગત્માં પ્રગટ થયા પછી અવિદ્યામાં જોડાઇ જાય છે. અવિદ્યા તેને બાંધે છે. તેથીજ દુઃખીપણું–સુખીપણું હીનપણું વિગેરે જીવમાં માલૂમ પડે છે. એવો શુદ્ધ અદ્વૈતનો સિદ્ધાન્ત છે.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિચાર કરતાં દરેક જીવ એક સરખી પદ્ધતિના છે. તેમ છતાં કોઇ દુષ્ટ જીવ માલૂમ પડે છે. કોઇ મોક્ષ કરતાં પણ અધિક ફલ ભોગવનાર હોય છે, કોઇ સંસારમાંજ અયોગ્ય માથા કૂટોમાં ભળેલા હોય છે, તેમ ક્રિયાઓ પણ જૂદી જૂદી માલૂમ પડે છે, તેમ ફલ પણ જૂદી જૂદી જાતનાં ભોગવે છે, ને નાના મોટા ફળવાળા જીવો દેખાય છે. તે જીવોમાં ભેદ પાડવાનું શું પ્રયોજન હશે ? તે સહજ જાણવાની શંકા થાય છે. વળી આ પૃથ્વી ઉપર ધાર્મિક માર્ગો એટલા બધા છે કે જેની એક સમે ગણત્રી કરવી પણ અશક્ય છે. ત્યારે એ માર્ગોનો ટૂંકામાં સમાવેશ થાય અને તે સઘળા માર્ગોમાં કયો માર્ગ ઉત્તમ છે ? એવું પોતાના સેવકોને જણાવવા સારૂં પરમ કૃપાળુ શ્રી પુરૂષોત્તમાવતાર મહાપ્રભુજી આ "**પુષ્ટિપ્રવાહ ભેદ મર્યાદા ભેદ**" નામનો ગ્રંથ રચે છે.

ગ્રંથારંભ થાય છે.

मूलम्—पुष्टिप्रवाहमर्यादा विशेषेण पृथक् पृथक् ॥
जीवदेहक्रियाभेदैः प्रवाहेण फलेन च ॥ १ ॥
वक्ष्यामि सर्वसंदेहा न भविष्यंति यच्छ्रुतेः
भक्तिमार्गस्य कथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ २ ॥

અર્થ:—પુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને મર્યાદા, આ ત્રણે માર્ગના જૂદા જૂદા ધર્મો, જીવ, દેહ, ક્રિયાના ભેદથી, હંમેશાં ચાલતી સૃષ્ટિની પરંપરાથી, અને ફલથી તે ત્રણ માર્ગો જુદા જુદા પ્રકારના છે. જે ત્રણ માર્ગોના પ્રકાર જાણવાથી સર્વ સંદેહો દૂર થઇ જશે. એવી રીતે નિરૂપણ કરીશ. "શાસ્ત્રમાં ઘણે ઠેકાણે

ભક્તિમાર્ગ કહેવામાં આવ્યો છે તેથી પુષ્ટિ (અનુગ્રહ-માર્ગ) છે. એ નિશ્ચય છે.

વિવેચન—આ શ્લોકોમાં દોઢ શ્લોક ગ્રંથનો ઉપક્રમ બતાવે છે. તેમાં જણાવે છે કે માર્ગના ત્રણ ભેદ છે. ત્રણ ભેદમાંજ સઘળા માર્ગોનો સમાવેશ થઇ જાય છે, **मृग्यते इति मार्गः** શાસ્ત્રના વિષય પ્રમાણે જેની શોધ કરાય તે માર્ગ. જેમાં ભગવાનના અનુગ્રહની ખોળ થાય તે **અનુગ્રહમાર્ગ.** (પુષ્ટિમાર્ગ). જેમાં જન્મ મરણ રૂપી પ્રવાહ ચાલી રહ્યો છે તેની પણ લૌકિક વ્યવહાર સારૂં શોધ કરવી પડે છે માટે તે **પ્રવાહમાર્ગ.** વેદમાં અનેક પ્રકારની મર્યાદા બાંધી છે તે મર્યાદા પ્રમાણે વર્તવા અને તેજ પ્રમાણે ફળ મેળવવા શોધ કરવી પડે છે, માટે તે **મર્યાદામાર્ગ** કહેવાય છે. આ ત્રણે માર્ગનાં કર્મ, ફળ, સ્વરૂપ, દેહ અને ઉત્પત્તિ સર્વે નિપુણતાથી વિચાર કરતાં સ્પષ્ટ જૂદાં જૂદાંજ માલૂમ પડે છે તે આ ગ્રંથમાં બતાવાય છે.

પુષ્ટિપ્રવાહ, મર્યાદા આ ત્રણ નવા કલ્પિત છે, કે સશાસ્ત્ર છે. એ બતાવતાં પ્રથમ પુષ્ટિનો વિચાર બતાવાય છે.

ભગવાનની માયાથી ચક્ષુ છતાં અંધ બની ગયેલા કેટલાક તો પુષ્ટિમાર્ગ શબ્દના વિચારમાં ગરક થતાં પણ સ્પષ્ટાર્થ જોઇ શકતા નથી. પરંતુ અમારી દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રમાં ઠેકઠેકાણે પુષ્ટિમાર્ગને મુખ્ય બનાવેલો જોવામાં આવે છે. ભગવાને સહેલાઇથી સ્વપ્રાપ્તિ સારૂં ગીતાજી, વેદ, ભાગવત વિગેરે ભક્તિમય શાસ્ત્રોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તેમાં કેટલાંક પ્રમાણો આપેલાં છે. **પુષ્ટિ** એટલે **પોષણ** **અર્થાત્** ભગવાનનો અનુગ્રહ ભગવાને શાસ્ત્રમાં ભક્તિયોગ કહ્યો. એ **પણ**

એમનો અનુગ્રહ-કૃપા એજ કારણ છે. માટેજ ભાગવતમાં કહે છે કે* ભગવાનને ભજનારાઓને મુક્તિ આપે છે, પરંતુ પૂર્ણ કૃપા શીવાય ભક્તિ કોઇને આપતા નથી. વળી ભગવાન કહે છે કે હે પાપરહિત ઉદ્ધવ ? ભક્તિયોગ મેં કહેલો છે, અને ફરીથી ભક્તિનું કારણ હું તમને કહું છું "મારી કથામાં શ્રદ્ધા, મારૂં કીર્તન, સેવામાં પ્રીતિ, ભક્તમાં વિશેષ પ્રેમ. સર્વ ઠેકાણે હું છું એવી બુદ્ધિ, સર્વ વ્યવહાર છોડી મારા-માંજ આસક્તિ, ભોગ સુખનો ત્યાગ, યજન, દાન, દ્રવ્ય, દેહ, આત્મા સર્વ મારે વિષે અર્પણ કરવું. આ પ્રેમાણે આત્મનિવેદન કરનારને મારે વિષે ભક્તિ થાય છે, તેથી તેને બીજો કોઇ અર્થ મેળવવો બાકી નથી." કષ્ટથી અને સંશયાત્મક કાર્ય બતાવવા કરતાં સહેલાઇથી બની શકે એવું નિશ્ચિત કાર્ય બતાવું એ કૃપા શિવાય બનતું નથી. માટે વૈરાગ્ય થાય; ત્યાર પછી જ્ઞાન થાય થાય તેને પાછું મહા કષ્ટથી જાળવવું, અને તે જ્ઞાનથી તો અક્ષરબ્રહ્મની જ પ્રાપ્તિ છે-વિશેષ નથી. જ્ઞાન કર-તાં ઉત્તમ એવો ભક્તિમાર્ગ ભગવાને સહેલાઇથી થઇ શકે એવો બતાવેલો છે, એ કેવલ ભગવાનની કૃપા-અનુગ્રહનુંજ પરિ-ણામ છે. કારણ તેનાથીજ પૂર્ણાનન્દ ભગવાનની પ્રાપ્તિ છે. દાન, તપ, જપ, યોગ, વિગેરે કંઇ પણ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી કેવલ ભાવ-ભક્તિથી કૃપા કરે છે. અનુગ્રહ કરે છે. +શ્રુતિમાં પણ આજ આશય છે કે ભગવાન જેને આ મારો છે. એમ કરી સ્વી-કારે છે તેણેજ મેળવી શકાય છે, ત્યાંજ પોતાનો આત્મા ભગવાન

* ભાગવત સ્કંધ. ૫+૬+૧૮ +જુઓ ભાગવત સ્કંધ. ૧૧+૧૯ થી ૨૪ જુઓ અને સ્કંધ ૧૧, અ. ૧૨ ના ૧ થી ૧૫.

+ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुस्वाम् ॥

પ્રગટ કરે છે. આ પ્રમાણે અનુગ્રહ સ્થિતિ રહેલી છે. કારણ કે **भक्त्या ह्यमेकया ग्राह्यः । હું ભક્તિથી ગ્રહણ થઈ શકું છું ભક્તિ અનુગ્રહ શિવાય થતી નથી.** જેને કંઇ પણ સાધન શીવાય ભકિત-સ્નેહ દૃઢ થયાં છે. તેને પ્રભુનો અનુગ્રહ (પુષ્ટિ) છે. એ નિશ્ચય છે. " જુઓ વૃત્રાસુર, એનો આસુર સ્વભાવ પલટાઇ પ્રભુના અનુગ્રહથી ભગવદ્જ્ઞાન, થયું હતું. શાસ્રમર્યાદાના નિયમ વાળી મર્યાદા ભક્તિ કરતાં સ્નેહમય પ્રેમની ધારા વાળી પુષ્ટિભક્તિ ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે ભકિતમાર્ગ કહેલો હોવાથી પુષ્ટિ શાસ્ત્રમાં છે, એ નક્કી છે. માટે વિચાર પૂર્વક પ્રભુ શરણે જઇ માયાને તરે તો આ ભક્તિનું જ્ઞાન થાય. ॥ ૨ ॥

એક રીતે વિચાર કરતાં માલુમ પડશે કે આ કલિયુગમાં મોટા યજ્ઞાદિક કર્મ બની શકે એવું છેજ નહિ અને તેનો નાશ પણ થઇ ગયો છે. જ્ઞાન તેતો કહી ગયા કે વૈરાગ્ય અને પુર્ણ વેદાન્ત જ્ઞાન શિવાય બની શકે તેમ નથી અને છેવટે તેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. આવા બારીક સમયમાં પ્રભુએ ભક્તિરૂપી જે સહેલો માર્ગ બતાવ્યો છે કે જેમાં તીવ્ર વૈરાગ્યની જરૂર નથી, ટુંકામાં કોઇ સાધનની પણ જરૂર નથી, કેવલ પ્રભુના પ્રેમભાવની જરૂર છે એવા ભક્તિમાર્ગનો ઘણા શાસ્ત્રોમાં ઉપદેશ કર્યો તે તેમની કૃપાજ છે પુષ્ટિજ છે, કૃપા કહો કે પુષ્ટિ કહો તે સઘળાં સમાન છે. આ ભક્તિ દૈવીજીવોને સારૂ જ કહી છે. દૈવી જીવોનેજ તેમાં પ્રીતિ થાય છે. ભકિતના અધિકારમાં સીમાડો બાંધ્યો નથી તો પણ ભક્તિમાર્ગ ભગવાનની કૃપા (અનુગ્રહ-પુષ્ટિ) શિવાય રૂચી કારક થતો નથી **भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोगम्** અર્થ-મોક્ષ આપનાર ભગવાન્ ભજનારાને મુક્તિ આપે પણ (પરમ કૃપા શીવાય) ભકિત આપતા નથી, આવી ઉત્તમો-

ત્તમ પ્રેમમય ભક્તિ કે જેથી પોતે પણ ભક્ત વશ થઇને રહે એવી ભક્તિનો માર્ગ શાસ્ત્રમાં જે બતાવી આપ્યો છે તેથી ભગવાનની કૃપા (પુષ્ટિ) છે. એ સહજ ખ્યાલમાં આવશે, માટે પુનઃ પુનઃ કહેવાની જરૂર નથી. ॥ ૨ ॥

આ શ્લોકમાં **પ્રવાહ** અને **મર્યાદા** નું પ્રતિપાદન કરે છે.

मूलम्—"द्वौ भूतसर्गो" वित्युक्तेः प्रवाहोपि व्यवस्थितः ॥
वेदस्य विद्यमानत्वान्ममर्यादाऽपि व्यवस्थिता ॥ ३ ॥

અર્થ—ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે ભૂતના બે પ્રવાહ (સર્ગ) છે. એક દૈવીપ્રવાહ અને બીજો આસુરીપ્રવાહ છે, માટે શાસ્ત્રમાં પ્રવાહ પણ કહેલો છે. અને વેદમાં અનેક પ્રકારની મર્યાદા બાંધી છે. માટે વેદની હયાતીથી મર્યાદામાર્ગ પણ રહેલો છે.

વિવેચન—પ્રવાહ એટલે શું ?—હંમેશાં ચાલ્યા કરવું એનું નામ **પ્રવાહ. जायस्व, म्रियस्व,** જન્મ થવું[1] અને મરણ પામવું આ જે પરંપરા કદાપિ તૂટે નહિ, એવી સૃષ્ટિની પરંપરાને નહિ છોડનારા જેટલા માર્ગો તે બધાનો પ્રવાહમાંજ સમાવેશ થાય છે. આમાં કેટલાક દૈવી હોય છે ને કેટલાક આસુરી હોય છે તે ગીતાજીના ૧૬ મા અધ્યાયમાં જોઇ લેવું.

મર્યાદા એટલે શું ?—વેદમાં કહેલા કર્મ અને જ્ઞાનને વાસ્તે જે જે નિયમો બાંધ્યા છે. તે નિયમોનું નામ **મર્યાદા.** આમાં વેદનાજ નિયમને અનુસરીને ચાલનારા માર્ગોનો મર્યાદામાર્ગો સમાવેશ થઇ જાય છે. આ મર્યાદા અને પ્રવાહ બન્ને શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ છે. માટે

વિશેષ વિવેચન કરેલું નથી. પુષ્ટિ એટલે ? ભગવાનના અનુગ્રહ. તેનાથી થએલા સ્નેહ—ભક્તિરૂપ જેટલા માર્ગો તેનો સમાવેશ પુષ્ટિમાં થાય છે. ભગવાનના અનુગ્રહને દેશ, કાલ વિગેરે કોઇ પણ બાધ કરી શકતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું. જુઓ ગોપિકાઓ વેદ જાણતાં ન હતાં. ગજને ધર્મનું જ્ઞાન ન હતું તેમ છતાં ગજ મોક્ષ કર્યો, કુબ્જાને વેદમર્યાદાનો હીસાબ ન હતો, છતાં ભગવાને અનુગ્રહથી—કૃપાથી (પુષ્ટિથી) જ સર્વનો ઉદ્ધાર કરેલ છે. માટે જો મર્યાદામાર્ગ કરતાં તેથી વિલક્ષણ પુષ્ટિમાર્ગ કૃપામાર્ગ અધિક ઉત્તમ છે એમ આ દૃષ્ટાન્તથી માલુમ પડશે. ॥૩॥

શંકા, પ્રવાહ, મર્યાદા, પુષ્ટિ, આ ત્રણે જીવોને ફળ આપનાર પુરૂષોત્તમજ છે. અને સર્વે જીવ ચૈતન્યથી સમાન છે. તેમાં પ્રવાહવાળાને પણ ભક્તિમાર્ગ સમાન છે. તો પ્રવાહથી પુષ્ટિ જૂદો નહિ પડી શકે? આ શંકાના સમાધાન સારૂં આ ચોથો શ્લોક છે. પાંચમાનો ઉપક્રમ આગળ આવશે.

मूलम्—कश्चिदेव हि भक्तो हि "यो मद्भक्त" इतीरणात् ॥
सर्वत्रोत्कर्षकथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चयः ॥ ४ ॥
न सर्वोऽतः प्रवाहाद्धि भिन्नो वेदाश्च भेदतः ॥
यदा यस्येति वचनानाहं वेदैरितीरणात् ॥ ५ ॥

અર્થ—ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે + ॥ यो, मद्भक्तः स

+ જુઓ ગીતાજી અધ્યાય ૧૨ શ્લોક ૧૪ થી ૨૦ સુધી.

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥
अनपेक्षः शुचिर्दक्षः उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १५ ॥

मे प्रिय ॥ " આવા લક્ષણવાળો જે મારો ભક્ત છે તે મને વહાલો છે. " તેથી આ ગીતાના શ્લોકમાં કહેલા લક્ષણવાળો ભક્ત કોઈકજ હોય છે. અને સર્વ ઠેકાણે ભકતનેજ ઉત્તમ ગણેલો છે. માટે " પુષ્ટિ " છે એમ નિશ્ચય છે. માટેજ કહેવાનું કે સર્વ લોક (પ્રવાહ)નો ભક્ત (પુષ્ટિ)માં સમાવેશ થતો નથી. તેથી પ્રવાહ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ જૂદો છે. તેમ વેદથી અને લોકથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ જૂદો છે. જ્યારે ભગવાન્ (પુષ્ટિ) અનુગ્રહ કરે છે. ત્યારે લોક અને વેદમાં લાગેલી બુદ્ધિ છોડી દે છે. આમ શ્રીભાગવતમાં કહ્યું છે, અને ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે *હું ભક્તિથી જાણવામાં આવી શકું છું. તેવી રીતે વેદથી, તપથી, દાનથી, કે યજ્ઞ વિગેરેથી જોઈ શકાતો નથી (માટે ભક્તિથીજ અનુગ્રહ છે વેદથી નથી. તેથીજ બન્ને જૂદા છે એવું માલૂમ પડશે.)

પ્રવાહથી પુષ્ટિમાર્ગનો ભેદ શાથી ?

વિવેચન—પ્રવાહનું લક્ષણ પહેલાં બતાવ્યું છે-ભક્તિ એવી હોવી જોઇએ કે જેનાથી શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય ભગવાનના વહાલા થવાય. નીચે બતાવેલા લક્ષણવાળો ભક્ત વિરલ હોય છે, અને તેમાં ભગવાનને પ્રિય થવું એ બહુજ કઠિન છે. પ્રવાહ તો સર્વ સાધારણ છે માટે

*नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्यएवं विधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा भक्त्या त्वनन्यया शक्यः अहमेवंविधोर्जुन ज्ञातुंद्रष्टुं च तत्वेन प्रवेष्टुं च परंतप? ગીતા. અ ૧૧ શ્લો૦ ૫૨–૫૩.

(ભકિત) પુષ્ટિમાર્ગ કરતાં પ્રવાહ જૂદોજ છે. પ્રવાહથી ભગવાનને પ્રિય થવાતું નથી.

પ્રભુએ કહેલાં વહાલા ભક્તનાં લક્ષણ આવાં છે–સંતોષી, મ્હારૂં ચિંતન કરનાર, વશી, દૃઢ નિશ્ચયવાળો, મારામાં મન બુદ્ધિ અર્પણ કરેલ, ભકિતમાં કંઇ અપેક્ષા વગરનો, પવિત્રપણે રહેનાર, ભજનમાં ચતુર, લોકમાં આસક્તિવગરનો, ક્લેશવગરનો, આરંભો નહિ કરનાર. એવો મારો જે ભક્ત છે તે મને વહાલો છે. આમ ગીતાજીના ૧૨ અધ્યાયના શ્લોક ૧૪ થી તે ૨૦ સુધી વિશેષ લક્ષણ ગણાવ્યાં છે. આવાં લક્ષણ સર્વમાં જોવામાં આવતાં નથી, તેથી સામાન્ય પ્રવાહ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ વિશેષ છે, તેમ ભાગવત ગીતાજી વિગેરેમાં ભકતની મોટાઇ ગણાવેલી છે. નવમસ્કંધના ચોથા અધ્યાયમાં ૬૩ શ્લોકથી ભગવાને ભકતની મોટાઈ કહી છે. માટે કયાં સામાન્ય પ્રવાહ માર્ગ અને કયાં પરમાનન્દ અલૌકિક લીલાપાત્ર ગોપીકા જેવાંએ ગ્રહણ કરેલો પુષ્ટિ-માર્ગ કૃપામાર્ગ કહો કે ભકિતમાર્ગ તે પ્રવાહ કરતાં ઉત્તમ છે.

વળી ગીતાજીમાં પણ ભગવાને તેની મોટાઇ કહી છે તે સાંભળો: **"ये मजान्ति तु मां भक्तया मयि ते तेषु चाप्यहम्" "कौंतय? प्रतिजानी हिं न मे भक्तः पणिष्यति"** હે અર્જુન ? જે મને ભકિતથી ભજે છે તેઓ મહારામાં રહેલા છે. હું તેમનામાં રહેલો છું અને તું જાણ કે મારો ભકત કદાપિ નાશ પામતો નથી મનેજ પામે છે." આ પ્રમાણે અનેક રીતે ભકતની મોટાઇ ભગવાન કહે છે. તેથી પ્રવાહમાં પુનઃ પુનઃ જન્મ મરણ લેવા સારૂં ભકતને આવવું પડતું નથી એવાં ભગવાનનાં વચનજ જણાવી આપે છે કે **પ્રવાહ કરતાં પુષ્ટિમાર્ગ કૃપામાર્ગ જુદો છે અને ઉત્તમ છે.**

શંકા—વેદમાં અને પુરાણ વિગેરેમાંથી જ્યારે ભગવાનની મોટાઇ જાણે, તેથી જે પ્રભુમાં દ્રઢ અને સર્વથી અધિક સ્નેહ થાય છે તેનું નામ ભક્તિ, આ પ્રમાણે વેદ વિગેરેથી ભગવાન્‌ની મોટાઇ જાણ્યા પછી સ્નેહ થાય છે. એવું હોવાથી અમે કહીએ છીએ કે સ્નેહનું મૂળ વેદજ છે. તેથી વેદના મર્યાદામાર્ગમાં તેનો સમાવેશ થવો જોઈએ. જૂદો પુષ્ટિમાર્ગ હોવો ન જોઇએ.

સમાધાન—પ્રભુભાવ થવો એ કંઇ વેદ વિગેરે શાસ્ત્રો ઉપર રાખતો નથી, એ ભાવ તો જ્યારે પ્રભુનો પૂર્ણ કૃપાપાત્ર થાય ત્યારેજ ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર શિવાય પ્રભુમાં પ્રેમ થવો મુશ્કેલ છે. વળી વેદ પણ એવીજ આજ્ઞા કરે છે કે **नायमात्मां प्रवचनेन॰** આ આત્મા ઘણાં શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કર્યાથી મળી શકતો નથી, પરંતુ જેના ઉપર કૃપા થાય છે ત્યારે તેને પ્રભુ સ્વીકારે છે. વળી જુઓ ગીતાજીમાં કહે છે વેદ વિગેરેથી હું મળતો નથી પરંતુ અનન્ય ભક્તિવડેજ હું જેવો જોઇ શકાઉં છું તેવા કોઇ પણ સાધનથી હું જોઇ શકાતો નથી. ભક્તિ કરવામાં બીજા વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોનાં સાધનોની જરૂર પડતી નથી. નિઃસાધન જીવો જ્યારે પ્રભુને શરણે જાય છે ત્યારે ભગવાન્ તેનો તત્કાળ ઉદ્ધાર કરે છે. ગોપીજનોને જ્યારે પ્રભુમાં ભાવ પ્રગટ થયો ત્યારે લોક, વેદ, પુત્ર, પતિ, સગાંવહાલાં વિગેરે સર્વને છોડી પ્રભુશરણ આવ્યાં હતાં અને તેમણે રસિક શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણાનન્દરૂપી ઉત્તમ ફળ મેળવ્યું હતું. જુઓ આ ગોપીજનો વેદ વિગેરે શાસ્ત્રને ભણ્યાં ન હતાં કેવલ ભાવથીજ પ્રભુને પ્રાપ્ત થયાં હતાં, માટે ભક્તિની મોટાઇ શાસ્ત્રમાં કહેલી છે. તેથી પુષ્ટિમાર્ગ શાસ્ત્રમાં છે પણ આ પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને શાસ્ત્રોમાં કહેલાં સાધનોની જરૂરજ નથી. આ બારીક સમયનાં સાધનો શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુને

પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી એવું ગીતાજીમાં વારંવાર કહેલું છે. વળી ભાગવતમાં એક શ્લોકથી સમજાયું કે* જેના ઉપર પ્રભુ અનુગ્રહ કરે છે તેને લોક કે વેદમાં બુદ્ધિ સ્થિર થતી નથી. ભગવાનમાંજ થાય છે માટે નિઃસાધન અને સર્વ જીવોના શિરોમણી દૈવી જીવોને વેદ વિગેરે શાસ્ત્રોની જરૂર નથી. એ સ્પષ્ટ સમજાયું હશે. માટે મર્યાદામાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ ઉત્તમ છે. ને જૂદોજ છે. એમ સ્પષ્ટ થયું. ॥ ૫ ॥

હવે એક શંકા થાય છે કે, શાસ્ત્રોમાં ઘણે ઠેકાણે કહે છે કે. દાન, વ્રત, જપ, તપ, હોમ, વિગેરે સર્વનું ફલ શ્રીપુરૂષોત્તમાં ભક્તિ થવી એજ હોય છે, બીજું હોતું નથી વળી જે જ્ઞાનથી કે કર્મથી શ્રીકૃષ્ણચંદ્રમાં ભક્તિ ન થાય તે કર્મ કે જ્ઞાન પણ નકામુંજ છે. આ પ્રમાણે સર્વનો છેડો ભક્તિમાં આવે છે તેથી કેવલ ભક્તિમાર્ગજ રાખવો. બીજા ભેદો શા સારૂં પાડવા જોઇએ! પ્રવાહમાં દૈવી સૃષ્ટિ છે તેનો જાણે ભક્તિમાંજ છે. અને ભક્તિમાર્ગમાં સર્વે અધિકારી છે તેથી પ્રવાહ પણ જૂદો પાડવાની શી જરૂર છે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે—

મૂલમ્—मार्गैकत्वेऽपि चेदंत्यौ तनुभक्त्यागमौ मतौ ॥
न तद्युक्तं सूत्रतो हि भिन्नो युक्त्या हि वैदिकः ॥६॥

અર્થ—ઉપર શંકા કરી કે મર્યાદા માર્ગ અને પ્રવાહમાર્ગ, તે ભક્તિમાર્ગથી જુદા નથી. પરંતુ એવી શંકા કરવી નહિ કેમકે પ્રવાહમાર્ગ અને મર્યાદામાર્ગ ભક્તિમાર્ગ જેવી ભક્તિ ઉત્પન્ન કરતા નથી, તેમ સૂત્રથી અને યુક્તિથી ભક્તિમાર્ગ જુદોજ છે.

* यदा यस्यानुगृह्णाति भगवान् आत्मभावितः ॥
स जहाति मतिं लोके वेदे च परिनिष्ठिताम् ॥ स्कं०४ अ०२९

પ્રવાહ અને મર્યાદાનો પુષ્ટિમાં સમાવેશ થતો નથી !

વિવેચન—શાસ્ત્રમાં જોકે એમ કહ્યું છે કે "કર્મ અને જ્ઞાન વિગેરેનું ભગવાનમાં ભકિત થાય એજ ફલ છે" પરંતુ કર્મ અને જ્ઞાનનો ભકિત માર્ગમાં સમાવેશ થતો નથી. કેમકે જુઓ કર્મ માર્ગવાળાને તેતે કર્મનાં ફલ જૂદાં જૂદાં બતાવ્યાં છે. "જેને સ્વર્ગની ઇચ્છા હોય તે જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કરે," આ પ્રમાણે કર્મોનાં ફલ જૂદાંજ છે તેથી કર્મ કરનારને આ કર્મોથી ભકિત મળે છે એવો નિશ્ચય શી રીતે કહેવાય ? કર્મ તો ચિત્તશુદ્ધિને વાસ્તે છે માટે તેનાથી ભકિતની અપેક્ષા રાખવી નહિ. પણ એટલું તો ધ્યાનમાં રાખવું કે જે કર્મ ભગવાનને અર્પણ થતાં નથી તેતો એક ભાર રૂપ છે. આ પ્રમાણે વેદની મર્યાદા પાળનારાં કર્મોનાં ભકિતમાર્ગમાં સમાવેશ થતો નથી, કારણ કે કર્મનું ફલ સ્વર્ગ છે; અને જ્ઞાનનું ફલ મોક્ષ છે. તેથી **જ્ઞાનનો પણ ભકિત માર્ગમાં ઉત્કર્ષ થતો નથી.** કેવલ જ્ઞાનથી પુરાણપુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગીતાજીમાં કહેલું છે કે **ब्रह्मभूतप्रसन्नात्मा०** (અધ્યાય ૧૮ શ્લોક ૫૪) "બ્રહ્મભાવને પામેલો જીવ પ્રસન્ન રહીને સર્વ પ્રાણીમાં સમાન ભાવ રાખીને શોક કરતો નથી. ને કંઇ પણ ઇચ્છા નહિ કરતો એવો જીવ મારી ભકિતને મેળવે છે, આ શ્લોકમાં કહ્યા મુજબ જ્ઞાન પછી બ્રહ્મભાવ થાય ત્યારે શ્રેષ્ઠ ભકિત મેળવવાની યોગ્યતા આવે છે. અને પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિ ન થતાં અક્ષર બ્રહ્મમાં લય થાય છે **पुरुष स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ॥** અર્થાત્ સર્વથી પણ શ્રેષ્ઠ પુરાણ પુરૂષોત્તમતો ભકિતથીજ મેળવી શકાય છે બીજા કશાથી પણ મેળવી શકાતા નથી.

આ પ્રમાણે કર્મનું ફલ સ્વર્ગ છે જ્ઞાનનું ફલ અક્ષર બ્રહ્મમાં લય છે, અને ભક્તિનું ફલ રસિક શ્રીકૃષ્ણચંદ્રના લીલાસ્વાદ અને પરમાનન્દને આપનારૂં છે. તેથી કર્મ અને જ્ઞાનનું ભક્તિમાં અંગપણું થતું નથી. ॥ ૬ ॥

હવે પુષ્ટિ પ્રવાહ અને મર્યાદા આ ત્રણ માર્ગો પ્રમાણ ભેદથી પણ જૂદા છે એવું સિદ્ધ કરે છે.

मूलम्—जीवदेहकृतानां च भिन्नत्वं नित्यता श्रुतेः ॥

यथा तद्वत्पुष्टिमार्गे द्वयोरपि निषेधतः ॥७॥

प्रमाणभेदाद्भिन्नो हि पुष्टिमार्गो निरूपितः ॥

અર્થ--પુષ્ટિમાર્ગના જીવ તેમાના દેહ અને કૃતિઓ જુદી જુદી જાતની છે. તેવી રીતે તે જીવો નિત્ય પણ છે એમ શ્રુતિથી સિદ્ધ છે. એને પુષ્ટિમાર્ગમાં પ્રવાહ અને મર્યાદા એ બન્નેનો નિષેધ હોવાથી આ પ્રમાણેના ભેદથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ જુદોજ છે.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો નિત્ય છે એટલે તેમનો નાશ નથી. અને પ્રવાહને મર્યાદાથી ભેદ છે.

૧ ભાગવતમાં કહ્યું કે ભગવાન્ જેવા ભક્તિવાળોને અહીં સુખથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવા દેહાભિમાની (પ્રવાહી) અને આત્મારૂપ વહાણવાળા જ્ઞાની (મર્યાદામાર્ગીય)ને પણ મળી શકતા નથી. આ પ્રમાણે જે ફલ ભક્તિવાળાને મળે છે. તે ફલ પ્રવાહી કે મર્યાદા માર્ગવાળાને મળતું નથી?

नायं सुखापो भगवान् देहिनां गोपिकासुतः

ज्ञानीनां चात्मपोतानां यथाभक्तिमतामिह । १०-९२१

૨. ભગવાનના કીર્તન કરનારા નિત્ય છે. **ध्रुवा सो अस्य कीरयः** એવી શ્રુતિ હોવાથી **પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો નિત્ય છે.** માટે મર્યાદા અને પ્રવાહી જીવોથી આ જીવ જૂદા છે અને ઉત્તમ છે. કારણ કે ભાગવતના વાકયમાંજ ભેદ પાડ્યો છે.

૩. શ્રી પુરાણ પુરૂષોત્તમના આગળ મન, વાણી, કંઇપણ જઇ શકતાં નથી કેવલ ભગવાન્ વરે (સ્વીકારે) તેનાથીજ ભગવાન્ મેળવી શકાય છે. એવી શ્રુતિ હોવાથી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવનોજ સ્વીકાર છે. બીજા મર્યાદા કે પ્રવાહી જીવોનો નથી **માટે પુષ્ટિ કરતાં પ્રવાહ અને મર્યાદામાં ભેદ છે.**

૪. ભકિતમાં દેવ, અસુર, સ્ત્રી, શુદ્ર, મુનુષ્ય વિગેરે સર્વનો અધિકાર છે. જ્ઞાનમાં અને કર્મમાં બધાનો અધિકાર નથી **માટે પ્રવાહ અને મર્યાદા કરતાં પુષ્ટિ માર્ગ જુદોજ છે.**

૫. પ્રવાહી જીવની લૌકિક કૃતિ (કર્મ) હોય છે, મર્યાદામાં જાતી પ્રમાણે કૃતિ હોય છે. પુષ્ટિમાર્ગમાં તો કેવલ ભગવાનનીજ કૃતિ હોય છે. **તેથી કૃતિથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ પ્રવાહ અને મર્યાદા માર્ગ જુદા છે.**

૬. મર્યાદામાર્ગમાં વેદ વિગેરે શાસ્ત્રો પ્રમાણ છે. પ્રવાહમાર્ગમાં જન્મમરણ પામતા લોકનાં આચરણજ પ્રમાણ છે. અને પુષ્ટિમાર્ગમાં તો ભગવાનનો અનુગ્રહ અને ભકતોના તીવ્ર પ્રેમનો અનુભવ એજ પ્રમાણ છે. **માટે પ્રમાણોના ભેદથી પણ પુષ્ટિમાર્ગ મર્યાદા અને પ્રવાહમાર્ગ ત્રણે જૂદા જૂદા છે.**

૭. પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તની ભગવાન લોક અને વેદમાં રહેલી માથાકૂટ છોડાવી દે છે. પરંતુ પ્રવાહમાર્ગીય તો લોકમાં જોડાય છે. અને મર્યાદા

માર્ગીય વેદમાં જોડાય છે. **આ પ્રમાણે પુષ્ટિમાર્ગીય અનુગ્રહ-વાળા ભક્તને લોક અને વેદના નિયમો બાધ નથી કરી શકતા નથી તેથી પ્રવાહ અને મર્યાદાથી પુષ્ટિ જુદી છે.**

૮ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભગવાનની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવાનું છે. પ્રવાહીને લોકની પ્રેરણા. મર્યાદાવાળાને શાસ્ત્રોની પ્રેરણા પ્રમાણે વર્તવાનું છે, **માટે પ્રેરણાથી પણ ત્રણે જુદા જુદા છે.**

આ પ્રમાણે જીવ, દેહ, અને ક્રિયાઓ જૂદી જૂદી હોવાથી પુષ્ટિ-માર્ગ કરતાં મર્યાદામાર્ગ જૂદોજ છે એવું સમજાશે.

હવે પ્રમેય અને સાધનના ભેદો સિદ્ધ કરવા સારૂ ત્રણે માર્ગો ક્યાંથી પ્રગટ થયા તે બતાવે છે.

मूलम्—सर्गभेदं प्रवक्ष्यामि स्वरूपांगक्रियायुतम् ॥८॥

इच्छामात्रेण मनसा प्रवाहं सृष्टवान्हरिः ॥

वचसा वेदमार्गं हि पुष्टिकायेन निश्चयः ॥९॥

અર્થ—હવે સ્વરૂપ, અંગ અને ક્રિયાથી જીવોના ભેદો કહેવાશે શ્રીહરિભગવાને ઈચ્છામાત્રથી મનવડે પ્રવાહ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી, વચનવડે વેદમાર્ગ (મર્યાદામાર્ગ) અને કાયાવડે પુષ્ટિસૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરી છે. ॥

વિવેચન—જેમ અગ્નિમાંથી તણખા નીકળે છે તેવી રીતે બ્રહ્મમાંથી જીવ નિકળ્યા છે. તેથી અને પંચમહાભૂતથી દેહ પણ બધાના સમાન છે. ત્યારે એ સમાન જીવોનો પુષ્ટિ—પ્રવાહના ભેદથી સૃષ્ટિના ભેદનું નિરૂપણ કરવું અયોગ્ય લાગશે. પરંતુ એમ સમજવાનું નથી. શ્લોકમાં કહ્યું છે કે—સ્વરૂપ—અંગ અને ક્રિયા આ ત્રણે જૂદાં જૂદાં હોવાથી સૃષ્ટિના ભેદ પડ્યા છે. તેનું નિરૂપણ આ વિવેચનમાં કરાય છે.

મનના સમવાયિકારણથી માયાએ પ્રવાહ સૃષ્ટી કરેલ છે.

૧ જ્યારે ભગવાનને **बहुस्यां प्रजायेय**,, "હું એક છું તે ઘણા રૂપે થાઉ" એવી રીતે મનમાં ઇચ્છા થતાં ભગવાન સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવામાં કારણરૂપ થયા, તેથી સૃષ્ટિ થવામાં હેતુ રૂપ મન છે.

૨ *શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે માયાથકી મન ઉત્પન્ન કર્યું. મનથી પ્રજાપતિ સરજ્યા, પ્રજાપતિએ પ્રજાને ઉત્પન્ન કરી, તે સર્વ મનમાંજ રહેલું છે" આ પ્રમાણે વેદમાં પણ પ્રવાહ સૃષ્ટિના વર્ણનમાં માયા–અને મનને કારણ ગણેલાં છે.

૩ **नश्वरं गृह्यमाणं च विद्धि मायामनोमयम्**. (ભા૦ ૧૧-૭ ૭) જે મનવડે-વચનવડે નેત્રવડે નાશાત્મક જે ગ્રહણ થાય છે તે માયા અને મનોમય જાણ ! આ શ્લોકમાં પણ માયા અને મનને પ્રવાહ સૃષ્ટિના કારણરૂપ ગણેલાં છે. આ પ્રવાહસૃષ્ટિ માયિક છે.

૪ આ માયિક સૃષ્ટિ સત્યસૃષ્ટિ થયા પછી થાય છે. આત્માથી સત્યસૃષ્ટિ થયા પછી આ માયામય પ્રવાહસૃષ્ટિ થાય છે નિબંધમાં આજ્ઞા કરે છે કે **महेन्द्रजालवत्सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत्** ભગવાન્ મહેન્દ્રજાળની માફક કોઇ વખત સર્વ માયાવડે સૃજે છે. એટલે આ પ્રવાહસૃષ્ટિ મોહ કરનારી છે. અર્થાત્ જેમાં ઘણા મોહ છે. એવા પ્રવાહ સૃષ્ટિને મનવડે રચી છે. કોઇને એવી શંકા થાય કે સર્વે જીવો ભગવાનમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. ભગવાનમાંજ પ્રલયકાળ વખતે લય થાય છે, એવું વેદમાં ઘણે ઠેકાણે કહે છે. ત્યારે પ્રવાહિક જીવો

***असतोधि मनोऽसृजत । मनः प्रजापतिमसृजत । प्रजापतिःप्रजा असृजत । तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् ॥**

હલકા શાથી? અને તેમની ગતિ ભગવાનમાં થવી જોઇએ ? આના સમાધાનમાં કહે છે કે આસુર જીવોનું કારણ બ્રહ્મ નથી—માયા છે. ભગવાને વિરરસ ભોગવવા સારૂં આસુર જીવો માયાના અંશથી કરેલા છે. પોતાના અંશથી કરેલા નથી. અસુરો પોતાના અંશ નહિ હોવાથી શત્રુ થાય છે. માયાના અંશરૂપ હોવાથી માયાનેજ ભજે છે—અને ગીતાજીમાં કહેવા મુજબ **ततो यांत्यधमां गतिम्.** તે ભગવાનને મળતા નથી તેમની અધમ ગતિ થાય છે. અને પ્રલયકાલમાં માયાના અંધતમમાં પ્રવેશ છે. કેમકે તે માયાના અંશ છે. માટે માયાએ રચેલા આ જીવો અસત્ય છે શક્તિરૂપ માયા સત્ય છે.

વાણીના સમવાયિ કારણથી મર્યાદા જીવો થયા છે.

પરીક્ષિત રાજાએ કહ્યું છે કે "સ્વર્ગમાં મૂર્તિ ધારણ કરનારા વેદ છે તેવા તમે સર્વ ઋષિયો છો, તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે વેદના અભિમાનવાળા જે દેવતા છે તે આ સૃષ્ટિના કારણ રૂપે છે માંડૂક્યોપનિષદ્માં કહ્યું છે ત્યાં જુઓ. ૐ એવા પ્રકારના અક્ષરબ્રહ્મમાંથી જે થયું જે થાય છે અને જે થશે તે સર્વ ૐકાર છે. મનુસ્મૃતિમાં પણ કહ્યું છે કે જૂદાં જૂદાં નામરૂપ અને મર્યાદા વેદથીજ ઉત્પન્ન કરી છે. આ શ્રુતિ વાક્યો મર્યાદાસૃષ્ટિ ભગવાનના વાણીરૂપ વેદથીજ થએલી છે એમ કહે છે. વાણી ચાર પ્રકારની છે—"**परा, पश्यन्ति, मध्यमा** અને **वैखरी**" આ ચાર વાણીથી સર્વ ઉત્પન્ન થયું છે. નિબંધમાં પણ કહે છે કે રૂપ પ્રપંચ કરવાથી તેમાં આસક્ત થએલા પોતાના અંશરૂપ જીવ આસક્તિથી દુઃખી થશે એવો વિચાર લાવીને દુઃખથી નિવૃત્ત થવા સારૂં સ્વરૂપાત્મક વેદ રચ્યો છે વળી "અક્ષરબ્રહ્મ એ વેદનું ઉત્તમ સ્થાન છે" એવું કહેલું છે તેથી મર્યાદા સૃષ્ટિનું કારણ

અક્ષરબ્રહ્મ પણ કહી શકાય છે. અને તેથી સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં અક્ષરબ્રહ્મથીજ જગત્ થાય છે એવું કહેલું છે અને વાણીરૂપ વેદના જ્ઞાનથી જ્ઞાનીઓનો અક્ષરબ્રહ્મમાંજ લય થાય છે. તેથી વેદમય સંકર્ષણરૂપ અક્ષરબ્રહ્મના સ્વરૂપથી મર્યાદાસૃષ્ટિ થઈ છે એવું સર્વ રીતે સિદ્ધ છે.

પોતાના સ્વરૂપથી પુષ્ટિસૃષ્ટિ કરી છે.

પુષ્ટિસૃષ્ટિ તો ભગવાને શ્રીઅંગથીજ કરેલી છે. આ વિષય ઉપર પુરૂષવિધ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે **स इमेवात्मनं द्वेधा पातयत्ततः पतिश्च पत्नि चाभवताम् ॥** તેમણે પોતાના આત્માના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી પુરૂષ અને સ્ત્રી થયાં આ શ્રુતિમાં પણ પોતાના આત્માનેજ અનેક પ્રકારે થવાનું લખ્યું છે. ભગવાનનું શ્રીઅંગ છે આનંદરૂપ તેથી આનંદવડે પુષ્ટિ સૃષ્ટિ રચી એવો અભિપ્રાય છે. આ પુષ્ટિસૃષ્ટિમાં આનંદનો તિરોભાવ નથી. પ્રવાહસૃષ્ટિમાં અને મર્યાદાસૃષ્ટિમાં સદંશ અને ચિદંશનુંજ કારણપણું છે. અને પ્રવાહસૃષ્ટિમાં તો આનંદ ને કારણપણું છે.

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે વિચાર કરતાં સારાંશ એ છે કે હું બહુરૂપે થાઉં એવી ઇચ્છાથી અને વિરરસ કરવા સારૂ મનના સમવાયિકારણથી માયામય આસુરી પ્રવાહસૃષ્ટિ પ્રગટ કરી. વેદવાણીથી મર્યાદાસૃષ્ટિ રચી છે. અને પુષ્ટિ સૃષ્ટિ શ્રીઅંગથી કરેલી છે તેમાં આનંદજ કારણ છે. ॥ ૯ ॥

શંકા—[1]ઉપાદાન કારણ જુદું હોય તોપણ નિમિત્ત એક હોય તો ફલ એક આવે છે. જેમ માટીનો કે ત્રાંબાનો ઘડો હોય પણ જલ

૧ ઉપાદાન કારણ એનુંજ નામ કે. કે જે કાર્યમાં ચોતરફ વ્યાપી રહેલું હોય. તે જેમ ઘડો થવામાં માટી ઉપાદાન કારણ છે.

ભરવારૂપી ઉપયોગ એક સરખો થાય છે. તેવી રીતે રમણ કરવા સારૂં બનાવેલી સૃષ્ટિમાં એકસરખી રીતે રમણરૂપી ફલ થવાનુંજ, ત્યારે તમે ભેદ પાડો છો તે નકામો કેમ ન કહેવાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મુલમ્—मूलेच्छातः फलं लोके वेदोक्तं वैदिकेपि च

कायेन तु फलं पुष्टौ भिन्नेच्छातोपि नैकधा ॥ १० ॥

અર્થ—પ્રવાહસૃષ્ટિને મૂલેચ્છાથી લૌકિકફલ થાય છે. મર્યાદામાર્ગમાં વેદમાં કહેલું ફલ થાય છે. અને પુષ્ટિમાર્ગમાં શ્રીસ્વરૂપથીજ ફલ થાય છે. આ પ્રમાણે જૂદાં જૂદાં ફલ આપવાની ઇચ્છાથી પણ ત્રણેની ઉત્પત્તિ અને માર્ગ જૂદા છે.

પ્રવાહીને જીવને મળતું ફલ.

વિવેચન—પ્રવાહમાર્ગમાંને રચવામાં મન કારણ હોવાથી તેમાં અલૌકિક ફળ થતું નથી. એવું શ્રુતિમાં કહે છે. **क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्य म्रियस्व ॥** હમેશાં ઉત્પન્ન થવું અને મરવું એ પ્રમાણે નિરંતર જન્મ મરણ પામનારાં ક્ષુદ્રપાણી (પ્રવાહી) માત્રને મર્યાદા કે પુષ્ટિમાર્ગનું ફલ મળતું નથી. ગીતાજીમાં પણ કહ્યું છે કે "વેદમાં કહેલા સકામ કર્મને કરનારા કામનાવાળા જીવો હંમેશાં જન્મમરણ પામ્યા કરે છે" આ પ્રવાહનુંજ ફલ છે. ગીતાજીના ૧૬ અધ્યાયમાં **तानहं द्विषतः क्रूरान्** એ શ્લોકમાં કહે છે. " મ્હારો દ્વેષ કરનાર,—ક્રૂર, મનુષ્યોમાં અધમ, અને અશુભ જીવોને હું સંસારમાં આસુર યોનિમાંજ નાંખુંછું" આ પ્રમાણે આસુર યોનિમાં જઇ છેવટે અંતધમમાં પ્રવેશ કરવો એજ ફલ પ્રવાહીને મળે છે.

મર્યાદામાર્ગમાં ફલ.

મર્યાદામાર્ગમાં વેદમાં કહેલું ફલ થાય છે. જેઓ વેદે કહેલી મર્યાદા પ્રમાણે વર્તી નિષ્કામ કર્મ કરે ત્યારે તેમને સ્વર્ગ મળે છે અને જ્ઞાનાદિક સંપાદન કરે તો મોક્ષ મેળવે છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે જે જે જીવો વનમાં જઇ શ્રદ્ધાવડે તપ કરવું જોઇએ, એવું સમજી જે તપ કરે છે તે અર્ચિમાર્ગમાં ઉત્પન્ન થાય છે તેને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. **न स पुनरावर्तते** 'તે પુનઃ પાછો આવતો નથી' આવી રીતે અક્ષર બ્રહ્મમાં લય થવારૂપી ફલ મળે છે જેમ ગીઠાનો કાંકરો જલમાં નાંખ્યાથી જલમાં મળી જાય છે. તેવી રીતે તેમનો લય થાય છે **एष एव साधु कर्म कारयति०** આ શ્રુતિ મોટી છે તેમાં જણાવે છે કે જેને ભગવાન્ જે જીવને ઉંચી ગતિ આપવાની ઇચ્છા કરે છે તેની પાસે સારાં કર્મ કરાવે છે જેને હલકી ગતિમાં આવવાની ઇચ્છા હોય છે તેની પાસે નરસાં કર્મ કરાવે છે. આ પ્રમાણે નરસાં કર્મ કરનારા પ્રવાહીને અને ઉત્તમ કર્મ કરનારા મર્યાદાવાળા સમજવા.

પુષ્ટિસૃષ્ટિને ફલ ?

પુષ્ટિસૃષ્ટિ ભગવાનના શ્રીઅંગમાંથી થયેલ છે. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ આનંદરૂપ હોવાથી આ પુષ્ટિમાર્ગીય જીવને સ્વેચ્છા મુજબ ઉત્તમ જૂદી જૂદી જાતનાં ફલ મળે છે. ભગવાન ભક્તની વિકાર વગરની જેટલી ઇચ્છાઓ હોય છે તે પૂર્ણ કરે છે. વિકારવાળી હોય તો જેમ નારદ જીએ રાજકન્યા પરણવા સારૂં ભગવાનનું રૂપ માગ્યું ત્યારે વાંદરાનું રૂપ આપ્યું હતું; તેવી રીતે ભક્તનું હિત ચાહનારા ભગવાન્ વિકારવાળી ઇચ્છાઓ આપતા નથી. વિકાર વગરની ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કેરી છે. તે ઉપર ભાગવત તરફ દૃષ્ટિ કરીએ—જ્યારે ગોવર્ધન

પૂજા કરાવી ઇન્દ્રના યજ્ઞનો ભંગ કર્યો ત્યારે ઈન્દ્રે ખુબ વરસાદ વરસાવ્યો. ત્યારે ભગવાને કહ્યું કે મારા પરિગ્રહરૂપ વ્રજને બચાવવું એ મારો સંકલ્પ છે. આ પ્રમાણે રક્ષણ કરી આનંદ આપ્યો હતો. બીજું નંદરાયજીએ વરૂણલોકમાં જોએલી ભગવાનની સેવાને પોતાના ગોપલોકોને કહી ત્યારે તેમને વૈકુંઠના દર્શનની ઇચ્છા થઇ તે પ્રમાણે સર્વે ગોપજનોને વૈકુણ્ઠમાં લઇ જઇ પોતાના ધામનાં દર્શન કરાવ્યાં હતાં. વળી ભગવાને શરદ્‌ઋતુની રાત્રિઓમાં યોગમાયાને સમીપ રાખી પૂર્ણ આનંદરૂપ રાસ રમણથી ભક્તની ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરી હતી. રાધા સહચરી સાથે જ્યારે ભગવાન્ અન્તર્ધાન થઇ ગયા ત્યારે શ્રીરાધાજીની ઇચ્છા પ્રમાણેજ ભગવાન્ વર્ત્યા હતા. આ પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી જૂદી જૂદી જાતનાં ફલ પુષ્ટિસૃષ્ટિને મળે છે. ॥ ૧૦ ॥

જીવો ચિદંશથી સમાન છે. પરંતુ અસાધારણ ધર્મના ભેદથી જૂદા છે. તેથી ફલ પણ જૂદાં જૂદાં મળે છે એવું જણાવવા પ્રવાહિક જીવોનું ફલ બતાવે છે. અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જૂદા છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે.

मूलम्—तानहं द्विषतो वाक्याद्भिन्ना जीवा प्रवाहिणः
अतएवेतरौ भिन्नौ सान्तौ मोक्षप्रवेशतः ॥ ११ ॥
" तस्माज्जीवाः पुष्टिमार्गे भिन्ना एव न संशयः ।
भगवद्रूपसेवार्थं तत्सृष्टि र्नान्यथा भवेत् ॥ १२ ॥

અર્થ—ગીતાજીમાં દ્વેષ કરનારાને આસુરી યોનીમાં નાંખવાનું કહ્યું છે, તેથી પ્રાવાહમાર્ગીયજીવોથી મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જૂદા છે. મર્યાદામાર્ગીય

જીવોને અક્ષરબ્રહ્મમાં લય થાય છે અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને ભગવાનમાં કે ભગવાનની લીલામાં પ્રવેશ થાય છે. તેથી મર્યાદામાર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોને પુનઃ સંસારમાં આવવું પડતું નથી. માટે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો જૂદાજ છે. એમાં સંદેહ નથી. તે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ ભગવાનની સેવા કરવા સારૂંજ છે. બીજા સારૂં નથી.

વિવેચન—આપણે પહેલાં કહી ગયા કે પ્રવાહી જીવો આસુર હોય છે તેમાં બે ભેદ છે. એક **સહજ** આસુર અને બીજો આસુરના આવેશ-વાળા. આમાં જે **સહજ આસુર** સ્વભાવવાળા હોય છે તેમને ગીતાજીમાં **तानहं द्विषतान्क्रूरान्संसारेषु नराधमान्** આ શ્લોકમાં કહેવા મુજબ તેમનો આસુર યોનીમાંજ જન્મ મરણ લેવાં પડે છે પરંતુ જે **આસુર આવેશ વાળા** હોય છે તે જો મૂળરૂપ ભગવાનમાં કે કોઇ વિભૂતિ રૂપમાં દ્વેષવાળા હોય તો મરણ સમયમાં ભગવાને હાથે મરવાથી અને ભગવાનનાં દર્શન થવાથી તેમનો ઉદ્ધાર થાય છે. આના ઉપર દૃષ્ટાન્તની ઇચ્છાથી ભાગવતમાં કંસ રાજાના વૃત્તાન્તનો વિચાર કરીએ કંસ રાજા હંમેશાં ભગવાનનો દ્વેષ કરનારો હતો. હવે જેનો કાલ પાસે આવ્યો છે અને ભગવાન્ મને મારશે એવા ભયવાળો થયો ત્યારે જલ પીતાં બોલતાં, ફરતાં, સૂતાં, શ્વાસ લેતાં, ચક્રના આયુધ વાળા ભગવાનને પોતાની આગળને પાછળ દેખતો હતો, આવી રીતે દ્વેષથી પણ ભગ-વાનમાં તેઓનો નિરોધ થઈ ગયેલો હોવાથી અને **मरणे या मतिः सागतिः** "મરણ વખતે જે મતિ તેવી ગતિ" એ ન્યાયને અનુસરી મરતી વખતે ભગવાનનાં દર્શન હોવાથી તેઓ મુક્ત થાય છે. બીજો દાખલો પૂતના કે જે ભગવાનને વિષ પાન કરાવવા આવી હતી. તેનો પણ મોક્ષ થયો

હતો. માટે આ સારાંશથી સમજવાનું કે આસુરના આવેશ વાળાનો મોક્ષ થાય છે. પરંતુ **સહજ આસુર** કે જેઓ ભગવાન્ રૂપ આ જગતમાં દ્વેષ કરનારા છે પ્રાણીઓને અને ભગવદીયોમાં દ્વેષ કરનારા છે, તેમને તો પહેલાં કહેલી અંધતમ ગતિજ થાય છે. આ પ્રમાણે દ્વેષ કરનારા પ્રવાહમાર્ગીયો હોવાથી મર્યાદામાર્ગીયો અને પુષ્ટિમાર્ગીયો તેનાથી જૂદા માલૂમ પડશે. કેમકે પ્રવાહ માર્ગીયને અંધતમ રૂપી નરકફળ છે મર્યાદામાર્ગીયને અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રવેશ અને પુષ્ટિમાર્ગીયને શ્રીપુરૂષોત્તમમાં લીલાસ્વાદ કે પ્રવેશ થાય છે. આ પ્રમાણે ફલ જૂદાં જૂદાં છે. માટે તેઓ જૂદા છે ॥ ૧૧ ॥

પુષ્ટિસૃષ્ટિ શા સારૂં ભગવાને રચી તેનું પ્રયોજન કહે છે

પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો સર્વથી જૂદા છે. એવું પહેલાં પ્રતિપાદન કરી ગયા બુદ્ધિ, મન, ઇંદ્રિયો અને શબ્દાદિક વિષયો વગેરે પંચતન્માત્રાવાળું અને અગીયાર ઇંન્દ્રિયોની સાથે મળી સોળ પ્રકારના કાર્યરૂપ લિંગ શરીરથી યુક્ત થાય તે જીવ કહેવાય છે. અને બ્રહ્મસૂત્રમાં પણ જીવોનેજ કર્તાપણું કહ્યું છે, બુદ્ધિનો સંબંધ થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે, માટે આસુર ભાવ કે સાધારણ ભાવ ભક્તિભાવ કે દ્વેષભાવ વિગેરે જીવના ધર્મો હોય છે. તેથીજ પ્રવાહમાર્ગીયો અંધતમમાં પ્રવેશ કરે છે. મર્યાદાવાળા મુક્તિમાં અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો શ્રીપુરૂષોત્તમમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની સૃષ્ટિ સર્વ કરતાં વિલક્ષણ છે. સર્વથી ઉત્તમ છે, એવો વિચાર વરાહ પુરાણના એક વાક્ય થી સ્પષ્ટ થશે **भिन्नैव काचित् सासृष्टि विधातु र्व्यतिरेकिणी** ॥ "પુષ્ટિસૃષ્ટિ તે બ્રહ્માની સૃષ્ટિથી જૂદી કોઈ ભિન્ન સૃષ્ટિ છે" અર્થાત્ આ સૃષ્ટિ તો ભગવાને સેવા સારૂં પ્રગટ કરી છે તેથી તે સૃષ્ટિ અહંતા મમતા રહિત ઉત્તમ છે. ભગવાન કહે છે; "જેના ઉપર હું અનુગ્રહ કરૂંછું તેનેજ ભક્તિ (સેવા)

નું દાન કરૂંછું " આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. ભગવાન જે જીવ ઉપર અનુગ્રહ કરે ત્યારે તે જીવને બીજા જીવોથી જૂદો પાડીને પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરાવે છે. અને પુષ્ટિસૃષ્ટિમાં પોતાની રૂપ સેવા કરાવા સૃજે છે ત્યારે તે જીવ પુષ્ટ થયો કહેવાય છે. આ પ્રમાણે પુષ્ટિજીવ શીવાય સેવાનો અધિકાર નથી. એવું સ્પષ્ટ થાય છે તેથી જો પુષ્ટિ-સૃષ્ટિ કરે નહિ તો સ્વરૂપની સેવા થાયજ નહિ. અને સેવા કરાવવી ન હોય તો પુષ્ટિસૃષ્ટિ હોયજ નહિ, એમ પરસ્પર સંબંધ છે. કેમકે નામ સેવા તો મર્યાદામાર્ગીય વિગેરે સર્વ કરે છે. પરંતુ સ્વરૂપસેવા કે જેમાં ભકિત શબ્દનો સમાવેશ થાય છે એ સેવા **कर्हिंचित्स्म न भक्तियोगम्** મુકિત ભક્તિ કરતાં શ્રેષ્ટ હોવાથી અનુગ્રહવાળી પુષ્ટિસૃષ્ટિ શીવાય આપતા નથી માટે તે ભકિત દૈવીજ કરી શકે છે. ભગવાન્ રમણ કરે તે પોતાના લાયક સૃષ્ટિ સાથેજ કરે. કંઇ અધમ પ્રવાહી જીવો સાથે ન કરે. પ્રવાહી જીવોનું રમણ દુરથી છે. અને મર્યાદામાર્ગીયનું રમણ પરંપરાથી અને પુષ્ટિમાર્ગીય જીવો સાથે સાક્ષાત્ રમણ છે (આ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઇએ.) આ પુષ્ટિસૃષ્ટિ **स आत्मानं स्वमकुरुत** પોતાના આત્માનેજ આ સૃષ્ટિ રૂપે કરેલ છે તો પછી સેવામાં આ સૃષ્ટિ શીવાય કયો જીવ અધિ-કારી છે? તેથી પુષ્ટિમાર્ગીય જીવોની મોટાઈ દૃશ્યમાન થાય છે આ સૃષ્ટિનો નાશ નથી. **संपद्याद्याविर्भाव स्वेतशब्दात्** આ સૂત્રમાં કહે છે કે ભગવાન્ આ જીવનો આવિર્ભાવ કરે છે. વિવિધ પ્રકારના કામો ભોગવે છે. આ સૃષ્ટિ પુનઃ અહંતા મમતા વાળા સંસારમાં આવતી નથી એવું **न स पुनरावर्तते** એ શ્રુતિ કહે છે. માટે સર્વ રીતે આ પુષ્ટિસૃષ્ટિની ઉત્તમતા છે. એ વાતનું દર્શન હવે સ્પષ્ટ થયું હશે. "ભગવાનજ ભક્ત આધિન થઇ રહે છે" ત્યાં આગળ વિશેષ પ્રમાણની

રની જરૂર છે. (अहंभक्तपराधानिः) હું ભકતને આધિન છું. માટે સેવા વારતેજ પુષ્ટિસૃષ્ટિ રચી છે માટે ભિન્ન છે. ॥ ૧૨ ॥

લીલા સૃષ્ટિમાં થએલા જીવોના સ્વરૂપ-દેહ-અને ક્રિયામાં ભેદા બતાવે છે.

मूलम्—स्वरूपेणावतारेण लिंगेन च गुणेन च
तारतम्यं न स्वरूपे देहे वा तत्क्रियासु वा ॥ १३ ॥
तथापि यावता कार्यं तावत् तस्य करोतिहि ॥

અર્થઃ--સ્વરૂપવડે, અવતારવડે, ચિન્હવડે અને ગુણવડે તેઓના સ્વરૂપમાં, દેહમાં, અને ક્રિયામાં ભગવાનથી ફેરફાર નથી તોપણ જેટલા ફેરફારવડે તેઓને પ્રગટ કરવાનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય તેટલોજ ફેરફાર કરે છે.

વિવેચન—स तथा सैंधवघनो० આ શ્રુતિમાં ભગવાનને પૂર્ણાનન્દ સચ્ચિદાનંદરૂપે વર્ણવ્યા છે તેવી રીતે ભકતો પણ સત્ ચિત્ અને આનંદ અંશના તિરોધાન વગરના હોય છે તેથી **સ્વરૂપવડે** તારતમ્ય નથી. અલૌકિક રિતિથી સત્વાદિક ગુણાનુસાર ભગવાનના અવતાર છે તેમ ભક્તના પણ અવતાર છે. જેમ ભગવાનમાં ધ્વજા, વજ્ર, વિગેરે ચિન્હ હોય તેવી રીતે ભક્તને પણ હોય છે. અને ભગવાન્‌ને ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણો છે. તેવા ભકતને પણ છે" જો એમ ન હોય તો મથુરાજીમાં ઉદ્ધવજી આવ્યા ત્યારે ગોપીકાઓ પરસ્પર વિચાર કરવા લાગ્યાં કે "આ શ્રીકૃષ્ણના કમલ જેવા નેત્રવાળા, મનોહર દર્શનવાળા અને તેમના જેવાજ વસ્ત્ર વિગેરે આભૂષણવાળા આ કોણ ભગવાનના જેવા આવ્યા છે." આવી રીતે વિચાર કરતાં આતો ભક્ત ઉદ્ધવજી છે એમ

માલૂમ પડયું. આ ઉપરથી ભક્તનાં સ્વરૂપ દેહ, ક્રિયા, ચિન્હ ભગવાનના જેવાંજ હોય છે તે આ દૃષ્ટાન્તથી દૃઢ થશે. હવે પ્રમાણથી જુઓ. કૃષ્ણોપનિષદ્‌માં કહે છે કે **तस्मान्न भिन्ना एतास्तु अभिर्भिन्नोपन विभुः** "ભક્ત શિરોમણી ગોપીજનો ભગવાનથી ભિન્ન નથી, અને ભગવાન્ તેમનાથી ભિન્ન ન હતા" પરંતુ ભગવાનને તેમની સાથે જેટલા ફેરફારથી રમણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેટલા પુરતોજ ભક્તમાં પોતાનાથી ફેરફાર રાખે છે માટે આ સર્વ લીલા સ્વાદ અને ઉત્તમતા પુષ્ટિસૃષ્ટિનેજ શોભે છે. ॥૧૩॥

હવે કેટલાક ભક્તિમાર્ગમાં પરોવાય છે. કેટલાક કર્મમાં–કેટલાક જ્ઞાનમાં કેટલાક પ્રવૃત્તિમાં, કેટલાક આસક્તિમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. એવી રીતે ભેદ કેમ દેખાય છે? એવી શંકાના સમાધાન સારૂં પુષ્ટિજીવોના ભેદ કહે છે.

मूलम्–ते हि द्विधा शुद्धमिश्रभेदान्मिश्रास्त्रिधा पुनः ॥१४॥
प्रवाहादिविभेदेन भगवत्कार्यसिद्धये ॥
पुष्ट्या विमिश्रा सर्वज्ञाः प्रवाहेण क्रियारताः ॥ १५ ॥
मर्यादया गुणज्ञास्ते शुद्धाप्रेम्णातिदुर्लभाः ॥

અર્થ. ઉપર જણાવેલા પુષ્ટિમાર્ગીયજીવો શુદ્ધ અને મિશ્ર એવા બે પ્રકારના છે. આ ભેદો ભગવાનને રમણ કરવા સારૂં પ્રવાહ વિગેરેના ભેદ મિશ્રજીવો ત્રણ પ્રકારના છે. પુષ્ટિથી જે મિશ્ર હોય તે સર્વજ્ઞ હોય છે. પ્રવાહમાં જે મિશ્ર હોય તે ક્રિયામાં પ્રીતિવાળા હોય છે અને મર્યાદાથી

મિશ્ર હોય છે, તે ભગવાનના ગુણને જાણનારા હોયછે. અને **પ્રેમ વડે જે શુદ્ધ હોય છે તે તો બહુજ દુર્લભછે.**

વિવેચન—તેરમાશ્લોક પુષ્ટિ જીવો બતાવ્યા છે તેમાં ભગવાનને રમણ કરવા સારૂં જૂદા જૂદા ભેદો નીચે કર્યાં છે,

૧ પુષ્ટિ મિશ્ર પુષ્ટિ **જીવો** સર્વજ્ઞ હોયછે. આ ભકતો મને જાણો એવા ભગવાનના વિચાર યુક્ત જે પુષ્ટિયો જે આનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર થયો છે તેઓ ભગવાનના સ્વરૂપને જાણનાર હોય છે દાખલા તરીખે **નારદજી અને ઋષભદેવ** વિગેરે જાણવા. અર્થાત્ જ્ઞાનમિશ્ર પરમ ભકતો જાણવા. **सुदुर्लभः प्रशांतात्मा कोटिष्वपि महामुने**. આ છઠ્ઠાસ્કંધના વચન પ્રમાણે મુક્ત થએલામાં નારાયણ પરાયણ ભક્ત બહુ દુર્લભ છે **પ્રવાહ મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો** ભગવાનનો ઉપસનામાં મંડી પડેલા અર્થાત્ ક્રિયામાંજ પ્રીતિવાળા હોય છે નારદ પંચરા વિગેરેમાં કહેવા મુજબ પૂજામાર્ગમાં વળગેલા હોય છે. દાખલા તરીખે **શ્રુતદેવ અને નિમિરાજા વિગેરે ૩ મર્યાદાથી મિશ્ર પુષ્ટિ જીવો** ભગવાનના ગુણોને જાણનારા અને બ્રહ્મવાદમાં કહેલી પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલનારા હોય છે. અને તેઓ ભગવાનના જગત્ રચવા વિગેરેના ગુણોને જાણનારા હોય છે. આ મર્યાદા ભકતો સમજવા. દાખલા તરીખે ભિષ્મ વિગેરે જાણવા.

૪ **શુદ્ધ પુષ્ટ ભક્ત**-વિરલ હોય છે. અર્થાત્ કોઇ પણ જાતની ઉપાધિ વગર નિઃસાધતાથી ભગવાનને આ જીવો ભજેછે. દાખલા તરીખે ગોપીજનો. કે જે ગોપીજનોના ચરણારવિન્દની રજ સારૂં બ્રહ્માએ સાઠ હજાર વર્ષ સુધી તપ કર્યું હતું. માટે પ્રેમથી શુદ્ધપુષ્ટભકતો સર્વથી ઉત્તમ અને ભગવાનના જેવા સ્વરૂપ, દેહ, ક્રિયા, વિગેરે વાળા હોય છે.

ગોકુળમાં રાત્રે સૂઇ રહેલા વ્રજભકતોને વૈકુંઠ દર્શન કરાવ્યાં હતાં એ કેવળ પુષ્ટ છે.

હવે કલ્યાણરાયજી એ બતાવેલા ભેદોનું નિરૂપણ થાય છે.
૫ મર્યાદામિશ્ર મર્યાદાના જીવ સ્વર્ગાદિકની કામના કરનાર હોય છે.
૬ પુષ્ટિમિશ્ર મર્યાદાના જીવ ભગવાની પ્રીતિ માટે કર્મ કરનારા હોય છે.
૭ પ્રવાહમિશ્રત મર્યાદાના જીવ તેઓ લૌકિક માટે કર્મ કરનારા હોયછે.
૮ પુષ્ટિમિશ્ર પ્રવાહના જીવો ભગવદ્ભજનને અનુકૂલ ક્રિયા કરનારા છે.
૯ મર્યાદામિશ્ર પ્રવાહના જીવો-મર્યાદા વાળી ક્રિયામાં પ્રીતિ વાળા હોયછે.
૧૦ પ્રવાહમિશ્ર પ્રવાહના જીવો-આસુર કહેવાય છે. લૈકિકમાંજ પ્રીતિવાળા છે. આ પ્રમાણેના ભેદો નિરૂપણ કરવામાં આવ્યા છે તે પ્રમાણે તેઓ કર્મ કરનાર હોય છે. પરંતુ ચોથા ભેદમાં બતાવેલા ભકતો દુર્લભ હોય છે. ॥ ૧૫ ॥

હવે ફલનું નિરૂપણ કરે છે

मूलम्—एवं सर्गस्तु तेषां हि फलं त्वत्र निरूप्यते ॥
भगवानेव हि फलं सयथाविर्भवेद् भुवि ॥
गुणस्वरूपभेदेन तथा तेषां फलं भवेत् ॥१७॥

અર્થ—એવી રીતે ઉત્પત્તિના ભેદોનું નિરૂપણ કર્યું હવે ફલનું નિરુપણ થાય છે. કે ભગવાનજ ફલ છે તે જેમ પૃથ્વી ઉપર ગુણઅને સ્વરૂપના ભેદવડે પ્રગટ થાય છે તેમ તેઓને ફલ થાય છે

વિવેચનઃ—ધર્મ અને ધર્મારૂપથી સર્વ ઠેકાણે ભગવાનજ હોવાથી ભગવાનજ ફલરૂપ છે. અર્થાત્ જે ભકતોના હૃદયમાં કે ગૃહમાં

જેવી રીતે ગુણ અને સ્વરૂપના ભેદથી પ્રગટ થાય કે ભક્તના ગુણ અને સ્વરૂપના ભેદથી પ્રગટ થાય તેવી રીતે ભક્તોને ફલ થાય છે. તેથીજ ભગવાનના સ્વરૂપમાં તીવ્ર પ્રેમવાળા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તોને આનંદરૂપ ભગવાન પ્રગટ થઇને પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે અને જ્ઞાન વિગેરે ધર્મમાં પરાયણવાળાને ધર્મરૂપ જ્ઞાનરૂપથી ફલ આપે છે, તેવું ફલ થાય છે માટે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે—**ये यथा मां प्रपद्यन्ते तां तथैव भजाम्यहं.** જે ભક્તો મને જેવી રીતે ભજે છે. શરણે આવે છે તેઓને હું તેવીજ રીતે ભજું છું એટલે ફલ આપું છું ,, આ ઉપર સર્વ સિદ્ધાન્ત સમજાઇ જશે

પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તને જૂદું ઉત્તમફલ મળે છે એવું બતાવી આપ્યું. હવે કોઇ અનુગ્રહવાળા ભક્તને ભગવાનનો શાપ કોઇ બ્રહ્માદિ દેવો દ્વારા થાય છે. તો ભક્તને શાપ ન થવો જોઇએ છતાં થાય છે તેનું કારણ શું ! તેનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—आसक्तौ भगवानेव शापं दापयाति क्वचित्
अहंकारेऽथवा लोके तन्मार्गस्थापनाय हि ॥१८॥
न ते पाखंडतां यान्ति न च रोगाद्युपद्रवाः ॥
महानुभावाः प्रायेण शास्त्रशुद्धत्वहेतवे ॥१९॥

અર્થ—જે મર્યાદાથી મિશ્ર પુષ્ટભક્ત હોય તેની બીજે આસક્તિ થઈ હોય કે, અહંકાર થયો હોય ત્યારે ભગવાન્ તેને મર્યાદામાં સ્થાપવા સારૂં તેને ભગવાન્ શાપ અપાવે છે તેથી તેઓ પાખંડી થતા નથી તેમ રોગાદિ ઉપદ્રવોપણ તેઓને દુઃખી કરતા નથી અને ઘણું કરીને તેઓ

મોટા પ્રભાવવાળા થાય છે. અને મિશ્રભાવ મટી શુદ્ધ ભાવ થાય તેટલા સારૂંજ આ શાપ છે.

વિવેચનઃ—જે મર્યાદાથી મિશ્ર ભક્ત હોય તેની બીજામાં આસક્તિ થાય તો ભગવાન્ શાપ અપાવે છે. જુઓ નલકુબર અને મણીગ્રીવની આસક્તિ અપ્સરામાં થઈ ત્યારે નારદ દ્વારા ભગવાને શાપ અપાવ્યો હતો. અને પછી પોતેજ યમલાર્જુન વૃક્ષને ઉખાડી નાંખી ઉદ્ધાર કરી આનન્દનું દાન કર્યું હતું. ચિત્રકેતુને અંહકાર થયો ત્યારે તેણે મહાદેવજીને હસી મસ્કરી કરી ત્યારે પાર્વતીજીએ શાપ આપ્યો, પછી ગર્વનાશ પામ્યો હતો. ઋષિના ગળામાં પરીક્ષિત્ રાજાએ સાપ ભરાવ્યો હતો, તે પાપ મટાડવા અને તેનો ઉદ્ધાર કરવા ઋષિ બાળક પાસે શાપ અપાવી તેનો સાત દિવસમાંજ ઉદ્ધાર કર્યો હતો. આ શીવાય મર્યાદામાં સ્થાપન કરવા પણ ભગવાન શાપે છે. જેમ ઇંદ્રદ્યુમ્ન ભક્ત અગસ્ત્ય ઋષિ આવ્યા ત્યારે સામો લેવા ઉભો થયો નહતો. ત્યારે તેણે મોટાઇની મર્યાદા લોપી કહેવાય તે મર્યાદા રાખવા સારૂં શાપ અપાવ્યો હતો. માટે શાપ એ પણ શુદ્ધ કરવા સારૂંજ છે જેઓને શાપ થયેલો હોય છે. તેઓ પાખંડપણાને પામતા નથી. તેઓને રોગાદિ કંઇ ઉપદ્રવો કરી શકતું નથી. માટે ભકતોને શુદ્ધ કરી પુષ્ટભક્ત બનાવવા સારૂંજ આ શાપો અપાવે છે. **જય** અને **વિજય** જે પોળીઆ હતા તેમને પણ ભકતોનાં અપમાનથી શાપ થયો હતો છેવટે ભગવદ્રૂપ થયા હતા. માટે મિશ્ર મટાડી શુદ્ધ બનાવવાજ શાપ આપે છે તેથી ભૂષણરૂપ છે. ॥ ૧૯ ॥

જે ભકતોને શુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તે ભકતો ઉત્તમ કહેવાય તો પછી તેવા ઉત્તમ ભક્તોને શાપ થાય એવો ભાવ તે ભક્તને ન થવો જોઇએ! આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्–भगवत्तारतम्येन तारतम्यं भजन्ति हि ॥

અર્થઃ—ભગવાન્‌નો ભકતોમાં જેવા તારતમ્યથી આવિ-ર્ભાવ થાય છે. તેવા તારતમ્યથી ભજે છે.

વિવેચન—ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છેકે "હું સર્વ ભૂતોમાં સરખો છું મને કોઇ દ્વેષવાળો નથી કે પ્રિય નથી પરંતુ જેઓ મને ભજે છે તેઓ મ્હારામાં છે. હું તેઓનામા! છું" તેથી ભક્તિવડે ભજન કરતાં જેવી રીતે ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોથી ભગવાન ભકતોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરી ઐશ્વર્ય વિગેરે છ ગુણો પ્રગટ કરે છે. તેવી રીતે તેઓ તારતમ્યને ભજે છે. આ ઉપર દૃષ્ટાન્ત તરીખે જુઓ ઇન્દ્રદ્યુમ્ન ગજેન્દ્ર થયા હતા તેમણે નિર્ગુણ બ્રહ્મની સ્તુતિ કરી હતી. ચિત્રકેતુ વૃત્રાસુર રાક્ષસ થયો હતો. પરંતુ રાક્ષસ અવસ્થામાં તેના હૃદયમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ થયો હતો વિગેરે. ॥

હવે પુષ્ટ જીવનું લક્ષણ કહે છે.

मूलम्--वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यात्तेषु नान्यथा ॥ २० ॥
वैष्णवत्वं हि सहजं ततोन्यत्र विपर्ययः ॥

અર્થઃ—પુષ્ટ જીવોમાં લૌકિકપણું અને વૈદિકપણું દેખાડવા પુરતુંજ હોય છે. તેમાં આસકિત નથી અને વૈષ્ણવપણું સ્વાભાવિક હોય છે. અને મર્યાદામાર્ગીય જીવોમાં વૈષ્ણવપણું તથા લૌકિકપણું કપટથી હોય છે. વૈદિકપણું સ્વાભાવિક હોય છે. તેમ પ્રવાહમાર્ગીય જીવોમાં વૈષ્ણવપણું તથા વૈદિકપણું દેખાડવા પુરતુંજ હોય છે. અને લૌકિકપણું સ્વાભાવિક હોય છે.

વિવેચન—આપણે પહેલાં કહીગયા કે જેના ઉપર ભગવાન અનુગ્રહ કરે છે તેની લોકમાં અને વેદમાં રહેલી નિષ્ઠા છોડાવીદે છે અને પોતમાં કરે છે. તેથી **પુષ્ટજીવોને** લૌકિકપણું અને વૈદિકપણું રાખવું પડે તે કેવળ રૂઢી જાળવવાજ. અને તેમાં વૈષ્ણવપણું સ્વભાવિક હોય છે. કારણકે તેની નિષ્ટા ભગવાનમાંજ છે

મર્યાદામાર્ગીય જીવોને વૈદિકપણું સ્વભાવિક હોય છે. અને વૈષ્ણવપણું અને લૌકિકપણું દેખાડવા પુરતુંજ હોય છે. પ્રવાહમાર્ગીય જીવોને વૈદિકપણું અને વૈષ્ણવપણું દેખાડવા પુરતું હોય છે. અને લૌકિકપણું સ્વાભાવિક હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

હવે સર્વે માર્ગોમાં ભમનારાનું સ્વરૂપ કહે છે.

મૂલમ्—संबंधिनस्तु ये जीवाः प्रवाहस्थास्तथापरे ॥ २१ ॥
चर्षणीशब्दवाच्यास्ते ते सर्वेसर्ववर्त्मसु ॥
क्षणात्सर्वत्वमायांति रुचिस्तेषां न कुत्रचित् ॥ २२ ॥
तेषां क्रियानुसारेण सर्वत्र सकलं फलम् ॥

અર્થ—બધા માર્ગોમાં સંબંધવાળા જે જીવો છે અને જેઓ પ્રવાહમાર્ગમાં રહેલા છે તેઓનું **चर्षणी** એવું નામ છે. તેઓ ક્ષણે ક્ષણે જૂદા જૂદા માર્ગમાં ભમે છે. પરંતુ તેઓને ક્યાંપણ પ્રીતિ થતી નથી તેઓ જે માર્ગમાં ક્રિયાકરે તેને અનુસારે સર્વ માર્ગોમાં તેને પુરૂં ફલ મળતુંજનથી

વિવેચન—આ જે જીવો હીનપ્રવાહમાર્ગમાં રહેલા છે. તેમ જે-

ઓને બ્રહ્મસંબંધ વિગેરે કંઇ પણ શરણાગતતા પ્રાપ્ત થઇ નથી તેઓ **ચર્ષણી** કહેવાય છે. ચર્ષણીમાં **ચૃષિ** ધાતુ છે. તેનો **અર્થ** જન્મ લેવો થાય છે. તેઓને આ સંસારમાં જન્મ મરણ લેવા રૂપી દુઃખજ ફલ હોય છે, અને તેઓને કોઇ માર્ગમાં રૂચી થતી નથી. નારદ પંચરાત્રમાં જે જીવને મધ્યમ અને અધમ માણસો ગણાવ્યા છે તેજ **ચર્ષણી** જીવ કહેવાય છે.

હવે પ્રવાહના ભેદનો વિચાર કરે છે.

मूलम्—प्रवाहस्थान्प्रवक्ष्यामि स्वरूपांगक्रियायुतान् ॥ २३ ॥
जीवास्ते ह्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिताः ॥
ते च द्विधा प्रकीर्त्यन्ते ह्यज्ञदुर्ज्ञविभेदतः ॥ २४ ॥
दुर्ज्ञास्ते भगवत्प्रोक्ता ह्यज्ञा स्ताननु ये पुनः ॥

અર્થ—સ્વરૂપ, અંગ, અને ક્રિયાથી યુક્ત પ્રવાહ માર્ગીય જીવોને હું કહું છું શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને "**प्रवृत्तिंच निवृत्तिंच**" વિગેરે શ્લોકથી આસુર-જીવો વર્ણવેલા છે. તે સર્વ પ્રવાહ માર્ગીય જાણવા. તેઓ **અજ્ઞ** અને **દુર્જ્ઞ** એવા બે પ્રકારના છે. તેમાં ભગવાને ગીતાજીમાં ગણાવ્યા છે. તે **દુર્જ્ઞ** જાણવા અને તેને અનુસરનારા તેઓને **અજ્ઞ** જાણવા.

વિવેચન—પ્રવાહ માર્ગીયોનું લક્ષણ જુઓ ગીતાજીમાં ૧૬ મા અધ્યાયમાં.

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ॥ ८
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥ ७ ॥

असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनीश्वरम्
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

આસુર જીવો પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાં સમજતા નથી, તેઓનામાં પવિત્રતા હોતી નથી, આચાર વિચાર હોતો નથી, સત્ય હોતું નથી, જગત્‌ને અસત્ય કહેનારા હોય છે. જગત્‌ને ઇશ્વર વગરનું કહેછે. વિગેરે તેમનાં આસુરના જે લક્ષણ હોય છે તે પ્રવાહ માર્ગીયનાંજ લક્ષણ છે. અને તેઓને આસુર કહેલા છે. આ જે ગીતાજીમાં જણાવેલા છે તેમને **દુર્જ્ઞ** જાણવા. અને તેમને અનુસરનારા તે **અજ્ઞ** કહેવાય છે; આ **અજ્ઞ**માં રહેલા દૂષાદિક નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે તેનો આસુર સ્વભાવ મટેછે અને છેવટે પણ તેનો ઉદ્ધાર થાય છે. પરંતુ **અજ્ઞ**નો ઉદ્ધાર નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું. કારણ કે તેઓ કેવલ ઉદર ભરનારા હોય છે. ॥ ૨૦ ॥

આસુર સર્ગનું વર્ણન કર્યું તે આસુર દુષ્ટ છે. એવી રીતે સિદ્ધ કર્યું પરંતુ આસુર સૃષ્ટિમાં આસુરજ ઉતપન્ન થવો જોઇએ તેમ છતાં આસુરને ત્યાં પ્રહ્‌લાદજી અને બલિરાજા વિગેરે ભક્તો કેમ થયા. ? અને તે આસુર વંશમાં ઉત્પન્ન થએલા ઉપર ભગવાને કૃપા કેમ કરી ! આશંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—प्रवाहेऽपि समागत्य पुष्टिस्थस्तैर्न युज्यते ॥
सोपि तै स्तत्कुले जातः कर्मणा जायते ततः ॥ २९ ॥

અર્થ—પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ અસુરને ત્યાં ઉત્પન્ન થઇને પણ પ્રવાહી આસુરજીવમાં જોડાતા નથી, કેમકે કર્મ વડે ઉત્પન્ન થાય છે તેવી રીતે તે પુષ્ટિમાર્ગીય જીવ આસુરકુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે

વિવેચન—આસુર કુલમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોમાં જો ભક્તિ દેખાય તો તે આસુર જીવ નથી એમ માનવો. પરંતુ ભગવાનના અપરાધથી કે ભક્તના અપરાધથી કે વેદ વિગેરેની નીંદાથીજ તે પ્રવાહમાર્ગમાં આવે છે. પરંતુ તેનાં કર્મ પ્રવાહમાર્ગીય ના જેવાં હોતાં નથી. આસુરને ત્યાં જન્મેલા પ્રલ્હાદજી જેમ જૂદા પડ્યા તેવી રીતે તે જૂદાજ પડે છે જય વિજય પોળીયાને આસુર યોનિમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો પરંતુ છેવટે ભગવાનને પામ્યા હતા. ભરતજીને હરણ યોનીમાં જન્મ લેવો પડ્યો હતો પરંતુ તેમાં પણ માતા વિગેરેને છોડીને ભક્તિમાર્ગને છોડ્યો ન હતો, તેમ માતા પીતાની ઇચ્છા પણ કરી નહતી. કેમકે ભગવાને તેનું ગ્રહણ કર્યું હતું. માટે ભગવાનની કૃપા જેના ઉપર ઉપર થઇ હોય તેને જો કે કોઇ અન્ય યોનીમાં જન્મ લેવા કારણસર સમય આવે પરંતુ તેનો પાત થતો નથી. કર્મવડે એવી યોનીમાં જન્મ લેવો પડે છે. તદપિ ભક્તિ પ્રાબલ્ય એવું છે કે જેનાથી કોઇનો પાત થવાનો સંભવ પણ રહેતો નથી. માટે ભક્તિમાંજ જોડાઇ ભગવાનના વહાલા થવું એજ યોગ્ય છે માટે શ્રીમદાચાર્ય ચરણને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી આ ગ્રંથનું વિવેચન સમાપ્ત કરીએ છીએ. **श्रीकृष्णः शरणं मम॥**

इतिश्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितः पुष्टिप्रवाह-मर्यादाभेदः समाप्तः



॥ नमः परमानन्दाय श्री कृष्णाय. ॥

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો "જલભેદ."



આ ગ્રંથના ઉપક્રમ દર્શાવતા શ્રીપુરૂષોત્તમજી મહારાજના આશયોને દર્શાવવામાં આવે છે.

એક મુખ્ય વાત યાદ રાખવાની છે કે સંગ કરવો તે પરીક્ષા કર્યા શીવાય કદાપિ ન કરવો. પરીક્ષામાં આ ભગવદીય છે, એમ માલૂમ પડે તોજ સંગ કરવો. અપરિક્ષ્ય સંગમાં દુઃસંગ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. માટે સંગ ગમે તેવો કરવો એવી દુરાગ્રહતાને દૂર કરવી.

ભગવન્નામ જો કે પૂર્ણ પાપીને પણ પવિત્ર કરવા સમર્થ છે. અને અજામિલ જેવા પાપીને "નારાયણ" ઉચ્ચરતાં પવિત્ર કરનારૂં નીવડયું છે. તેથી* સંકેટથી કે મશ્કરીમાં ગમે તે રીતે પણ બોલાયલું ભગવન્નામ પવિત્ર કરે છે. આ કલિકાલમાં ઉદર નિમિત્ત ભગવાનના નામને ગ્રહણ કરનારાઓને દૂરથી છોડવા, એમ ભગવાનની આજ્ઞા છે. તેથી આવા દુઃસંગ થવાનો પણ પ્રસંગ આવી પડે છે. માટે

* सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेलनमेववा
वैकुंठनामगहणं अशेषाघहरंप्रमुः ॥ भागवत ॥

પરીક્ષા કરી સંગ કરવો એવી શ્રીમહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે. સત્સંગ કરવાની જરૂર દર વખત પડે છે. ભક્તિનું બીજ દૃઢ કરવા શ્રવણ, કીર્તન, કરવાં તેમાં પણ વક્તા પાસે શ્રવણ કરવા શ્રોતાનો સંગ કરવાની જરૂર પડે છે. તેથી વક્તાની પરીક્ષા કરવી, પછી સંગ કરવો યોગ્ય છે. જુઓ બધાય સંગ સરખા નથી હોતા એના ઉપર એક દૃષ્ટાન્ત સાંભળો.

એક ઉપબર્હણ નામનો ગંધર્વ હતો, તેને ઋષિઓએ ભગવાનના ગુણગાન્ કરવા બોલાવ્યો. પણ મદોમત્ત થઈ સ્રીયો સાથે ગાન કરવા લાગ્યો. ઋષિ લોકોએ આ કામી છે અમ જાણી તેને શ્રાપ આપ્યો કે તું સંગ કરવા લાયક નથી માટે શુદ્ર થઇ જા. તે પછી દાસીપૂત્ર હોઇ ભગવદ્ભજન કરતાં ત્રીજા અવતારમાં બ્રહ્મપૂત્ર નારદજીના રૂપે જન્મ લીધો. આ ઉપરથી સમજવાનું કે બધા સંગ સમાન નથી, દરેકના સ્વરૂપમાં ભેદ હોય છે. અને દરેકને તેમના સ્વરૂપ પ્રમાણેજ ફળ મળે છે. માટે વક્તાનો સંગ પણ પરીક્ષા કરીનેજ કરવો કે આ વક્તાનો કેવો ભાવ છે. આ વક્તા ઉત્તમ ભાવવાળો છે કે નહિ. માટે ભાવની મુખ્ય પરીક્ષા કરવાનું સાધન બતાવવા પરમ કૃપાળુ શ્રી મહાપ્રભુજી "જલભેદ" નામનો ગ્રંથ રચે છે. એ એમની કૃપાનુંજ પરિણામ છે.

मूलम्—नमस्कृत्य हरिं वक्ष्ये तद्गुणानां विभेदकान् ॥
भावान् विंशतिधा भिन्नान् सर्वसंदेहवारकान् ॥ १॥

અર્થ—શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને તેમના ગુણોનો ભેદ કરનાર સર્વ સંદેહોને મટાડનાર વિશ પ્રકારના જુદા જુદા ભાવનું નિરૂપણ કરીશ.

વિવેચન—નમસ્કાર શીવાય આ ભક્તને કોઇપણ સાધન પ્રભુ પ્રસન્ન કરવામાં આ કલિકાલમાં અસ્તિત્વ નથી એવું નમસ્કાર પદથી સૂચવી આપે છે. ભગવાનના ગુણોને ભેદ કરનારા ભાવ છે, એ પદનો વિચાર કરીએ. ભગવાનના ત્રણ ગુણો છે, સત્વગુણ, રજોગુણ, ને તમોગુણને નિવૃત્ત કરી નિર્ગુણ કરનાર ભગવાનનો ભાવ છે. આ ભગવદ્‌ભાવ એવી ઉચ્ચ કક્ષા ધરાવે છે કે ભક્તની સારૂં ભગવાન્ પણ સ્વધર્મોને છોડીને ભક્તસહ વિશેષ લીલામાં વર્તે છે. એવા ઉત્તમ ભાવનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં છે. આ ભાવ ભક્તના મન ઉપર આધાર રાખે છે તેથી આ ગ્રંથમાં વિશ પ્રકારના તે ભાવના ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે. માટે ભાવ એટલે શું ? એનો નિર્ણય કરવો જોઇએ. **रति र्देवादि विषया भाव इति**, દેવાદિક વિષયમાં જે સ્નેહ, પ્રીતિ, તે ભાવ, ભાવ ગુણોને લીધે બહુજ પ્રકારના થઇ જાય છે એ વાત ખરી પરંતુ સુગમથી જણાવવા માટે તૈત્તરીય શ્રુતિમાં વિશ પ્રકારના જલનું વર્ણન છે. તેને અનુસરી દરેક ભાવને જલનું દૃષ્ટાન્ત આપી ભાવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. માટે આ ગ્રંથને **जलभेद** નામનો ગ્રંથ કહેવાય છે.

જલ કેટલા પ્રકારનાં અને ભાવ કેટલા તેનો નિર્ણય કરે છે.

मूलम्—गुणभेदास्तु तावन्तो यावन्तो हि जले मताः ॥

અર્થઃ—જેટલા જલના ભેદો તૈત્તરીય શ્રુતિમાં ગણાવેલા છે. તેટલાજ ભેદો ગુણના છે.

વિવેચન—તૈત્તરીય શ્રુતિમાં જલના વીશ ભેદ લખેલા છે. જલ ઠંડુ મધુર શુદ્ધ કરનાર વિગેરે ગુણવાળુ દેખાય છે પરંતુ જેવા આધારમાં રહે. તેવા ગુણ દોષ તેને લાગુ પડે છે, તેવી રીતે ભગવાનના ગુણો પણ આનંદ રૂપજ છે પરંતુ ભકતોના ભાવને અનુસરીને

જુદા જુદા પ્રકારના માલુમ પડે છે. તેથી તેના પણ વીશ ભેદ જણાય છે. તૈત્તરીય શ્રુતિમાં ગણાવેલા જળના ભેદો. ૧ કુપ સંબંધી. ૨ નાળાં સંબંધી. ૩ ઢાળીયા સંબંધી. ૪ ખાડા સંબંધી. ૫ ખોદી કાઢેલા જળ સંબંધી. ૬ ગુન્હાના જળ સંબંધી. ૭ સુંદર જળ સંબંધી. ૮ તલાવ સંબંધી. ૯ નાની તલાવડી જળ સંબંધી. ૧૦ વર્ષાદ સંબંધી. ૧૧ ઝર્ણાં સંબંધી. ૧૨ ઝાકળ સંબંધી. ૧૩ પરસેવા સંબંધી. ૧૪ સ્થિર રહેનાર જળ સંબંધી ૧૫ નદી સંબંધીઓ ૧૬ સિંધુ સંબંધી ૧૭ સમુદ્ર સંબંધી. ૧૮ નાનામાં નાની નદીસંબંધી. ૧૯ સર્વ જળ સંબંધી. આ પ્રમાણે શ્રુતિમાં જલના ભેદો દર્શાવ્યા છે. તેને અનુસરીને આ ગ્રંથમાં પહેલું ગાયકનો ભાવ કુવાના જળ જોડે સરખાવી પહેલો ભાવ બતાવે છે.

मूलम्—गायकाः कूपसंकाशा गंघर्वा इति विश्रुताः ॥ २ ॥
कूपभेदास्तु यावंतस्तावंतस्तेऽपि संमताः

અર્થઃ—ગંધર્વએ જાતના ગાયન કરનારા જનો કૂપના જળજેવા છે એટલે તે જેટલા કૂપના ભેદો છે. તેટલા ભેદોવાળા ગંધર્વો છે.

વિવેચનઃ—ભગવદ્‌ગુણોનું ગાન કરનારા કૂપના જળજેવા કહ્યા છે. કેટલાક કૂવાઓ ઉત્તમ હોય છે. કેટલાક સાધારણ હોય છે અને કેટલાક ખારા પણ હોય છે. એવી રીતે કૂવાનું જળ જુદા જુદા પ્રકારનું માલુમ પડે છે તેવીજ રીતે ગાયકોના ભેદો જૂદા જૂદા માલુમ પડે છે. જુઓ ઉપબર્હણ નામના ગંધર્વ (ગાયક) ને ઋષિ તરફથી શ્રાપ થયો હતો, તેથી તે કૂવાના કનિષ્ટ જળ જેવા માનવા, અને તૃષ્ણા વગર ભગવાનના ગુણાનુવાદને કરતા અને ઉત્તમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કર-

નારા એવા ઉત્તમ ગાયકો કૂપના સારા જલ જેવા માનવા, તેવીજ રીતે દોષયુક્તને કૂવાના સાધારણ જલ જેવા અને દોષ વગરના ગાયકોને ઊત્તમ જલ જેવા માનવા. ભગવાનના ગુણાનુવાદ એવા છે કે સંસારરૂપી રોગના ઔષધરૂપી હોઇ કાન અને મનને ચોતરફથી આનંદ કરનારા છે. આવા ગુણાનુવાદથી કયો દુષ્ટ શીવાય વિરામ પામી વૈરાગ્યને ન મેળવે ? માટે ભગવદ્‌ગુણાનુવાદથી તો શ્રેષ્ટ પદજ મળે છે અને કૂવાઓ જેમ મીઠા જળવાળા હોઈ શરીરને સુખ કરનારા થઇ પડે છે, તેમ શ્રીપુરૂષોત્તમના ગુણાનુવાદને નિષ્કામ વૃત્તિથી કરનારા ગાયકો સર્વને સુખ કરનારા થઈ પડે છે. સગુણ ભક્તિના ૮૧ પ્રકાર છે. ૮૨ મી નિર્ગુણ ભક્તિ છે. ભાવ પણ તેજ પ્રમાણે બહુ પ્રકારના છે.

નહેરના જલ જોડે પુરાણ વાંચવામાં વક્તા થએલાનો બીજોભાવ સરખાવટ કરે છે.

મૂલમ્—कुल्याः पैराणिकाः प्रोक्ताः पारंपर्य्ययुता भुवि ॥

અર્થઃ—પૃથ્વી ઉપર પરંપરાથી પુરાણ વિગેરેનો અર્થ જાણી પુરાણ વાંચનારા કૃત્રિમ તે નદી (નહેર) ના જલ જેવા છે. (આ ભાવ ઉત્તમ છે.)

વિવેચનઃ—પુરાણ વાંચનારા પુરાણીઓને નહેરના જળ સમાન કહેલા છે. પૃથ્વી ઉપર મોટી નદીઓ વિગેરે જલાશયમાંથી નહેર કાઢે છે. અને ત્હેમાં દરરોજ મહેનત કરે ત્યારે બરોબર મૂળમાંથી નહેર ચાલે છે. તેવી રીતે પુરાણીઓને પણ સારા ગુરૂ પાસે ઉપદેશ ગ્રહણ કરીને સદ્‌ગુરૂ પાસે પુરાણનો અર્થ શીખે; ત્યારે તે નહેરના જળ જેમ બહુજ સુખકારી થઇ પડે છે; તેમ તેઓ પુરાણ સંભળાવી વેદશાસ્ત્રનું જ્ઞાન આપે છે. અને સંસારના બંધનને તોડે છે. માટેજ નહેરનાજળની

માફક પરોપકારી કહેલા છે, અને પદ્મપુરાણુમાં વાંચનારાઓની મહોટાઈ કહેલી છે. **पुराणसंहितां येच श्रावयन्ति पठन्तिच** પુરાણુ સંહિતાને સંભળાવે છે ને પઠન કરે છે. વેદાન્ત વિગેરેમાં પ્રવેશ છે. તેમનાથી આ સંસારના બંધન છૂટે. છે. પુરાણુ વાંચનારાઓમાં ગુરૂ પરંપરાથી સારા ગુરૂ પાસે સારી રીતે અર્થ ભણ્યા શિવાય ભાગવત વિગેરે કઠિન પુરાણોમાં " ઉત્તમસમાધિભાષા " અને તેનું પોષણુ કરનાર લૌકિક અને પરમત, આ ત્રણુ પ્રકારની ભાષા છે. તેનું જ્ઞાન ન હોય. માટે જ્ઞાનયુક્તજ પૌરાણિકોનો ભાવ ઉત્તમ છે. ॥

ક્ષેત્રમાં પેઠેલા જલના જેવો ત્રીજો ભાવ કહે છે.

मूलम्—क्षेत्रप्रविष्टास्ते चापि संसारोत्पत्तिहेतवः ॥

અર્થઃ—ઉપર બતાવેલા પુરાણીઓ અને ગંધર્વો સ્ત્રી કે દેહાદિકમાં આસક્ત હોય તો ખેતરમાં નહેરનું જલ પેઠા પછી જેમ બીજ ઉત્તપન્ન કરે છે, તેવી રીતે તેમનો ભાવ ગ્રહણુ કરવામાં આવે તો સંસારનેજ ઉત્પન્ન કરનાર છે. (માટે અહંતા–મમતા–યુક્ત પુરાણીનો ભાવ તજવો)

વિવેચનઃ—નહેરનું જલ *ક્ષેત્ર એટલે ખેતરમાં લઇ જવાથી ધાન્ય વિગેરે ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ થાય છે–તેવી રીતે પુરાણીઓ અને કીર્તન કરનારા ગંધર્વો સ્ત્રી દેહ–વિગેરેમાં આસક્ત હોય તો તેમનો ભાવ ગ્રહણુ કરવા લાયક નથી. પરંતુ ગયા શ્લોકમાં બતાવવા પ્રમાણે સદ્જ્ઞાન વિગેરે લક્ષણુવાળા હોય તો તેમનો ભાવ ગ્રહણુ કરવામાં બાધ નથી. જે પુરાણીઓ કે ગાયક ગંધર્વો ધન–દ્રવ્યેચ્છા

* ક્ષેત્રનો અર્થ. સ્ત્રી–ખેતર–શરીર આમ ત્રણુ થાય છે.

અને લોભ વૃત્તિથી ભગવાનનું નામ દે. અને પોતાની બુદ્ધિથીજ પુરાણો ને અર્થ કરે. નહિ કે સદ્‌ગુરૂ પાસે અર્થ ભણીને ! અને સ્ત્રી દેહાદિકમાં મમતાવાળા હોય તો તેમનો ભાવ સંસાર રૂપી હલકા ફ્લને આપ- નાર છે. ઉત્તમ ફ્લ એવા ભાવથી છેટું છે. કથા ઉપદેશ કરી શ્રદ્ધા પૂર્વક શ્રોતા જે કંઇ વક્તા પુરાણીને અર્પણ કરે તે લેવામાં બાધ નથી. પરંતુ લોભવૃત્તિ અને ગુરૂ પાસથી જ્ઞાન ગ્રહણ ન હોય તો પણ પોતાના ઉદર નિમિત્ત વિપરિત અર્થ કરી ભગવન્નામનો વિક્રય કરવામાં શાસ્ત્ર દોષ કહે છે, માટે પુરાણ વાંચનારાઓનો અને ગાયક ગંધર્વોનો પણ ભાવ પરીક્ષા કરીનેજ ગ્રહણ કરવો. એટલે સારાંશમાં સમજવાનું કે ગુરૂ પાસે મંત્રોપદેશ લીધો હોય; ગુરૂ પાસે પુરાણનો અર્થ શીખ્યા હોય, ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેજ બોધ આપતા હોય, ધર્મમાં પૂર્ણ આગ્રહી હોય, લોભવૃત્તિ રહિત હોય, એવા બ્રાહ્મણ જાતિવાળા પુરાણીઓ પાસેથી શ્રવણ કરવા બાધ નથી. ॥

હવે મનુષ્ય ગાયકોનો ચોથો ભાવ કહે છે.

मूलम्—वेश्यादिसहिता मत्ता गायका गर्त्तसंज्ञिताः ॥ ४ ॥

અર્થઃ—ભગવાનનું કીર્તન કરનારા ગાયકો વેશ્યા કે અન્ય ગમે તે સ્વછંદ ચાલનારી સ્ત્રીઓમાં આસક્ત હોય તો તે ખાડાના જલ જેવા કહ્યા છે. (આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.)

વિવેચનઃ—*ગર્ત્ત એટલે ખાડો. ખાડાનું જળ ગ્રહણ કરવું

* આ ગર્ત્ત શબ્દનો આહિંઆ " બત્રીશ હજાર હાથ જે નદીનું પાણી ન હોય તો, તે ગર્ત્ત કહેવાય છે. એવો પણ અર્થ નીકળે છે. આ જલનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે.

નહિ. નિષેધ છે. એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. કહેવત છે કે પ્રલ્હાદજી એ સ્વપુત્ર વિરોચીનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી તે ગર્ત્ત (ખાડા) રૂપે થયો છે. તેથી ખાડાના જલનું આચમન પણ ન કરવું. આ દૃષ્ટાન્ત સાથે વેશ્યા કે કોઇ પોતાની સ્ત્રી શિવાય અન્ય સ્વચ્છંદ ચાલનારી સ્ત્રીમાં આસક્ત થઇ ગએલા મદોન્મત્ત કીર્ત્તન કરનારાનો ભાવ ઉપર બતાવેલા ખાડાના જલ જેવો છે. બીલકુલ સંગ કરવા લાયક પણ નથી. આ જલ ઉપરથી સારૂં લાગે પણ તે ખરાબ હોય છે. તેવી રીતે આ કીર્તન કરનારાનો ભાવ ઉપરથી સારો લાગે પણ અંદર તેઓને ભગવાનની મોટાઇ હોતી નથી. તેથી પ્રીતિતો હોય જ કયાંથી ? તેથી તેઓ કંઠના શોખની ખાતર કે લોકમાં મહત્તા મેળવવાની ખાતર કીર્તન કરનારાઓ હોય છે. (આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી)

હવે પાંચમો ભાવ કીર્તન ઉપર ગુજરાન ચલાવનારાનો કહે છે.

मूलम्—जलार्थमेवगर्तास्तु नीचा गानोपजीविनः ॥

અર્થ—જે ભગવતના કીર્તન ઉપરજ ગુજરાન ચલાવનારા છે તે નીચ ખાડાના જળ જેવો છે.

વિવેચન—હાથ ને પગ–ધોએલા અને ઉચ્છિષ્ટ જલ સારૂં બાધરે ખોદવામાં આવે છે. આ જલનો સ્પર્શ કરવામાં આવતો નથી. તેવી રીતે કીર્તન ઉપરજ ગુજરાન ચલાવનારા જાતિથી નીચ પુરૂષો છે. એવા સદોષ ગાયકોના હૃદયમાં આવેલા ભગવાનગુણો પણ દૂષિત થાય છે માટે આવા ગાયકોનો ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

વળી આ ગર્તનો અર્થ વેરડો એવો પણ થઈ શકે છે વેરડાનું જલ ડોળાઇ ગએલું અને સ્વચ્છ હોતું નથી, અને સારી રીતે તેની મંરામત નહિ કરેલી હોવાથી અયોગ્ય વસ્તુઓ પણ મહી પડે છે

તેથી ઉત્તમ પુરૂષોથી આ જલ લેવામાં આવતું નથી, તેમ ઉપર કહેલા કીર્ત્તન ઉપર ગુજરાન ચલાવનારનો ભાવ ગ્રહણ કરવામાં આવતો નથી માટે ઉત્તમ પુરૂષોએ ગ્રહણ કરવો નહિ.

હવે પંડિતોના છઠ્ઠા ભાવનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—हृदास्तु पंडिताः प्रोक्ता भगवच्छास्त्रतत्पराः ॥

અર્થ—જેમ નદીની અંદર અગાધ જલના ધરા હોય છે. તેવા ભગવતશાસ્ત્રમાં તત્પર રહેનારા પંડિતો હોય છે.

વિવેચન—પંડા એટલે બુદ્ધિ. આ ઉત્તમ બુદ્ધિથી ગીતા, ભાગવત, શ્રુતિ વિગેરે ભગવાન્ સંબંધી શાસ્ત્રોને જાણે તે **પંડીત**. નહિ અસત્ શાસ્ત્રોને કે જાણે તે પંડિત, પરંતુ શુદ્ધ અદ્વૈતનું જેને ભાન છે, ભગવાન્ સંબંધી સર્વ શાસ્ત્રોને જાણે છે તે પંડિત, તેથી માયાવાદીને શુદ્ધ અદ્વૈતનું ભાન નહિ હોવાથી પંડિતપંક્તિમાં તેની ગણત્રી ગણાતીજ નથી. ઉપર દર્શાવેલા ભગવત્શાસ્ત્રતત્પર પંડિતોનો ભાવ નદીના ધરા જેવો છે. નદીના ઓછા જળ કરતાં ધરાનું જલ વિશેષ ચોખ્ખું હોય છે, તેમ વળી ઘણા તાપથી તપી ન જતાં શીતલ પાન કરવા યોગ્યજ રહે છે, તેવી રીતે ભગવાનના શાસ્ત્રોને જાણનાર પંડીતો સંસારના તાપથી તપી જતા નથી કે બીજા માયાથી ઢંકાઇ ગએલી બુદ્ધિવાળા અન્યમાર્ગીયના કુવિચારથી મેલા થતા નથી. અને ધરાના જલની માફક જરા પણ ગભરાતા નથી. આવા ભગવત્શાસ્ત્રમાં તત્પર રહેનારા પંડિતોનો ભાવ ખાસ કરી ગ્રહણ કરવા લાયક છે. અને આવા ઉત્તમ ભાવવાળા પંડિત પાસેથી સાંભળેલા ભગવાનના ગુણો પણ ઉત્તમ ફલને આપે છે, આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક છે,

હવે સંદેહ નિવારણ કરનારાઓનો સાતમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—संदेहवारकास्तत्र सूदा गंभीरमानसाः ॥

અર્થ—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે જે ભગવત્‌શાસ્ત્રમાં તત્પર રહેનારા પંડિતોમાં જે સંદેહને નિવારણ કરનારા ગંભીર મનવાળા ઉત્તમ પંડિતોનો ભાવ વાવના જલજેવો છે.

વિવેચન—આ શ્લોકમાં છઠ્ઠા ભાવ કરતાં આ સાતમા ભાવમાં કંઇ વિશેષપણું બતાવે છે. આ પંડિતો ભગવતશાસ્ત્રમાં તત્પર રહીને ગંભીર મનવાળા હોઇને સામા શ્રોતાના અન્તઃકરણને સમજી જઇ તેના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાન આપી તેની અજ્ઞાનમાંથી નિવૃત્તિ કરે છે. જેમ નદીના ધરા કરતાં વાવમાં ઉતરવાનું પગથીઆં વિગેરે સારા સાધનથી સુગમ હોય છે. તેવી રીતે આ પંડિતો ગંભીર હોવા છતાં સામાના હૃદયમાં ઉતરીને તેના અજ્ઞાનનો નાશ કરી, તેના સંદેહનું નિવારણ કરી દે છે, એથી આ ભાવ ઉત્તમ છે. મર્યાદા પ્રમાણે વર્તવામાં આ છઠ્ઠા ને સાતમા ભાવવાળા પંડિતો સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે. માટે તેમનો ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક છે.

મર્યાદાને અનુસરતા બે ભાવ કહી હવે પુષ્ટિને અનુસરતો આઠમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—सरः कमलसपूर्णाः प्रेमयुक्तास्तथा बुधाः ॥ ६ ॥

અર્થ—સરોવરમાં કમલવડે જે જલ પૂર્ણ થઇ સુંદર સુગંધવાળું જલ હોય, તે જલ જેવા પ્રેમવાળા પંડિતો છે.

વિવેચન—ઉપર છઠ્ઠા અને સાતમા કરતાં પણ આભાવ વિશેષ ઉત્તમ છે. ઉપર પંડિતોની માફક ભગવત્શાસ્ત્રોમાં તત્પર લૌકિક પ્રીતિ રહિત અને સામાના સંદેહને મટાડનારા હોય છે. પરંતુ આ આઠમા ભાવવાળામાં વિશેષ સમજવાનું કે: ધરાના જલ કરતાં આ જલ જેમ કમલયુક્ત હોવાથી સુગંધીવાળું અને ભ્રમરાઓના ગુંજારવાળું સ્વાદયુક્ત હોય છે. તેમ આ પંડિતોનો ભગવાન્માં બહુજ પ્રેમ હોય છે. તેથી શ્રોતાને જ્ઞાન ભક્તિ વધારી સર્વ ઇન્દ્રિયોને આનન્દ કરનારો આ પંડિતનો ભાવ છે. તેથી ખાસ કરી ગ્રહણ કરવા લાયક આ ભાવ છે. ॥ ૬ ॥

ઉપરના ભાવથી જરા નીચા દરજાનો નવમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—अल्पश्रुताः प्रेमयुक्ता वेशंताः परिकीर्तिताः ॥

અર્થ—થોડા જ્ઞાનવાળા અને અલ્પ પ્રેમવાળા પંડિતો તલાવના જેવા છે. (આ ભાવ સાધારણ છે.)

વિવેચન—આ ભાવ આઠમા ભાવ કરતાં ઉતરતો છે. જે પંડિતોનું જ્ઞાન પણ સાધારણ હોય અર્થાત્ ભગવત્શાસ્ત્ર બરોબર ભણેલા નહિ અને ભાવ પણ સાધારણ હોય, તેથી નાના તલાવનું પાણી જેમ જરાક પશુ વિગેરે ફરતાંજ ડોલાઇ જાય છે. તાપથી તપી પણ જાય છે. એવી રીતે જે પંડિતને શાસ્ત્રજ્ઞાન ઓછું હોય અને ભાવ પણ સાધારણ હોવાથી એકદમ નાશ થવા પ્રસંગ આવે છે. અને બીજાના કુતર્કથી તેમની બુદ્ધિ ડોલાઇ જતાં ગંભીરતા ટુટી જાય છે. અને ભાવ પણ જતો રહે છે. માટે સામાન્ય ભગવત્શાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા અને સામાન્ય ભાવવાળા પંડિતોનો ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

"હવે દશમો ભાવ કહે છે."

मूलम्—कर्मशुद्धाः पलवलानि तथाल्पश्रुतिभक्तयः ॥

અર્થ—કર્મથી શુદ્ધ, પણ શાસ્ત્ર શ્રવણ તથા ભક્તિ થોડી હોય, તેવાનો ભાવ નાની તલાવડી જેવો છે.

વિવેચન—હવે આ દશમા ભાવનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે ગીતાજીમાં કહ્યું છે કે જે તું કરે છે, જે ખાય છે, જે તપે છે, જે હોમે છે, તે સર્વ મને અર્પણ કર, આ પ્રમાણે ભગવાનને અર્પણ કરી જે કર્મ કરનારા હોય તે કર્મ શુદ્ધ કહેવાય, આ પ્રમાણે કર્મ તેમનાં શુદ્ધ હોય છે. પરંતુ શાસ્ત્રજ્ઞાન અને ભક્તિ–સ્નેહ તે ઓછો હોવાથી તેમના ભાવની સરખાવટ નાની તલાવડી જેવી ગણવામાં આવે છે.

ખરી વાત છે કે–જેમ તલાવડીનું જલ ઠરેલું હોય ત્યારે તો જરા નિર્મળ લાગે છે. પરંતુ પશુ અંદર પડતાંજ ડોલાઇ જઈ સ્નાન કરવાનું પણ મન ન થાય, એવું થઇ જાય છે. તેથી આ અલ્પ ભાવ વાળા મનુષ્યો ભાવ ખરેખર અન્યમાર્ગીયના કુતર્કોથી ડોલાઇ જતાં વાર લાગતીજ નથી. તેમાં **मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु** "મારામાંજ મન રાખ, મારૂંજ યજન કર, અને મનેજ નમસ્કાર કર" આવું નિર્મલ કર્મ કરવાનું તેમને જ્ઞાન નહિ હોવાથી છેવટે કર્મ જડ બની જાય છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં આ ભાવ ગ્રહણ કરવા લાયક જણાતો નથી.

હવે વર્ષાદના જલને અનુસરતો અગીયારમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—योगध्यानादिसंयुक्ता गुणा वर्ष्याः प्रकीर्तिताः ॥

અર્થ—આઠ પ્રકારના અંગવાળા યોગ અને ધ્યાન વિગેરે કરનારાના ગુણો વરસાદના જલ જેવા છે.

વિવેચન—યોગનાં આઠ અંગ છે, *યમ, નિયમ—આસન પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ. **योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः** "યોગ એટલે ઉપર બતાવેલાં આઠ અંગપૂર્વક જે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવામાં આવે તે યોગ. હવે ધ્યાનના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ. ધારણા કરી રાખેલા પ્રભુમાં ચિત્તનો પૂર્ણ વ્યાપાર કરી તે પ્રભુને ચિત્તમાંજ સ્થિર કરવા એનું નામ ધ્યાન, ભા. સં. ૨ અ. ૨ માં કહે છે કે કેટલાક પોતાના હૃદયરૂપી કમલમાં રહેનાર ભગવાનને શંખ ચક્રવાળા પ્રભુને એક પ્રદેશ માત્ર સ્વરૂપવાળા પુરૂષનું ધારણાવડે ધ્યાન ધરે છે. આ પ્રમાણે ધ્યાનથી યોગયુક્ત ભાવવાળામાં રહેલા ભગવાનના લીલાયુક્ત ગુણો વરસાદના જેવા છે. વરસાદનું જલ ચોમાસામાંજ આવે છે. નહિ કે સર્વ ઋતુમાં. અને પોતાની ઋતુમાં સર્વને શાન્તિ આપે છે. તલાવ વિગેરે ભરે છે. તેથી તે વરસાદના જલનો અમુક વખતેજ ઉપયોગ થાય છે. એવું સર્વે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેવી રીતે આ યોગી આઠ અંગ કહ્યાં તે પ્રમાણે કરવામાં મચી જાય છે, તેથી તેનામાં ધ્યાન વિગેરેથી આવેલા ભગવાનના ગુણો ગ્રહણ કરવા બહુજ અશક્ય હોવાથી તે કોઈ વખત કોઇક અધિકારીનેજ કૃતાર્થ કરે છે. માટે આ ભાવને વૃષ્ટિના જલની સરખાવટ ખરી છે. એમ નહિ સમજવું કે વૃષ્ટિથી જેમ બીજ ઉત્તમ થાય છે. તેમ આ ભાવ સંસારને

* પાંચમા બાલબોધ ગ્રંથમાં જુઓ પાન૩૦×૩૧ માં યોગના આઠે અંગોનું સવિસ્તર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉત્પન્ન કરનારો છે. કેમકે આ યોગી હોવાથી તેને સંસારની વાસના પ્રત્યાહાર વિગેરેથી નાશ થઈ ગયેલીજ છે, તેથી એવી સંભાવના પણ ન કરવી. આ સંસાર કુયોગીને તે લાગુ પડે છે.

હવે પરસેવાના જલ જેવો હલકો બારમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—तपोज्ञानादिभावेन स्वेदेजास्तु प्रकीर्तिता ॥ ८ ॥

અર્થઃ—શરીર વિગેરેને બહુજ કષ્ટ આપી કરેલું તપ, અને (ઇશ્વરને માનનારા) સાંખ્ય, જ્ઞાન વિગેરેથી યુક્ત જે ભાવ હોય, તે તો પરસેવાના જલ જેવો છે.

વિવેચનઃ—શરીર, ઇન્દ્રિયો વિગેરે બહુજ તપાવવી પડે પાંચ અગ્નિના તાપો સહન કરવા પડે તેમજ દરેક ઇન્દ્રિયોને શોષવી નાંખે, એવાં ચાંદ્રાયણ વિગેરે કર્મ કરે ત્યારે તપ થાય છે.

આ તપવાળા અને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં કહેલા જ્ઞાન વાળાનો ભાવ પરસેવાના જલ જેવો છે.

અહિંઆં વિચાર થશે કે તપ—અને જ્ઞાન વાળાના ઉત્તમ ભાવને એક આચમન—કે સ્પર્શ પણ ન થઈ શકે, કોઇના ઉપયોગમાં પણ ન આવે, એવા હલકા પરસેવા જોડે સરખાવ્યો કેમ હશે ? ખરેખર વિચાર કરતાં આ પરસેવાના જલની માફક નકામોજ છે. કોઇને ઉપયોગીજ નથી. તપથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનું શોષણ થવાનું. એટલે, હાથ—પગ—કાન ચક્ષુ. વિગેરે ઇન્દ્રિયો ભગવાનની ભક્તિ કરવામાં અસમર્થ થવાની જ. નહિ દર્શન, કે કથામૃતનું શ્રવણ, નહિ ગુણગાન, કે નહિ સેવા, કંઇ બનવાનું નહિ"—તો પછી પરસેવા કરતાં નકામોજ એ ભાવ.

ભાગવતમાં કહે છે કે હે ઉદ્ધવજી સત્ય-ધર્મ કે તપ સાથે જ્ઞાન વિગેરે ગમે તે પણ મારી ભક્તિ રહિત આત્માને પવિત્ર કરવા સમર્થ નથી. *વળી સાતમા સ્કંધમાં ધન, કુળ, રૂપ, તપ, શાસ્ત્ર, જ્ઞાન, તેજ, પ્રભાવ, પરાક્રમ, બુદ્ધિ, યોગ વિગેરે જે કંઇ હોય તે જો પ્રભુના આરાધનમાં ઉપયોગી ન આવ્યાં, તો પછી કેવલ શ્રમજ છે. નકામાંજ છે. જુઓ ગજેન્દ્રમોક્ષ કર્યો તેમાં હાથીએ ઉપર ગણુવેલામાંથી કંઇ-પણ કર્યું ન હતું. તોપણ ભગવાન્ તેની ભક્તિ જોઇનેજ પ્રસન્ન થયા હતા. ત્યારે વિચાર કરવાનો ભક્તિ શિવાય કંઇપણ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા સમર્થ નથી, અને તેમાં એકાદશેન્દ્રિયને ભગવાનમાં જોડવાની ખાસ જરૂર છે, તો પછી તે ઇન્દ્રિયને સૂકવી દેનારા તપવા-ળાના ભાવને પરસેવાના જલ જેવો કોઇને ઉપયોગી નથી એ જે કહે-વામાં આવ્યું તે હવે સમજાયું હશે. ॥ ૮ ॥

હવે કીર્તન કરનારાના ઉત્તમ તેરમા ભાવને કહે છે.

मुलम्—अलौकिकेन ज्ञानेन ये तु प्रोक्ता हरे र्गुणाः
कादाचित्काः शब्दगम्याः पतत्शब्दाः प्रकीर्त्तिताः ॥

અર્થઃ—ભગવત્કૃપાથી થએલા જ્ઞાનવડે જે પ્રભુના ગુણો કહેવામાં આવે, તે ગુણો કોઇ વખત મળતા, શબ્દથી જણાતા, પડતા ધોધવાના જલ જેવા છે. (કેમકે આ ગુણો

---

* मन्ये धनाभिजनरुप तपः श्रुतौजस्तेजः प्रभाव बल-पौरुष बुद्धियोगाः ॥ नाराधनाय हिभवन्ति परस्य पुंसो भक्त्या तुतोष भगवान् गजयुथपाय ॥ પ્રલ્હાદજીનું વચન.

કોઇ વખત મળતા અને ભગવદ્ જ્ઞાનના શબ્દોથીજ જણાતા છે. અને ઉત્તમ ગ્રહણ કરવા લાયક છે.)

(વિવેચનઃ—ભગવાનની કૃપાથી જે જ્ઞાન થાય છે, અથવા મોટા પુરૂષોના અનુગ્રહથી જે જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાન અલૌકિક ભગવાનના ગુણોને પ્રકાશ કરનારૂં છે. આ ભક્તને શરણાગતિ સિદ્ધ થએલી હોય છે. તેથી સામા શ્રોતાનો અધિકાર પોતે સમજી જાય છે. પરંતુ શ્રોતાને આવા ભાવવાળા જવલ્લે કોઇ વખત મલે છે. નહિ કે હંમેશાં. અને મલ્યા પછી આ ભક્ત છે. એવું તેના શબ્દ ઉપરથી જણાય છે. તેથી પડતા ધોધવાના જલની સરખાવટ બરોબર છે, કેમકે ધોધવાનું જલ પર્વતમાં બહુજ દૂર હોવાથી મહેનતથી મળે છે, અને ક્યાં આગળ છે. તેના પડતાં થતા શબ્દથી જણાય છે. અને તે પર્વતમાં છે, છતાં નિર્મલ, ચોખું અને ઠંડું હોય છે. તેવી રીતે આ ભક્તમાંના ગુણો ઉત્તમ-નિર્મળ-અને શબ્દથી જણાય એવા હોય છે આવા ભાવવાળામાં રહેલા ભગવાનના ગુણો ગ્રહણ કરવા લાયક છે, પરંતુ તે મહામહેનતે મલે એવા છે. ॥

હવે ચૌદમો સાધારણ ભાવ કહેવાય છે.

मूलम्—देवाद्युपासनाद्भूताः पृष्पा भूमेरिवोद्गताः ॥

અર્થ—ભગવાનની વિભૂતિરૂપ દેવોની ઉપાસનાથી ઉત્પન્ન થએલા ગુણો પૃથ્વી ઉપર ટીપાં બાઝેલા ઝાકળના જલના જેવા છે.

વિવેચન—આ એક સિદ્ધાન્ત ધ્યાનમાં રાખવો કે " પૂર્ણાનન્દ ભગવાન્ શ્રીપુરૂષોત્તમ શીવાય સર્વે ગણિતાનન્દ છે. " એટલે ભગવાન્

કરતાં તેમનો આનન્દ ન્યૂન છે. અને શ્રીપુરૂષોત્તમ કરતાં તે સઘળા દેવતાઓ ઉતરતા દરજાના છે. એમ ગીતાજીના વચનથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી સર્વે બીજા દેવ દેવતા સગુણ હોઇ ભગવાનની વિભૂતિઓ છે, આ વિભૂતિઓમાં અગ્નિ-બ્રહ્મા-વિષ્ણુ શંકર-ગણપતિ પિતૃગણ વિગેરે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. આ દેવોની ભક્તિવાળા આજ પરબ્રહ્મ છે, એમ માની ભ્રમિત થઇ અહંકાર યુક્ત થાય છે. પણ એમને ગીતાજીના વચનનું ભાન નથી કે * " જે જે ઐશ્વર્યયુક્ત કે લક્ષ્મીયુક્ત વૃદ્ધિ પામેલું હોય તે સઘળું મારા તેજના અંશથી થએલું છે,, આ ભગવાન્ ના વચનથી માલૂમ પડશે કે બ્રહ્માદિ દેવોનું તેજ પણ ભગવાનને લીધેજ છે, તેથી અન્ય ભગવાનની વિભૂતિઓની ઉપાસના કરનારનો ભાવ પૃથ્વી ઉપર ટીપાં બાઝેલા જલના જેવોજ નિરૂપયોગી છે. કારણ કે તેઓ **देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि** ॥ ગીતાજી ॥ તેઓ દેવનું યજન કરનારા હોવાથી ભગવાન્ તેમની તે સગુણ દેવોમાંજ ગતી કરે છે. ભક્તને પૂર્ણાનન્દનો લાભ પુરૂષોત્તમથીજ થાય છે. માટે અન્ય દેવો-ની ઉપાસનામાં રહેલા સામન્યનો ભાવ કંઇ ઝાકલના જલની માફક ઉપયોગી નથી. ઝાકલના જલને વેદમાં બુદ્ધિના આવરણરૂપ અને અ-જ્ઞાન કરનારૂં કહ્યું છે. તેમ આ દેવોની ઉપાસના કરનારાનો ભાવ પણ ખરેખર અજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારો છે તેથી ઝાકળના જલના જેવા બરોબર નિરૂપયોગીજ છે.

હવે ઝરણાના જલ જેવો પંદરમો ભાગ કહે છે.

---

* **यावद्विभूतिमत्सत्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छत्वं ममतेजोंऽशसंभवम् ॥**

मूलम्—साधानादिप्रकारेण नवधा भक्तिमार्गतः ॥
प्रेमपूर्त्या स्फुरद्धर्माः स्यंदमानाः प्रकीर्तिताः ॥

અર્થ—સાધનના પ્રકારથી (મર્યાદામાર્ગીય) નવ પ્રકારની ભકિતથી ભગવાનમાં જે પ્રેમ ઉત્પન્ન થયા પછી જે ધર્મો સ્ફુરાયમાન થાય. તે ધર્મો ઝરણાના જલ જેવા છે.

વિવેચન:—એક એવો નિયમ છે કે. વેદમાં કહેલાં સાધનો પૂર્વક જે વેદનિયમ પ્રમાણે ભક્તિ કરવામાં આવે, તે **મર્યાદા ભક્તિ** કહેવાય છે, અને જે કોઇપણ સાધનને પ્રભુ પ્રસન્ન કરવામાં અશકય સમજી શ્રીપ્રભુના સ્નેહનો અખંડિત પ્રવાહ હોવાથી શ્રીપ્રભુ શિવાય ઇતર સ્ફુરતા રહિત, નિવેદન પૂર્વક, પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિ કરે તે **પુષ્ટિભક્તિ** જાણવી.

આ બે ભકિતમાંથી આ શ્લોકમાં મર્યાદાભકિતનું નિરૂપણ કરે છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મો વિગેરે સાધનો કરતાં કરતાં *શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વન્દન, દાસ્ય, સખ્ય, આત્મનિવેદન, આ પ્રમાણે નવ પ્રકારની ભકિત થાય. અને આ ભકિતથી જે ભગવાનના ધર્મો સ્ફુરે તે ઉત્તમ છે. તેનો ભાવ ઝરણાના જલ જેવો છે.

ઝરણાનું જલ વરસાદ આવે ત્યારે વધે છે, નહિ તો થોડું થાય છે. પરંતુ નિર્મલ અને સ્નાન વિગેરેમાં ઉપયોગી હોય છે. તેવી રીતે આ સાધનવાળી ભકિત કરનાર ભકતને જેવાં સાધન હોય તેવોજ પ્રેમ

---

* श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्य मात्मनिवेदनम्

થાય છે. તે સાધન પણ નિષ્કામ હોઈ જ્યારે નવ પ્રકારની ભક્તિથી પ્રભુમાં પ્રેમ થતાં જે તેમનામાં ભગવાનના ધર્મો સ્ફુરે તે ઝરણુના જલની માફક ગ્રહણ કરવા લાયક છે.

હવે સ્થિર જલને અનુસરીને સોળમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—यादृशास्तादृशाः प्रोक्ता वृद्धिक्षयविवर्जिताः ॥
स्थावरास्ते समाख्याता मर्यादैकप्रतिष्ठिताः ॥

અર્થ—ઉપર બતાવેલા સાધનો પ્રમાણે વર્તનારા અને શાસ્ત્રોમાં જે ધર્મો કહ્યા છે, તે ધર્મો કરનારા, વધતા કે ઘટતા ધર્મો પાળ્યા શીવાય પોતાની મર્યાદામાંજ રહેનારા નો ભાવ સ્થિર રહેનારા જલના જેવો છે.

વિવેચનઃ—ઉપર વર્ણાશ્રમ વિગેરે સાધનપૂર્વક નવ પ્રકારની મર્યાદામાર્ગીય ભક્તિથી જે ધર્મો થાય, તે ધર્મોમાં વધારો ન થાય કે ઘટાડો ન થાય. અને કેવલ શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદામાંજ રહીનેજ શ્રવણ, કીર્ત્તન વિગેરે કર્યા કરે, તે સ્થિર જલના જેવા છે, સ્થિર જલ જેમ એક સ્થળમાં રહીને ત્યાંજ આગળ રહેલાઓનેજ ઉપકાર કરનારૂં થાય છે, બીજાસ્થાને જઇને ઉપકાર કરનારૂં નથી. તેમ આ પોતાની મર્યાદામાંજ રહેનારા ભક્તો પોતાની પાસે સંબંધ રાખનારાઓને ઉપયોગી થાય છે. અને વળી મર્યાદામાંજ સ્થિર થઈ ગએલા હોવાથી તેઓને ઉત્તમ પ્રેમરસ (પુષ્ટિ)નું ભાન નથી હોતું, તેથી આ મર્યાદામાંજ ઉત્તમ છે. આ ભક્તના ભાવને સંસારનો તાપ કે કુતર્ક કંઇપણ બાધ કરી શકતું નથી. ॥

હવે નદીના સરખો સત્તરમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—अनेकजन्मसंसिद्धजन्मप्रभृतिसर्वदा
संगादिगुणदोषाभ्यां वृद्धिक्षययुता भुवि
निरंतरोद्गमयुता नद्यस्ते परिकीर्त्तिताः ॥ १३ ॥

અર્થ—પહેલાંના ઘણા જન્મોમાં તપ વિગેરે કરવાથી શુદ્ધ થએલા અને જન્મ થયો ત્યારથી ગુણ–દોષવાળા સંગથી વૃદ્ધિ તથા ક્ષયવાળા હંમેશાં અને ચાલતા પ્રવાહયુક્ત જે ગુણો છે. તે ગુણો નદીના જલ જેવા છે.

વિવેચનઃ—ઘણા જન્મોમાં તપ–ધ્યાન વિગેરેથી શુદ્ધ થએલા, પાપ રહિત થએલા. આ જન્મમાં આરંભથીજ સંગના ગુણ દોષથી વૃદ્ધિ તથા ક્ષય થનારા અર્થાત્ સત્સંગ થાય ત્યારે ભાવ વધે. અને દુઃસંગ થાય ત્યારે ભાવ ઘટે, અને દેશ–કાલ–કર્મ, વિગેરે શુદ્ધ હોય તો ગુણ વધે અને દુષ્ટ હોય તો ઘટે, એવી રીતે નદી જેમ ચોમાસામાં વધે અને અન્ય ઋતુમાં ઘટી જાય તેવી રીતે આ ગુણો રહેલા છે. આ ગુણો નદી જેમ નિર્મલ અને જલ પાન–સ્નાન વિગેરે સુખકારક છે. તેવી રીતે સુખકારક છે. પરંતુ જ્યારે દુઃસંગથી ક્ષયવાળા ગુણ થાય છે. ત્યારે નદી જેમ થોડા જલવાળી હોવાથી નિર્મલ જલ વગરની થઇ જાય છે તેમ આ દુઃસંગમાં નિર્મલ નહિ હોવાથી ગ્રહણ કરવા લાયક નથી.

હવે સિન્ધુને અનુસરી અઢારમો ભાવ કહે છે.

मूलम्—एतादृशाः स्वतंत्राश्चेत् सिन्धवः परिकीर्तिताः ॥

અર્થ—ઉપર કહેલા તે જો વૃદ્ધિ કે ક્ષય વગરના સ્વતંત્ર ગુણવાળા હોયતો મહા નદી સિન્ધુ જેવા છે.

વિવેચનઃ—ઉપર સત્તરમા ભાવમાં કહી ગયા કે સારા અને દુષ્ટ સંગ પ્રમાણે તેમનો ભાવ વૃદ્ધિ અને ક્ષય પામે છે. એવો વૃદ્ધિ અને ક્ષય પામનારો જેમનો ભાવ ન હોય તો ખરેખર સિન્ધુ નદી એટલે મોટામાં મોટી નદીઓ જેમ વૃદ્ધિ કે ક્ષય વગરની હોય છે. અને નિર્મલ હોઇ અગાધ જળવાળી હોય છે. તેવી રીતે આ ભાવ પણ નિર્મલ અને અગાધ ગુણવાળો હોય છે. તેથી ગ્રહણ કરવા લાયક છે.

હવે ઉત્તમ ઓગણીશમા ભાવને સમુદ્રસાથે સરખાવે છે.

मूलम्—पूर्णा भगवदीया ये शेषव्यासाग्निमारुताः ॥
जडनारदमैत्राद्यास्ते समुद्राः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ॥

અર્થ—શેષ, વ્યાસ, અગ્નિ, વાયુ, જડભરત, નારદજી, અને મૈત્રેયજી, વિગેરે પૂર્ણ ભગવદીયો જે પ્રસિદ્ધ છે, તે સમુદ્ર જેવા છે.

વિવેચનઃ—આ શ્લોકની અંદર પહેલા બતાવેલા અઢારમા ભાવ કરતાં ઉત્તમ ભાવવાળાનું નિરૂપણ કરે છે. શ્લોકમાં ભગવદીયોની ગણતરી કરતાં પહેલા શેષજી કહે છે, કે જે શેષ ભગવાનની શય્યારૂપ થઇ સેવા કરે છે. બીજા વ્યાસજી શ્રી ભગવાનની જ્ઞાનકળાનો અવતાર છે. ભગવાનની લીલાનું વર્ણન કરનાર છે. અગ્નિએ અગ્નિપૂરાણ કહેલું છે. આ અગ્નિ શબ્દથી અગ્નિસ્વરૂપ શ્રીમહાપ્રભુજી પણ સમજવા. કે જે સર્વ રૂપમાં શ્રીકૃષ્ણરૂપ છે. મારૂત એમણે વાયુપુરાણ કહેલું છે અને હનુમાનજી એવો અર્થ કરતાં તેમણે શ્રી રઘુનાથજીના ગુણગાન કર્યા છે. જડભરતે રહુગણને ઉપદેશ આપ્યો છે. નારદજી હમેશાં ભગવાનના ગુણગાનમાંજ તત્પર રહે છે. મૈત્રેય કે

જેઓ ભગવદ્ધર્મના વકતા છે. અને તેવા ઉદ્ધવજી વિગેરે પણ ભગવદીયમાં ગણાય છે. તેઓનો ભાવ સમુદ્રના જળ જેવો અત્યંત ગંભીર, ક્ષોભ પામે નહિ એવો, અને રત્નો જેમ સમુદ્રમાં છે તેમ આમની અંદર ભાવ રૂપ રત્ન ઉત્તમરીતે રહેલું છે. તેથી તેવાઓનો સંગ કરવાથી ઉત્તમ ફળ મળે છે.

હવે. સમુદ્રોના જુદા જુદા ભેદના દાખલા આપી જુદા જુદા ભગવદીયોનું સ્વરૂપ બતલાવે છે.

मूलम्—लोकवेदगुणै र्मिश्रभावेनैके हरेर्गुणान्
वर्णयंति समुद्रास्ते क्षाराद्याः षट् प्रकीर्तिताः ॥
गुणातीततया शुद्धान् सच्चिदानंदरूपिणः ॥
सर्वानेव गुणान् विष्णो र्वर्णयंति विचक्षणाः ॥
तेऽमृतोदाः समाख्यातास्तद्वाक्पानं सुदुर्लभम् ॥

અર્થ—લોક વેદ અને ગુણોએ કરીને મિશ્રભાવથી સર્વ દુઃખોને હણનાર એવા ભગવાનના ગુણોનું જે વર્ણન કરે છે. તે ક્ષારસમુદ્ર વિગેરે છ સમુદ્રના જેવા તેમને વર્ણવેલા છે. અને પ્રભુ ત્રણ ગુણોથી અતીત છે અને શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાનના સ્વરૂપને સમજીને જે ભગવાનના સર્વ ગુણોનું વર્ણન કરે છે. તેઓને અમૃતના જળજેવા કહેલા છે. તેવાનું વાણિરૂપીઅમૃતનું પાન કરવું, એ બહુજ દુર્લભ છે.

વિવેચનઃ—આ શ્લોકના વિવેચનમાં શ્રી કલ્યાણરાયજીની ટીકામાં બહુજ ઉત્તમ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. કેટલાએક ભગવદીઓ ભગવાનના ગુણોને વાલ્મીકે રામાયણમાં જેમ વર્ણન કર્યાં છે તેમ વર્ણન લોકમિશ્રભાવથી કરે છે. કેટલાએક વેદમિશ્ર ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરે છે. દ્રષ્ટાંત તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં શિવાજીએ રામચંદ્રજીના ગુણો વેદમિશ્ર ભાવથી કહેલા છે. અને કેટલાક સત્વાદી ગુણમિશ્ર ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરે છે દાખલા તરીકે જુઓ વિષ્ણુપુરાણમાં—મનુસ્મૃતીમાં—વગેરેમાં ભગવાનને ગુણમિશ્ર ભાવથી વર્ણવ્યા છે. હવે સાત સમુદ્રની સરખાવટ કરે છે. રામકૃષ્ણ મનુષ્ય છે, બળવાળા છે, એવા ભાવથી ગુણગાન કરનારા ખારા સમુદ્રની માફક નકામા છે. ભગવાને વરાહ અવતાર ધારણ કરી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો છે, તેથી અનુમાન કરે કે જગતથી ભગવાનને જુદા માની શરીર ધારણા કરનારા ભગવાન છે એવું માની ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરનારા દહીનાપાણીનાસમુદ્ર જેવો નકામા છે. ભગવાન કર્ત્તા નથી, તેથી માયાના ગુણો વડેજ સર્વ કરે છે, એવા માયાવાદ પ્રમાણે ગુણોનું વર્ણન કરનારા મદિરાના સમુદ્રની માફક નકામા છે. મદિરાની માફક સ્વરૂપ ભુલાવનારા છે. ભગવાન સર્વના ઇશ્વર છે, સર્વ કરવા સમર્થ છે. એમ જાણી ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન કરનારા ક્ષીરસાગરના જેવા ઉત્તમ છે. ક્ષીર એટલે દુધની માફક શરીરને (ભાવને) પોષણ કરનારા છે. ભગવાન પરાક્રમવાળા છે. ભકતોને પરાક્રમી કરે છે એવું જાણી ગુણગાન કરનારાનો ભાવ ઘીના સમુદ્રની માફક કહેલો છે. વળી ભગવાનની પાસે લક્ષ્મીજી છે માટે તેમનું ભજન કરવાથી ભોગને મોક્ષ મળશે, એવું જાણી ગુણગાન કરનારા શેરડીના રસના (ઇક્ષુ સમુદ્ર) જેવા છે, વળી જેઓ. ભગવાન શરણે ગયેલાનો ઉદ્ધાર કરનાર છે. માટે શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માદમાજ સેવવા

જોઇએ, એવું જાણી ભગવાનના ગુણુગાન કરનારા શુદ્ધ મીઠા જળના સમુદ્ર જેવો તેમનો ભાવ છે. આ ભાવ સંસારની નિવૃતિને કરનારો છે. આ પ્રમાણે સાત સમુદ્રની જોડે સાત પ્રકારના ગુણુગાન કરનારાઓની સરખાવટ કરીને હવે પૂર્ણ ભગવદીય જે ઉત્તમોત્તમ કહેવાય છે જે-નાથી કોઇ અધિક નથી તેનું વર્ણન કરે છે.

જે ભગવદીયો ભગવાનને ત્રણ ગુણોથી પણ અતીત જાણે છે અર્થાત્ જેમના ઉપર સત્વાદી ત્રણ ગુણો જોર કરી શકતા નથી. ભગ-વાન ક્ષર અને અક્ષરબ્રહ્મથી પણ ઉત્તમ પ્રસિદ્ધ શ્રીપુરૂષોત્તમ છે. ભગવાનની સર્વ લીલાઓ અલૌકિક છે, ભગવાનનાં નામ રૂપ–અને ધર્મ પણ ગુણાતીત હોઇ સતચિતાનંદરૂપ છે. ભગવાન શુદ્ધ–નિત્ય–પુર્ણાનંદ કર્તું–અન્યથા કર્તું સમર્થ અને સર્વ રીતે શરણ કરવા લાયક તેજ છે. એમ સમજી જે ભગવદીયો પોતાના ઉત્તમ પ્રેમથી ભગવાનનું ગુણુગાન કરનારા હોય તે અમૃત સમુદ્રના જેવા છે. આવા ભગવદીયોનું વચનામૃત સાંભળવા કયા મનુષ્યનું મન ન તલશે ? તેમજ આમનું વચના-મૃત સાંભળતાંજ હૃદયના પાપરોગનું નિવારણ કરે, તેતો સ્વાભાવીકજ છે, પરંતુ સાક્ષાત ભગવાનનુ દર્શન કરાવવામાં સમર્થ થાય છે.

આવા ભગવદીયોનું વચન દુર્લભ છે તેમ છતાં અજામિ-લની માફક કોઇક વખત સંભળાય છે એમ કહે છે.

मूलम्—तादृशानां क्वचिद्वाक्यं दूतानामिव वर्णितम्
अजामिलाकर्णनवत् बिन्दुपानं प्रकीर्त्तितम् ॥
रागाज्ञानादिभावानां सर्वथा नाशनं यदा
तदा लेहनमित्युक्तं स्वानन्दोद्गमकारणम् ॥

અર્થ—ગયા શ્લોકમાં બતાવેલા ઉત્તમ ભગવદીયોનું વચન જેમ વિષ્ણુના દૂતોદ્વારા અજામિલે સાંભળ્યું હતું તેવી રીતે એક જળના બિન્દુનું પાન થાય, એમ કોઈ વખતે સંભળાય છે. જયારે રાગ–અને અજ્ઞાન વિગેરે દુષ્ટ ભાવોનો નાશ થાય છે, ત્યારે તેવા ભગવદીયોનું સાંભળેલું વચન સ્વાદીષ્ટ લાગે છે. અને આનંદને કરનારૂ થઇ પડે છે.

વિવેચન:—ભગવાનને જ્યારે ભગવદીયોદ્વારા ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થઇ હોય ત્યારેજ આવા દુર્લભ ભગવદીયોનું વચનામૃત આપણા કાનમાં પડે છે. અજામિલના પાપમાં પાર ન હતો, પરંતુ ભગવાનને તેનો ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છાથી સ્વદૂતોદ્વારા ભગવદ્જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. તેવીજ રીતે કોઇ વખત ભગવદ્દઇચ્છા થતાં જળના બિન્દુની માફક સ્વેચ્છાથી બોલેલું ભગવદીયવચન સાંભળતાંજ સંસારીક પદાર્થોમાંથી આસક્તિ દુર કરી, આ જન્મ કે ઇતર જન્મમાં પણ ભગવદ્પ્રાપ્તિ-રૂપી ફળ આપે છેજ. આ ભગવદીયના વચનથી જ્યારે કામક્રોધ વિગેરે વિકારો નાશ પામે ત્યારે તેના વાક્યરૂપી અમૃતનું પાન તેજ વખતે ભગવાનના ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી તેને આ શ્લોકમાં લેહન શબ્દથી સ્વાદવાળુ કહેલું છે. માટે જે અજ્ઞાનનિવૃતિ થયા પછીજ તેવા ભગવદીયના વચનનો અનુભવ થાય છે, અને પરમાનંદને સિદ્ધ કરી આપે છે. માટે તેને અમૃતના સમુદ્રની જોડે સરખાવટ કરી છે. તે ખરેખર યોગ્યજ છે. કેમકે તેમનું વચન ભગવાનમાં આસક્તિ અને વ્યસન સુધીનો પ્રેમ વધારી આપતાં કૃતાર્થ કરે છે માટેજ ભગવાન કહે છે કે "**मयि संजायते भक्तिः कोऽन्यो अर्थोऽस्यावसिष्यते**"

મારામાં ભક્તિનું વ્યસન થયા પછી કોઇપણ કર્તવ્ય બાકી રહેતું નથી.

આ પ્રમાણે ઓગણીશમા ભેદનું નિરૂપણ કરી એક સર્વથી જુદોજ વીશમો ભાવ આ શ્લોકમાં કહે છે.

मूलम्--उद्धृतोदकवत् सर्वे पतितोदकवत्तथा
उक्तातिरिक्तवाक्यानि फलं चापि तथा ततः ॥

અર્થ—ઉપર ઓગણીશ પ્રકારના ભાવો બતાવ્યા, તેનાથી જે જુદા ભાવ છે તે જલાશયમાંથી પાત્રમાં લીધેલા જળ જેવા અને પૃથ્વીપર પડેલા જળજેવા છે. ફળ પણ તેવુંજ છે.

વિવેચન—કૂવા કે તલાવ વિગેરેમાંથી કોઇ વાસણમાં જુદુ જલ લીધું હોય, તે જલ જેમ પાત્રની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખી શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિવાળુ થાય છે. તેનીજ રીતે ઉપર કહેલા ભાવો જે અલ્પ હોય છે, તે ભાવ રાખનારાની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે, અને કેઇ ઠેકાણે ગુણ કે કોઇ ઠેકાણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે.

હવે ગ્રંથનો ઉપસંહાર કરે છે.

मूलम्—इति जीवेन्द्रियगता नाना भावंगता भुवि
रूपतः फलतश्चैव गुणा विष्णो निरूपिताः ॥ २० ॥

અર્થ—એવી રીતે રૂપ અને ફળથી જીવ અને ઇંદ્રિઓમાં રહેલા હોવાથી નાના પ્રકારના ભાવવાળા ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણ કર્યું.

વિવેચન—ભગવાનના ગુણો તો એક સમાનજ છે, એમાં કંઇ વધઘટ છેજ નહી, પરંતુ પૃથ્વી ઉપર જુદા જુદા પ્રકારના જીવ અને ઇંદ્રિઓમાં રહેલા હોવાથી અને સત્વ વિગેરે ગુણોને અનુસરતા ભાવોને મળીને રહેલા હોવાથી તે પ્રભુના ગુણોમાં ભેદ પડેલો છે. માટે આ-વીશ પ્રકારના ભાવ વાળા ભગવાનના ગુણોનું નિરૂપણુ કરવું પડ્યું છે, તેથી આત્મનિવેદન કરેલા પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતોએ સંગ કરવો તે આ જળભેદ નામના ગ્રંથમાં બતાવેલા ભાવો પ્રમાણે પરીક્ષા કરી ઉત્તમ ભાવવાળાનોજ-સંગ કરવો, એજ આ ગ્રંથનો નિષ્કર્ષ છે—આ પ્રમાણે પરીક્ષા કર્યા વગર સંગ કરવામાં આવે તો દુરસંગ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તેથી પરિક્ષા કરી સત્સંગ કરવો એજ શતધા ઉચિત છે.

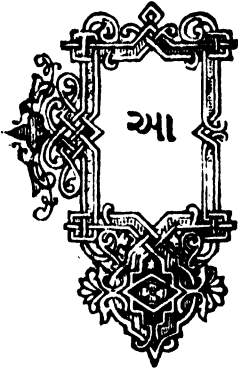
इति श्रीमद्वल्लभाचार्य विरचितो जलभेदः समाप्तः



" नमः श्रीआनन्दकन्दनन्दनन्दनमुकुन्दाय "

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલાં.

" पञ्चपद्य "



આ પંચપદ્ય નામનો ગ્રંથ રચવાનું શ્રી મહાપ્રભુજીને શું પ્રયોજન હશે ? એવા શંકાશીલને જણાવવાનું કે જુઓ ભક્તિવર્ધિની શ્લોક પહેલા અને બીજામાં. ભક્તિની વૃદ્ધિ માટે સ્નેહરૂપી બીજની દૃઢતા કરવાની જરૂર લાગતાં શ્રવણ અને કીર્તન કરવાથી બીજભાવ દૃઢ થશે એમ આજ્ઞા કરી છે. માટે તે કીર્તન અને શ્રવણનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ એ ચોક્કસ છે. હવે કીર્તન કરનારાનું સ્વરૂપ જલભેદ–વિગેરે ગ્રંથોમાં દર્શાવવામાં આવ્યું, પરંતુ શ્રવણ કરનારાનું સ્વરૂપ બતાવવા બાકી હોવાથી આ ગ્રંથની ખાસ જરૂર પડી છે. શ્રીહરિરાયજી સર્વવિચાર જણાવે છે કે જલભેદ વિગેરે ગ્રંથોમાં બતાવેલા કીર્તન કરનારાના વચનદ્વારા તેમના ભાવને ગ્રહણ કરનાર શ્રોતાઓના બે પ્રકાર છે, પુષ્ટિમાર્ગીય અને બીજા મર્યાદામાર્ગીય–આ બેમાં પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતાઓ મુખ્ય છે. અને મર્યાદા માર્ગના ઉત્તમ–મધ્યમ–અને અધમ આ ત્રણ પ્રકારના છે. આ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના શ્રોતા (શ્રવણ કરનારાઓનું) નિરૂપણ કરતાં પ્રથમ પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતાનું નિરૂપણ કરે છે.

मूलम्—श्रीकृष्णरसविक्षिप्ता मानसा रतिवर्जिताः ॥
अनिर्वृता लोकवेदे ते मुख्या श्रवणोत्सुकाः ॥ १ ॥

અર્થ—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના રસવડે જેમનું મન *વિક્ષિપ્ત થઈ ગયું છે. અને ભગવાનની સાથે જેમને બોલવું, ક્રીડાકરવી વિગેરે વ્યવહારો થયા નથી. લોક અને વેદમાં જેઓને સ્વસ્થતા થઇ નથી. અને શ્રવણમાં ઉત્સાહ વાળા એવા ભકતો શ્રવણમાં મુખ્ય અધિકારી છે.

વિવેચન—મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે કે સંગ કરવો તે પરીક્ષા કર્યાં શીવાય ન કરવો. તો પ્રભુના ગુણનું શ્રવણ કરવું હોય તો તેમાં બોલનાર (વકતા) ની ખાસ જરૂર પડે છે. તોતે વકતાની પરીક્ષા જલભેદ વિગેરેમાં બતાવી આપી છે. અને વકતાએ પણ શ્રવણ કરનારની પરીક્ષા કરી શ્રવણ કરાવવું એજ યોગ્ય છે, માટે શ્રવણ કરનાર મુખ્ય કયા ? તે આ શ્લોકમાં જણાવવવામાં આવે છે.

સદાનન્દ–પરમ શોભાયુકત રસિક પુરૂષોત્તમના ભજનના આનંદનો રસ એવો છે કે ભક્તના હ્રદયમાં જતાં પ્રેમથી ઘેલું બનાવી દે છે. આ ભકિત રસથી જે ભક્તનું મન હર્ષથી ઉભરાંઇ ગયું હોય એવા પુષ્ટિમાર્ગીય શ્રોતાને સ્વાર્થનું ભાન રહેતું નથી. અને ભગવાનના વિરહથી તપી ગયેલા હે કૃષ્ણ ? હે મહાભુજ ? આપ કયાં છો ? એમ ખોળવા મંડી પડેલા ભકતોની આકુળ વ્યાકુળતા જોઇ હ્રદયસ્થ

* વિક્ષિપ્ત એટલે વિહ્વલ. સાંભળતાં સાંભળતાં હર્ષથી ઉભરાયલું થઇ ગયેલા મનવાળા.

ભગવાનના બહાર પ્રકટ થઈ ભકતસાથે ભકતેચ્છા મુજબ આલાપ (વાતચિત) અને લીલાઓ કરે છે—ત્યારે ભક્તના પૂર્ણ મનોરથ થાય છે. આ અવસ્થા સુધી જેનો અધિકાર હજી આવેલો નહિ હોવાથી જેને ભગવાન્ સાથે આલાપ વિગેરે કંઇ થયું નથી, પરંતુ ભગવાનમાં પૂર્ણ સ્નેહ હોવાથી સર્વ પ્રકારનો ત્યાગ કરી દઇ ભગવાન શીવાય બીજી વસ્તુમાં આ ભકતનું ચિત્ત સ્વસ્થ (સ્થિર) થતું નથી, તો પછી લૌકિક સાધારણ વિચારોમાં અને વેદના અગાધ અને અશકય કર્મોમાં આનું મન સ્થિર નજ થાય એ સ્વભાવિક છે, આ બધોવિચાર કર્યો પરંતુ શ્રવણ એટલે શું એ જાણવું અવશિષ્ટ (બાકી) છે. તેથી તેની વ્યાખ્યા સાંભળો.

ભગવનનાજ ગુણગાનથી ભરેલાં અને સાંભળેલાં પદ અને વાકયોની મોટાઈ અને તેનું તાત્પર્ય (સારાંશ) મનમાં સ્થિર કરી સાંભળવું, એજ શ્રવણ.

જોકે પ્રકટ દર્શન નહિ થએલા ભગવાન સાથે પૂર્ણ લીલાસ્વાદ થયેલો નહિ હોવાથી વિરહી ભકતને પ્રેમપૂર્ણ હોવાથી, તેમના ગુણોનું શ્રવણ કરવામાં બહુજ પ્રેમવાળા થઇ ગુણગાનથી શ્રવણ કરી. અને ગુણગાન કરીને પણ વિરહની મર્યાદા જાળવે છે. આ પ્રમાણેના સર્વ ઉત્તમ ગુણોવાળા શ્રવણ કરનારા પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતો મુખ્ય છે. ૧

હવે મર્યાદામાર્ગીય શ્રોતા–સાંભળો તે ત્રણ પ્રકારના છે. તેમાં મધ્યમ સ્વરૂપ પહેલું કહેવાય છે.

मूलम्—विक्लिन्नमनसो ये तु भगवत्स्मृतिविह्वलाः ॥
अर्थैकनिष्ठास्ते चापि मध्यमाः श्रवणोत्सुकाः ॥ २ ॥

અર્થ—ભગવાન્‌માં સ્નેહવાળું જેઓનું મન છે. અને ભગવાન્‌ના સ્મરણથી (લીલાયુક્ત ભગવાનનાં દર્શન કરવા સારૂં વ્યાકુલ થાય છે.) આવાં ઉત્તમ ગુણવાળો છતાં એની નિષ્ટા સાધારણ પુરૂષાર્થો સિદ્ધ કરવામાં હોય છે. તેથી તે મધ્યમ કહેવાય છે.

વિવેચન—એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે મર્યાદામાર્ગીય ભકતને શ્રવણ વિગેરેમાં સાધનની અપેક્ષા છે. પુષ્ટિમાર્ગીયને નથી. પુષ્ટિમાર્ગીયની શ્રવણ વિગેરે ક્રિયા કેવળ પુરૂષોતમના સ્નેહમાં રહેલી છે. બીજા કશાની અપેક્ષા રાખતી નથી, ત્યારે મર્યાદામાર્ગીયની કોઇ કામનામાં કે પછી મોક્ષાદિક પુરૂષાર્થમાં હોય છે. તે પણ સાધનના જોર પ્રમાણે ફળે છે. જો કે મર્યાદાભકતને પણ ભગવત્ચરિત્ર રસનું શ્રવણ પ્રેમવાળું લાગે છે. હર્ષ પ્રગટ થાય છે. લીલાયુકત પ્રભુનાં દર્શન કરવા ઇચ્છા કરે છે. આવા ઉત્તમ ગુણોયુકત હોય તો તે ઉત્તમ મર્યાદા માર્ગીયજ કહેવાય, પરંતુ તેની સાથે અમુક મોક્ષાદિક વિગેરે ફળની અપેક્ષા મેળવવા સારૂં બુદ્ધિ દોડે છે. તેથી મધ્યમ મર્યાદા માર્ગીયની પંકિતમાં આવે છે. તેને વાસ્તે જુઓ ભાગવતના પાત્રનો વિચાર કરીએ. પરિક્ષત રાજાના વૈરાગ્યનો પાર ન હતો. પરંતુ મારે મોક્ષ મેળવવો છે, એવી ફળની આકાંક્ષાથી અને સર્પ કરડશે અને હું મરી જઇશ માટે સાત દીવસમાં શ્રવણ કરી લઉં. આવા કારણસર શ્રવણમાં પ્રેમ થએલ હોવાથી વિદુર, ઉદ્ધવજી કરતાં ઉતરતા દરજામાં મધ્યમ કહેવાય છે. પુષ્ટિમાર્ગીયને ભગવદ્દર્શન અને તેમની સાથે લીલાસ્વાદ ભજનાનન્દ શીવાય મોક્ષની પણ ઇચ્છા નથી. પરીક્ષિતની માફક ચરિત્ર સાંભળવા અમુક પવિત્ર સ્થાનજ જોઇએ, એવો તેને નિ-

યમ પણ નથી. સાક્ષાત્ તીર્થને પણ પવિત્ર કરનાર પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત છેઃ તેને તીર્થની શી અપેક્ષા? કંઇ નહિ.

માટે ઉત્તમ અધિકારી થવામાં પ્રથમ શ્લોકના કહેલા વિચારમાં [1]અવગાહન કરવું. નહિ તો "મર્યાદામાર્ગીયમાં ગંગાજીના તટપર શ્રી ભાગવતમાં તત્પર થવું," આ મહા પ્રભુનું વચન આચરવું, ,, ॥૨॥

હવે મર્યાદામાર્ગીય અધમ અધિકારી સાંભળો.

મૂલમ્—निःसंदिग्धं कृष्णतत्वं सर्वभावेन यो विदुः ॥
ते त्वावेशात्तु विकला निरोधाद्वा न चान्यथा ॥ ३ ॥
पूर्णभावेन पूर्णार्थाः कदाचिन्न तु सर्वदा ॥
अन्यासक्तास्तु ये केचिदधमाः परिकीर्तिताः ॥ ४ ॥

અર્થ—સંદેહ વગર શ્રીકૃષ્ણના તત્વને સર્વરૂપ ભગવાન્ છે, એવા ભાવવડે સમજે, અને કોઈ વખતે નિરોધથી પૂર્ણ ભાવવાળા થઈ વિકલ થઇ જાય—પછી મનમાં કંઇ નહિ. આવી રીતે અપૂર્ણ ભાવવાળા, પૂર્ણ ભાવથી પૂર્ણ અર્થવાળા કોઇ વખત થઇ જાય છે. હંમેશાં પૂર્ણ ભાવવાળા હોતા નથી, અને કેટલાક બીજામાં આસક્તિવાળા હોય તે અધમાધિકારી છે.

વિવેચન—પુષ્ટિમાર્ગીય ભકત સર્વ શીરોમણી છે. એ વાતનું વિસ્મરણ ન થવું જોઇએ. મર્યાદામાર્ગીય અધમપંક્તિના શ્રોતાનું નિરૂપણ આ બે શ્લોકમાં છે. આ શ્રોતા સંદેહ વગર શ્રીકૃષ્ણ પર-

---

[1] વિચારો પાળવા.

આત્માને દીનબન્ધુ-પરમ કૃપાલુ, છગુણયુક્ત-રસાકારથી સાકાર, વ્યાપક વિગેરે ધર્મોયુક્ત સ્વરૂપવાળા જાણે છે. સર્વ ઠેકાણે ભગવત્સ્વરૂપ છે એવું જ્ઞાનનું ભાન થાય છે. વિગેરે સર્વ ઉત્તમ કારણોથી યુક્ત હોય છે. પરંતુ કોઇ સમયમાં ભાવવાળાને કોઈ સમયમાં ન્યૂન ભાવ વાળા હોય છે, હંમેશાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભકતની માફક એક સરખા સ્નેહરસવાળા હોતા નથી. મર્યાદામાર્ગીય આ અધમ પંકિતના શ્રોતાને જો ભાવના વખતે કે કંઇ ભગવાનના ઉત્તમ ગુણો સાંભળતાં નિરોધ (સ્નેહ રસમાં જોડાવવું) થઇ જાય છે. પરંતુ તેમને હંમેશાં તે સ્નેહ રહેતો નથી. એજ સ્નેહનું સાધારણપણું દર્શાવી આપે છે. પુષ્ટિ માર્ગીય ભકતનો ભાવ જેમ શ્રીગંગાનો પ્રવાહ સમુદ્રમાં અવિચ્છિન્ન રીતે વહ્યા કરે છે, તેવી રીતે સ્નેહરસ એક સરખો અવિચ્છિન્ન ભગવાનમાં રહ્યા કરે છે, એજ તેની ઉત્તમતા છે. જુઓ ગોપીજનોનો ભાવ. તેમને ભગવાન શીવાય કંઈ બીજી સ્ફુર્તિ હતીજ નહિ. માટે મર્યાદામાર્ગીય કરતાં પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્ત વિલક્ષણ છે. એવું સહજ ભાન થાય છે.

મર્યાદામાર્ગીય જ્ઞાનનેજ મુખ્ય પદ આપે છે–તેથી જ્ઞાનના આવેશ આગળ ભક્તિનો આવેશ રહેતો નથી. પુષ્ટિમાર્ગીય એક એવો નિયમ છે કે **જ્ઞાન એ સ્નેહરસીક અને વિરહથી વિકલભક્તને બાધક છે, સદા સર્વદા એક ધારા રસાવેશવાળાને સ્વરૂપના જ્ઞાનનો ઉદય થવો અયોગ્ય છે. તેથીજ ગોપીજનો પણ હૃદયમાં બીરાજતા પ્રભુને પણ ખોળવા મંડી પડ્યાં હતાં.** આ ઉદાહરણથી મર્યાદામાર્ગીને જ્ઞાનના આવેશથી ભક્તિનો આવેશ રહેતો નથી. એ વાક્ય પુરૂં સમજાશે. વળી શ્લોકમાં કહે છે કે અન્યાસક્ત હોય છે. એટલે ઘર વિગેરેમાં આસક્તિવાળા અને ભોળા ભકતોને સંભળાવી આજીવિકા કરવા ગુણોનું શ્રવણ કરનારા શ્રોતાઓને મર્યાદામાં અધમ

પંક્તિમાં કહેલા છે તે યોગ્ય છે. ॥ ૪ ॥

मूलम्—अनन्यमनसो मर्त्या उत्तमाः श्रवणादिषु ॥
देशकालद्रव्यकर्तृमंत्रकर्मप्रकारतः ॥ ५ ॥

અર્થ—દેશ-કાલ, દ્રવ્ય, કર્મ, કર્તા, અને મંત્ર વિગેરે પ્રકારોથી શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ કરવામાં એકાગ્ર ચિત્તવાળાઓ ઉત્તમ ગણાય છે.

વિવેચનઃ—બહારની જ્ઞાન દશામાં પણ જેને ભગવાન શીવાય બીજો કોઇ ભાવ નથી—એવા મનવાળા શ્રોતાઓ ઉત્તમ છે.

જેને હૃદયમાં જ્ઞાનદૃષ્ટિ છે તેને તો દેશ, કાલ-દ્રવ્ય વિગેરે સર્વ ભગવદ્રૂપજ ભાસે છે, તે તો ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તજ છે. પરંતુ બહારની પણ દશામાં જેને દેશ, કાલ, વિગેરેમાં ભગવાન્ શીવાય બીજો ભાવ નથી. આ પ્રમાણે અન્તઃકરણમાં દેશકાલ, વિગેરેમાં શાસ્ત્રોથી ભગવદ્બુદ્ધિ થઇ છે. એવો શ્રવણ કર્તા મર્યાદામાં ઉત્તમ ગણાય છે.

इति श्रीमदाचार्यविरचितानि पंचपद्यानि
समाप्तिमगमन्



नमः श्रीकृष्णाय

"श्रीमद् वल्लभाचार्यजीએ रचेलो"

संन्यासनिर्णय,,



ન્તઃકરણ પ્રબોધ નામનાં ગ્રંથના ઉપક્રમ વાંચો! તેનાથી સ્પષ્ટ માલૂમ પડશે કે શ્રીમહાપ્રભુજીને શ્રીપુરાણપુરૂષોત્તમે ત્રણ આજ્ઞાઓ કરી હતી. આ ત્રણ આજ્ઞાઓમાં પહેલી બે દેહ અને દેશ ત્યાગ કરવા રૂપી આજ્ઞા શ્રીમહાપ્રભુજીથી પાળી શકાઈ ન હતી. ત્યારે પોતે પશ્ચાતાપ કરવા લાગ્યા. તેમાં ત્રીજી સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા થઇ.

મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે પ્રભુની પહેલી બે આજ્ઞાઓનું પાલન મારાથી ન થઇ શક્યું * તેથી ભગવાન અપ્રસન્ન તો નહિ

---

* એક રીતે વિચાર કરતાં શ્રી મહાપ્રભુજીએ બન્ને આજ્ઞાનું પાલન પણ કર્યું છે. ૧ પહેલી આજ્ઞા દેશ ત્યાગ કરવાની છે. દેશ એટલે દાન કરવું તે દાનનો ત્યાગ કરવો એવો આજ્ઞાનો અર્થ છે. ભાગવતની સૂક્ષ્મ ટીકા રૂપી જે આપણને દાન કરતા હતા તેનો ત્યાગ કર્યો એટલે એ આજ્ઞાનું પાલન થઇ ચુક્યું.

થયા હોય ? ના. જો અપ્રસન્ન થયા હોય તો આ ત્રીજી આજ્ઞા કરે નહિ. માટે અપ્રસન્ન તો થયા નથી. પરંતુ પહેલી બે આજ્ઞાનું પાલન ન થઇ શકયું, એ પશ્ચાત્તાપનો ત્યાગ કયારે થાય કે આ ત્રીજી આજ્ઞાનું પાલન થાય ત્યારેજ. આ ત્રીજી આજ્ઞા સન્યાસ ગ્રહણુ કરવાની છે. માટે સન્યાસનોજ વિચાર શ્રીમહાપ્રભુજી આરંભે છે. કેમકે સન્યાસના બહુ પ્રકાર છે. તેમાં આ કલિયુગમાં કેવો સંન્યાસ ગ્રહણુ કરવો જોઇએ ? કયો સંન્યાસ ફલ આપનારો છે ? એવું, જ્યાં સુધી પોતાના ભકતો સમજ્યા ન હોય ત્યાં સુધી તેઓને અવળા ત્યાગ ઉપર ચઢી જવાનો સંભવ રહે છે. અને પશ્ચાત્તાપ પણુ થાય કે આ સન્યાસ ન લીધો હોત તો સારૂં માટે જ્ઞાનમાર્ગના અને ભક્તિમાર્ગના સન્યાસનું કેવું સ્વરૂપ છે ? તે સમજાવવા સારૂં આ ગ્રંથ રચી શ્રીમહાપ્રભુજીએ પરમ કૃપા કરી છે.

વળી આ દુનિયામાં જોશો તો માલૂલ પડશે કે કોઇ ત્રિદંડઝાલી સન્યાસી બની ભગવાં પહેરે છે. પરંતુ પુરતુ જ્ઞાન અને જોઇએ તેવાં સાધન તેઓની પાસે નહિ હોવાથી છેવટે પશ્ચાત્તાપમાં પડે છે. માટે આવાં દુઃખ દૈવી સૃષ્ટિને ન આવે એવા વિચારથી મહાપ્રભુજી સંન્યાસ નિર્ણય ગ્રંથ શરૂ કરે છે.

---

* ૨. હવે બીજી આજ્ઞાનો વિચાર કરીએ. દેહ એટલે વૃદ્ધિ થવી. આ વૃદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એવી આજ્ઞાનો ભાવાર્થ છે. જુઓ ત્યારે મહાપ્રભુજીના ગ્રંથ લખનારા માધવભટ્ટકાશ્મીરી હતા ખરા ! હા. તેમનાથી ગ્રંથની વૃદ્ધિ થતી હતી તે વૃદ્ધિ બંધ થઇ એટલે આ આજ્ઞાનું પાલન થઇ શકયું છે. (આ બન્ને અર્થ યૌગિક છે.)

मूलम्—पश्चात्ताप निवृत्यर्थं परित्यागो विचार्यते
सन्मार्गद्वितये प्रोक्तो भक्तौ ज्ञाने विशेषतः ॥ १ ॥
कर्ममार्गे न कर्तव्यः सुतरां कलिकालतः ॥
अत आदौ भक्ति मार्गे कर्तव्यत्वात् विचारणा ॥२॥

અર્થ:—(કલિયુગમાં ન બની શકે એવા સંન્યાસને ભૂલથી ગ્રહણ કરી અને) પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવો પડે છે, તેવી ભૂલ ન થાય એટલા સારૂં સંન્યાસનો વિચાર કરાય છે. આ સંન્યાસ વિશેષ કરીને ભક્તિ અને જ્ઞાન આ બે માર્ગમાં રહેલો છે ॥૧॥ આ કલિયુગ હોવાથી કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવો યોગ્ય નથી. અને ભક્તિમાર્ગમાં આ સંન્યાસ લેવાની વિશેષ જરૂર હોવાથી ભકિતમાર્ગના સંન્યાસનો વિચાર કરાય છે.

વિવેચન—ગ્રંથના ઉપક્રમમાં બતાવ્યા મુજબ ન ગ્રહણ કરવા લાયક સંન્યાસ ગ્રહણ કરી દે તો. પાછળથી પસ્તાવવું પડે છે. આવો પશ્ચાત્તાપ ભક્તિમાર્ગીયને ન થાય, એટલા સારૂં આ સંન્યાસના વિચારો સ્પષ્ટ બતાવાય છે. **સંન્યાસ એટલે શું? અહંતા મમતાત્મક સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો તે.**

સન્યાસ બે માર્ગમાં રહેલો છે.—જ્ઞાનમાર્ગમાં અને ભક્તિમાર્ગમાં, ભક્તિમાર્ગનો વિચાર કરીએ. **ભક્તિમાર્ગમાં**—તો જેને જરા ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ હોય અને ભક્તિની મોટાઇ જાણવા

સારૂં શ્રવણુ વિગેરેમાં જે ભક્ત જોડાય છે, તે ભક્તની આરંભદશા ગણાય છે. આ આરંભદશામાં સંન્યાસ એટલે ત્યાગ લેવાનો છે. અને શ્રવણુ કરતાં કરતાં આસક્તિ થાય, આ સક્તિ પછી વ્યસન સુધીની સિદ્ધ દશા થાય. તે અવસ્થામાં તો ગોપિકાઓની માફક સર્વ ત્યાગ કરી પ્રભુ રૂપ થઇ જાય છે. એટલે સિદ્ધદશામાં પણુ સંન્યાસ છેજ. એમ સ્પષ્ટ થયું.

હવે જ્ઞાન માર્ગના સંન્યાસનો વિચાર કરીએ—આ જ્ઞાન માર્ગમાં તો જ્યારે બહુજ વૈરાગ્ય થાય, અને પૂર્ણુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય, અને કંઈ જાણુવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે જ સંન્યાસનો અધિકારી થાય છે. માટેજ એક ભગવાનનું વચન યાદ રાખવું કે. (પૂર્ણુ વૈરાગ્ય વાળો જ્ઞાનનો અધિકારી છે. અને આ સંસારની કામનાવાળો હોય તે કર્મનો અધિકારી છે, અને જેને પૂર્ણુ વૈરાગ્ય નથી અને સંસારમાં આસકિત પણુ નથી, એવો ભક્તિમાર્ગનો અધિકારી છે) કર્મમાર્ગના અધિકારીને સંન્યાસ કરવાનો નથી. કેમકે સંસારમાં આસકિત હોય તેને સંન્યાસ નજ હોય ? એટલુંજ નહિ પણુ કલિયુગમાં તો કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવાનો નિષેધજ કર્યો છે. શ્રી કલ્યાણુરાયજી કહે છે કે-કર્મમાર્ગી અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કરે ત્યારે તેને સન્યાસ લેવાનો વખતજ કયાં રહે છે ! જો કે વશિષ્ટ જેવા બ્રહ્મજ્ઞાની પણુ કર્મ કરતા અને સંન્યાસ ધર્મ પાળતા. પરંતુ હાલ એવીરીતે કર્મમાર્ગમાં સંન્યાસ લેવાનો શાસ્ત્રમાં વિચારજ નથી. સંન્યાસ ચયો ત્યારે દ્રવ્યવિગેરે કયાંથી લાવે !

આ પ્રમાણે કર્મમાર્ગમા વૈરાગ્ય વિગેરેનો અભાવ હોવાથી

તેમાં સંન્યાસનો નિષેધ છે. તેથી ભકિતમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ, આ બે માર્ગનાજ સંન્યાસનો વિચાર કરવાનો રહ્યો.

સંન્યાસ લેનારને આટલા ધર્મો તો પાળવાના છે—જ્ઞાન નિષ્ઠા રાખવી, વૈરાગ્ય રાખવો, ભકત થઇ કંઇ પણ વસ્તુની ઇચ્છા રાખવી નહિ, આશ્રમનાં ચિન્હ છોડી દેવાં, વેદનાં કે સામાન્ય બીજાં કર્મ કરવાં નહિ. ડાહ્યા છતાં બાલકની માફક રહેવું, જડની માફક ફરવું, વિદ્વાન્ છતાં ઘેલા હોય એમ બોલવું. કારણ કે કોઇ પજવે નહિ, વાદ ન કરે, ધીર થઇ રહેવું, ઉદ્વેગ પામવો નહિ, કોઇને ઉદ્વેગ કરવો નહિ, અપમાન સહન કરવું, એક દૃઢ ચિત્ત રાખવું, બહુ બોલવું નહિ, પ્રાણ, કાયા, ઇન્દ્રિયો, વિગેરેને નિયમમાં રાખવાં, સાતજ ઘેર ભિક્ષા માગી, અન્નને જલમાં ધોઇ ખાવું, વિગેરે જ્ઞાન અને ભકિત માર્ગના આમાં ભેગા ધર્મો કહેલા છે. જૂદો સ્ફોટ આગળના શ્લોકોમાં આવશે. કે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ કેવી રીતે ગ્રહણ કરવાનો છે ? અને ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કેવી રીતે ગ્રહણ કરવાનો છે ? આ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા સારૂં શ્રી મહાપ્રભુજી પોતે ભક્તિમાર્ગીય હોવાથી, અને વિચારમાં પણ પહેલો ભક્તિમાર્ગ કહેલો હોવાથી પહેલાં ભક્તિના સન્યાસનો વિચાર આરંભે છે.

મલમ્—श्रवणादिप्रसिद्ध्यर्थं कर्तव्यश्चेत् स नेष्यते ॥
सहायसंगसाध्यत्वात् साधनानां च रक्षणात् ॥ २ ॥

અર્થ—શ્રવણ વિગેરે નવ પ્રકારની ભક્તિની સિદ્ધિ કરવાનાં વિચારથી સંન્યાસ લેવો એ યોગ્ય નથી. કેમકે શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ વક્તા વિગેરેના સહાયથી અને કેટલાક

સંગથી બની શકે એવી છે. અને તે ભક્તિ સારૂં સાધનોની પણ જરૂર પડે છે. તેથી શ્રવણ વિગેરે બની શકે નહિ. માટે શ્રવણ વાસ્તે સંન્યાસ લેવાની જરૂર નથી.

વિવેચન—જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ અને ભક્તિમાર્ગનો સંન્યાસ, આ બે સંન્યાસમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ કરવો અને પાળવો એ બહુજ મુશ્કેલ છે, કરી શકાતોજ નથી. એવું આગળ પ્રમાણ સાથે સિદ્ધ કરીશું, હાલમાં ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસનો વિચાર આરંભેલ છે,

જ્યારે જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ ગ્રહણ કરે ત્યારે એકલા, નિસ્પૃહ—કોઇના પણ સંગ વગર વૈરાગ્ય યુક્ત મૂઢની માફક ફરવું. એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય જો નાહોય તો સંન્યાસ સ્થિર થતો નથી. છેવટે દુ:ખી થાય છે.

હવે ભકિતમાર્ગની આરંભદશામાં તો શ્રવણ—કીર્તન—સ્મરણ પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય, અને આત્મનિવેદન. આ નવ પ્રકારની ભકિત કરવી પડે છે. આ પ્રમાણે ગુણગાન અને શ્રવણાદિકમાં પોતાના સરખા ભાવવાળા વકતાની જરૂર પડે છે, વકતા હોય ત્યારેજ શ્રવણ થઇ શકે. ત્યાર વિના શ્રવણ વિગેરે થાય નહિ. આ પ્રમાણે શ્રવણ વિગેરે કરવા વકતાનો સંગ કરવો પડે છે. અને સંન્યાસીને તો સંગ વગર ફરવાનુંજ કહ્યું છે. તેથી સંન્યાસમાં શ્રવણાદિક બની શકતું નથી. વળી સંન્યાસમાં કોઇપણ સાધન રાખ્યા શીવાય ફરવાનું કહ્યું છે. શ્રવણ વિગેરેમાં શ્રવણ કરેલી કથામૃતને સ્થિર કરવા પુસ્તક પણ પાસે રાખવું પડે છે. અને સેવાનાં સાધનો તો રાખવાંજ પડે છે. જો સંન્યાસના નિયમ પ્રમાણે એકલા ફરવામાં આવે તો સેવા શ્રવણ વિગેરે કંઇ ન બને એ તો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એકલાજ હોવાથી ભક્તિ-

માર્ગથી વિરૂદ્ધ જાતનું શ્રવણ કરવાનો પ્રસંગ આવે છે. જેમકે માયાવાદીઓ કહે છે–કે બ્રહ્મ તો ધર્મરહિત છે. આકાર રહિત કંઇપણ કરી શકતું નથી. એવી રીતે બ્રહ્મવાદમાંજ બુદ્ધિ ફેરવી નાંખે છે. અને ભક્તિમાર્ગના શ્રવણ વિગેરે આરંભદશામાંજ ખલેલ પહોંચાડે છે.

આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા માર્ગવાળાના મતથી બુદ્ધિ ભ્રમિત થાય છે તેથી જો સંન્યાસ લેવામાં આવે તો ભક્તિમાર્ગનું શ્રવણ સિદ્ધ થતું નથી. વળી સંન્યાસમાં પ્રણવજપ કરવો, એવો નિયમ હોવાથી તેમાંજ બધો વખત જાય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગીય શ્રવણ, કીર્તન વિગેરે કરવાનો વખત મળતો નથી. માટે શ્રવણાદિક સારૂં સન્યાસ ગ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી, એમ મહાપ્રભુજીનો ખાસ મત છે. ॥ ૩ ॥

ત્રિદંડી સંન્યાસીને ચોમાસાના ચાર માસમાં એક સ્થળમાં રહેવાનું છે. તેથી સંન્યાસીથી પણ શ્રવણાદિક થઇ શકે એમ છે. છતાં તમે એમ કેમ કહો છો કે શ્રવણાદિકને સારૂં સન્યાસ લેવો નહિ ?

આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—अभिमानान्नियोगाच्च तद्धर्मैकश्च विरोधतः ॥
गृहादेर्बाधकत्वेन साधनार्थं तथा यदि ॥ ४ ॥
„ अग्रेपि तादृशैरेव संगो भवति नान्यथा ॥
स्वयं च विषयाक्रान्तः पाखंडी स्यात्तु कालतः ॥५॥

અર્થ—અભિમાન થાય છે અને શ્રવણાદિક હંમેશાં એક સ્થળમાં બેશી કરવાનું હોવાથી શ્રવણ વિગેરેને અને સંન્યાસના ધર્મોને પરસ્પર વિરોધ છે. વળી ભગવદ્ભક્તિ

કરવામાં ગૃહ વિગેરે બાધ કરનારાં છે. એવું સમજી સાધન કરવા સારૂં ત્યાગ કરવામાં આવે તો ત્યાગ કર્યા પછી તેવા અસન્માર્ગીયો સાથે સંગ થાય છે, અને વખત બારીક હોવાથી પોતે પણ પાખંડી બને છે.

વિવેચન—સંન્યાસીને કેવી રીતે વર્તવું તેના સામાન્ય ધર્મો પહેલા શ્લોકમાં કહ્યા છે.–તેમાં અણુધાર્યાં સાતજ ઘેર ભીક્ષા માગી લાવેલા અન્નને પણ ધોઇને ખાવું પડે છે, એટલી બધી નિરપેક્ષતા રાખવી એવો નિયમ છે.

આ સંન્યાસીઓ એકજ સ્થળમાં રહે તો તેઓને કોઇ સાથે વાદ કરવાનો અને કોઇ સાથે સામા સામી ઉત્તર પ્રત્યુત્તર કરવાનો સમય આવે, ત્યારે ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ પામે છે. ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રહેતી નથી. " અને આત્મામાંજ આનંદ માનવો " એવી ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. આમ થતાં ઉત્તમ આશ્રમમાં છું. એવું અભિમાન થાય છે, માટે સંન્યાસના ધર્મથી શ્રણાદિક ધર્મો બહુજ જૂદી જાત છે.

હંમેશા ભગવાનનું શ્રવણ–કીર્તન કરવું એવો નિયમ પાળવા સારૂં એક ઠેકાણે રહેવું પડે છે. તેથી સંન્યસના ધર્મથી વિરોધ આવે છે. ભગવાને કહ્યું છે કે—**एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः॥ आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः॥** "સંન્યાસ ધર્મ પાળનારા એ સંગવગર, ઇન્દ્રિયો નિયમમાં રાખી. પોતાના આત્મામાંજ ક્રીડા કરે–આત્મામાંજ પ્રીતિરાખવી, ધૈર્યવાળો થઇ સર્વમાં સમાન દૃષ્ટિ રાખે, આ પ્રમાણે કોઇનો પણ સંગ કરવાનો નહિ કહેલો હોવાથી સંન્યાસ વાળાથી શ્રવણાદિક કંઇ પણ બનતાં નથી. માટે પરસ્પર વિરોધ આવે છે.

શંકા—ભક્તિ કરવા સારૂં અમારે ગૃહનો ત્યાગ કરવો છે. ગૃહમાં રહેવાથી વિષયાસક્તિ થાય છે. તેથી અમારે ગૃહ ત્યાગ કરવામાં શો બાધ છે ?

સમાધાન—વ્યસન સુધીના અધિકાર શીવાય ગૃહ ત્યાગ કરવામાં આવશે તો સાધારણ માણસોનો સંગ થશે. કેમકે શ્રવણ વિગેરે ભક્તિ કરવા સારૂં સંગ કરવાની તમોને ફરજ પડશે—અને અધિકાર નહિ હોવાથી તમોને જલભેદમાં બતાવામાં આવેલા સાધારણ ભાવવાળા વક્તાનો સંગ થશે. એટલે તમારો ભાવ પણ સામા વક્તાના ભાવ કરતાં પણ ઓછો થઈ જશે, ત્યારે વધતો શાનો ? આ પ્રમાણે જ્યારે સારો પૂર્ણ ભગવદીયોનો સંગ ન મળે ત્યારે છેવટે દુઃસંગથી વિષયમાં બુદ્ધિ પરોવાશે અને અન્યમતના વિચારો મગજમાં ભરાઈજતાં પાખંડી થવાનો પ્રસંગ આવશે, માટે ભક્તિ વિગેરે ઘરમાંજ રહી કરવી. કેમકે સેવા વિગેરેનાં સાધનો ઘરમાં રહ્યા શીવાય મળી શકતાં નથી. માટે સેવામાં દૃઢ આગ્રહરાખી રહેવું, કે જેથી પરમાત્મા સર્વ પ્રકારનાં સેવામાં આડાં આવતાં વિઘ્નોનો નાશ કરશે. ॥ ૫ ॥

કલિયુગમાં ભગવાનનાં શ્રવણ અને કીર્તન એવાં છે કે સર્વ દોષોને નિવૃત્ત કરનારનાં છે. તેથી ગૃહત્યાગ કર્યા પછી શ્રવણ અને કીર્તન કરીશું તો અમોને શો બાધ છે ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—विषयाक्रान्तदेहानां नावेशः सर्वथा हरेः ।
अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावहः ॥ ६ ॥

અર્થ—જેઓનો દેહ વિષયોથી વીંટાઇ ગયો છે. તેવા વિષય વાળાને શ્રીહરિનો આવેશ કદાપિ થતો

નથી. તેથી આ કલિયુગમાં શ્રવણુ વિગેરે સાધનો કરવા સારૂં ત્યાગ કરવો એ, કદાપિ સુખને આપતો નથી.

વિવેચન—વિચાર કરો કે ભક્તિની આરંભદશામાં ભક્તનો ભાવ એટલો બધો સ્થિર નથી હોતો કે તેને વિષયો બાધ ન કરી શકે? જોકે વ્યસન સુધીની અવસ્થા વાળા ભક્તને તો કોઇપણ કાલ કે કર્મ બાધ કરવા સમર્થ નથી. પરંતુ આરંભદશામાં જો દુઃસંગ થાયતો વિષયવાળા થાય છે. અને શ્રવણુ કીર્તન, પણ છૂટી જાય છે. તેમ ભગવાનમાં ચિત્તપણુ રહેતું નથી માટે આરંભદશામાં શ્રવણુ, કીર્તન વિગેરે કરવા સારૂં ગૃહત્યાગ ન કરતાં ઘરમાં રહી સત્સંગ કરવા સારૂં જલભેદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કોઇ સારા વકતાનો આશ્રય કરી સેવામાંજ તત્પર રહેવું. તનુજા વિત્તજા સેવા સાથે શ્રવણાદિક પણુ ચાલુ રાખવાં. આ પ્રમાણેનું સર્વ ઘરમાં રહે ત્યારેજ બને છે. અને તેનાથીજ ભગવાનમાં આસક્તિ અને વ્યસન સુધીની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જ્યાં સુધી શ્રવણુ અને કીર્તન વિગેરેથી સાધન અવસ્થામાં રહેવું હોય ત્યાં સુધી ઘરનો ત્યાગ કરવો નહિ, એવી મહાપ્રભુજીની આજ્ઞા છે, તેમ છતાં ઘર ત્યાગ કરવામાં આવશે તો સુખી નહિ થાય ॥ ૬ ॥

શંકા—આ પ્રમાણે જ્યારે સાધન દશામાં ઘરનો ત્યાગ ન કરવો એમ કહ્યું તો ક્યારે ત્યાગ કરવો? આ શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

મૂલમ્—विरहानुभवार्थं तु परित्यागः प्रशस्यते ॥
स्वीयबंधनिवृत्त्यर्थं वेषः सोऽत्र न चान्यथा ॥ ७ ॥

અર્થઃ—ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં ત્યાગ કરવો હોયતો, તે ત્યાગ ઘણા દરજ્જે સારો છે, આ ત્યાગ કરવામાં જે કષાય (ભગવાં) લૂગડાં વિગેરે જે વેષ રાખવો પડે છે, તે પોતાના સંબંધીઓ પુનઃ સંસારમાં આસકિત ન કરાવે તેટલા સારૂંજ તે વેષ ધારણ કરવાનો છે. આ શીવાય બીજું પ્રયોજન નથી.

વિવેચન—ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં ત્યાગ કરવો એ ઘણે દરજ્જે સારું છે. વિરહના અનુભવમાં નીચે પ્રમાણે ત્રણ કારણો જડી આવે છે.

૧—વિરહનો અનુભવ કરવો. ૨-વિરહ થયો હોય તે સમયનો અનુભવ કરવો. ૩-અને વિરહ થયા પછી ગોપીજનોની માફક અનુભવ કરવો.

૧—આ ત્રણમાં પહેલાનો વિચાર કરીએ. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા જૂદા પડે છે, તેવી રીતે ભગવાનમાંથી જીવો જૂદા પડ્યા છે ત્યારથી આરંભી ભગવાનનો વિરહ આ જીવોને છે. પરંતુ જ્યારે સેવા કરતાં કરતાં ભગવાનમાં આસક્તિ થાય છે, ત્યારે જીવને ભાન આવે છે કે મને ભગવાનનો વિરહ છે, આ વિરહનું ભાન થયું કે તેનો અનુભવ કરવા ઘરનો ત્યાગ કરવો, એ ઉત્તમ છે.

૨—" વિરહના સમયનો અનુભવ કરવો ,, એનો વિચાર આરંભાય છે. ભગવાને પુષ્ટિસૃષ્ટિ પોતાના અંગમાંથી સેવાસારૂં પ્રગટ કરી છે. હવે મર્યાદાના ભાગવાળા પુષ્ટિ જીવોને કોઇ વખત અહંકારાદિ વિગેરે થાય તો તેને સારૂં શાપ વિગેરેથી ભગવાન્ પોતાનો વિયોગ કરાવે છે ત્યારે તેનો અહંકાર ઉતરી જાય છે. જ્યારે ભગવાનને એમ ઇચ્છા

થાય કે અમુક જીવને મારો વિયોગ મટાડવો છે. ત્યારે ભગવાન્ યોગ માયા વડે તેને વિરહ ઉત્પન્ન કરીને પોતાના સ્વરૂપદર્શનનું અન્તર્ધાન કરે છે. ત્યારે આ ભક્ત વિહ્વલ થઇ જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણની લાલસા કરે છે. આવી અવસ્થામાં યોગમાયા ભીતર અને બહાર વ્યાપીને રહેલા ભગવાન્‌ને પ્રગટ કરી સાક્ષાત્કાર કરાવે છે.

આવી વિરહાવસ્થા સારૂં ઘરનો ત્યાગ કરવો એ યોગ્ય છે.

૩—હવે વિરહ પછી અનુભવ થાય છે, તેતો ગોપિકાઓને થયો હતો. દાખલા તરીખે " એક નિર્ધન માણસ હોય તેને ધન મળ્યું હોય અને તે પાછું જતું રહે, ત્યારે તેનું ચિત્ત જેમ ધનચિંતામાંજ વળગેલું રહે છે તેવી રીતે હે ગોપિકાઓ ? તમોને દર્શન આપી જે હું અન્તર્ધ્યાન થઇ ગયો તેનું કારણ એજ કે તમારૂં ચિત્ત મારામાંજ દૃઢ થાય અને વિરહના અનુભવથી તમારાં પ્રારબ્ધકર્મ નાશ પામે. હે ગોપીજનો ? તમે મારે માટે લોક-વેદ અને સગાંવહાલાંનો પણ ત્યાગ કર્યો છે. તેથી હું પરોક્ષ રીતે તમારૂં ભજન કરવા સારૂં અન્તર્ધાન થયો હતો." આમ ભગવાનું કહે છે.

આવી રીતે જેમ ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં ગોપીજનો સ્વજન, ઘર, વિગેરેનો ત્યાગ કર્યો હતો તેવી રીતે ભગવાનના વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં ઘરનો ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

શંકા—આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ સમજાયો, પરંતુ જ્ઞાનમાર્ગના સન્યાસીની માફક ભગવાં લૂગડાં વિગેરે વેષ ધારણ કરવાનું કહ્યું નહિ, એનું કારણ શું ?

સમાધાન—એક રીતે વિચાર કરતાં ભક્તિમાર્ગના ભક્તને ભગવાં લૂગડાં દંડ ધારણ વિગેરે વેષ રાખવાની જરૂરજ નથી. કેમકે આ ભક્તને જ્યારે ભગવાનનો વિરહ થાય છે ત્યારે ઘર વિગેરેમાથી

આસક્તિ છોડી ભગવાનમાંજ આસક્તિ રાખે છે. તેથી તેને કોઇ ઉપર આસક્તિ થતીજ નથી એવી રીતે ભક્તિવર્ધિનીમાં કહ્યું છે.

તેમ છતાં પણ સ્ત્રી, પુત્ર, કે કોઈ સંબંધી પોતાના ભાવને નાશ કરવા તૈયાર થાય. અને પુનઃ સંસારમાં આસક્ત કરે, વિગેરે અનેક હરકતો કરે ત્યારેજ કંઇ એવો વેષ ધારણ કરવો પડે છે. અને કોઇ હરકત કરનાર ન હોય તો વેષ ધારણ કરવાની જરૂર નથી. ॥૭॥

હવે આ નીચેના શ્લોકમાં પુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ અને મર્યાદામાર્ગીય ત્યાગ કોણે કોણે કર્યો છે તે જણાવે છે.

मूलम्—कौंडिन्यो गोपिकाः प्रोक्ता गुरवः साधनं च तत् ॥
भावो भावनया सिद्धः साधनं नान्यदिष्यते ॥ ८ ॥

અર્થ—કૌંડિન્ય ઋષિ અને શ્રી ગોપીજનો, આ બન્ને અનુક્રમે મર્યાદામાર્ગના અને પુષ્ટિમાર્ગના ત્યાગ સંબંધી ગુરૂઓ છે. તેમ તેમણે જે સાધન કરેલાં છે તેજ સાધન ગ્રહણ કરવાં, અર્થાત્ ભાવના વડેજ ભાવ સિદ્ધ થાય છે તેજ ભાવરૂપી સાધન ગ્રહણ કરવું, બીજું સાધન ગ્રહણ કરવું નહિ.

વિવેચન—ગયા શ્લોકોમાં જે ત્યાગ કરવાનો કહ્યો છે. તેવો ત્યાગ કરનારા કૌંડિન્ય ઋષિ અને ગોપીજનો આ ત્યાગના અધિપતિ છે એવું વર્ણન કરે છે. કૌંડિન્યનું આખ્યાન એવું છે કે કૌંડિન્યે અનંતજીનો દોરો લીધો હતો. તે દોરો અગ્નિમાં પડવાથી બળી ગયો. એટલે તેમને દરિદ્રતા થઇ અને ધન, દ્રવ્ય વગરના થયા. આવી અવસ્થામાં વૈરાગ્યવાળા થઇને તે અનન્તજીનાં દર્શન કરવા તેમને ખોળવા

સારૂં ઘરનો ત્યાગ કરી બહાર નીકળી પડયા, પોતે ખાતા નથી, પીતા નથી, અને તેમનું ધ્યાન કરીને તેમનો જપ કરવા લાગ્યા, અને તેમનો વિરહ થતાં વડ, આંબા, પશુ, હરિણુ વિગેરેને પૂછવા લાગ્યા કે તમે અનન્તજી જોયા છે? બધાં પાસેથી "અમે જોયા નથી," એવો જવાબ મળતાં પોતે આકુળ વ્યાકુળ થઇ ગયા, નિસાસો નાંખી પૃથ્વી ઉપર પડયા. અને હે અનન્ત ? હે અનન્ત ? એમ વિરહના ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે ભગવાન પોતે વૃદ્ધબ્રહ્મણનું રૂપ લઇ આવીને કહેવા લાગ્યા કે ચાલો બતાવું. આમ હાથ ઝાલી તેમને પાતાલમાં લઈ ગયા અને પોતાના આત્માનું દર્શન કરાવ્યું, ત્યારે અનન્તજી સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. અને ભગવાન પ્રસન્ન થઇને તેમને વરદાન આપ્યાં.

આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સાર લેવાનો કે આ કૌંડિન્યને ઘર વિગેનેનો ત્યાગ કર્યો તેમાં તેમને ભગવાં લૂગડાં કે દંડ વિગેરે કંઇપણ ધારણ કરવું પડયું ન હતું. તેમ વિરહદશામાં ભગવાનનું ધ્યાન કરવાથી સાક્ષાત્ કાર થયો હતો. તેમ આ ત્યાગ કરવામાં તેમને કોઇ પ્રકારની વિધિ પણ કરવી પડી ન હતી.

વળી જુઓ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય સંન્યાસ ગોપિજનોનો હતો. આ શુદ્ધસંન્યાસનું ખરેખરૂં માન તે ગોપિજનોનેજ ઘાટે છે. ભગવાનમાં આસક્તિ થતાંજ તેઓએ ઘર-ધન-દ્રવ્ય પૂત્ર-પતિ વિગેરે સર્વનો ત્યાગ કરી દીધો હતો. ભગવાન શીવાય લૌકિકમાં તેમને ભાન પણ ન હતું. આવી ત્યાગ અવસ્થા વાળાં ગોપીજનો સાથે રાસક્રીડાપણ કરી. અને રાસમાં ગોપીજનોને મદ થયેલો જોઇને પોતે અન્તર્ધાન થઇ ગયા, પછી ગોપીજનોને વિરહનો પાર ન રહ્યો. ત્યારે પોતે પ્રગટ થયા, અને ગોપીજનોને કહેવા લાગ્યા કે, જેમ ધન વગરના તે ધન મળે, અને તે ધન નાશ પામે, ત્યારે તેનું ચિત્ત જેમ ધનની ચિન્તામાંજ વળગેલું

રહે છે. તેવી રીતે મારે માટે લોક, વેદ, અને સંબંધીઓનો ત્યાગ કરી આવેલાં હે ગોપીજનો ! તમારી ચિત્તવૃત્તિ મારામાંજ રહે તેટલા સારૂં હું અન્તર્ધાન થયો હતો, તમે મને બહુજ પ્રિય છો.

આવી રીતે ગોપીજનોનો ત્યાગ ભગવાને વખાણ્યો છે. આ ત્યાગમાં તેમણે ભગવાં વસ્ત્ર કે કંઇપણ વેષ રાખ્યો ન હતો, તેમ, છતાં તેમને અસાધારણ ઉત્તમોત્તમ પૂર્ણાનન્દ રસયુક્ત છતાં ફલ મલ્યું હતું.

આ પ્રમાણે કૌંડિન્ય ઋષિ મર્યાદામાર્ગનો ત્યાગ કરવામાં અધિપતિ છે. અને શ્રીગોપીજનો શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગના ગુરૂ છે. ગુરૂ કહેવાનો અભિપ્રાય કંઇ ગોપીજનો શ્રીરસિક ગોકુલેશની માફક બ્રહ્મસંબંધ મંત્રનો ઉપદેશ આપનાર નથી. પરંતુ તેમણે કરેલો વિરહભાવ, ભગવાનમાં પૂર્ણભાવ, અને તેમણે વિરહમાં કરેલાં આચરણ, અને આ સર્વ સિદ્ધ થવા સારૂં શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય કરેલો, ત્યાગ, આ ત્યાગનું પ્રથમ માન તે ગોપીજનોનેજ ઘટે છે. તેથી તે ગુરૂ છે. માટે તેમના જેવાં આચરણ–વિરહ–અને તેમના જેવો ત્યાગ કરી રસિક શ્રીકૃષ્ણના રસાસ્વાદને મેળવવા પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તનાં મન જે હજી પણ તલસે છે, એજ ગોપીજનોનું ગુરૂપણું બતાવી આપે છે, કૌંડિન્ય મર્યાદામાં રહેલા હોવાથી તેમને પુષ્ટિ રહસ્યનું ભાન ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેમનો વિરહભાવ અને અનંતજીને ખોળવા સારૂં કરેલો ત્યાગ એ કંઇક પુષ્ટિત્યાગને સમાન લાગે છે. તેથી તેમને તે મર્યાદાના ત્યાગના ગુરૂ આલેખ્યા છે.

વિરહ દશામાં જે ગોપીજનોને અને કૌડિંન્યને વિકલપણું (પ્રભુઘેલછા) અને બુદ્ધિની અસ્થિરતા થઇ હતી, તે ઉત્તમ ફલને આપનારૂં છે. માટે તે પ્રાકૃત નથી એમ નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

મૂલમ્—विकलत्वं तथाऽस्वास्थ्यं प्रकृतिः प्राकृतं न हि
ज्ञानं गुणाश्च तस्यैवं वर्तमानस्य बाधकाः ॥ ९ ॥

અર્થ—જ્યારે પ્રભુનો વિરહ થાય છે ત્યારે ઘેલાપણું અને બુદ્ધિની અસ્થિરતા થઈ જાય છે. એ વિરહનો સ્વભાવજ છે. માટે એ શરીરના વિકારથી ઘેલા થઇ જાય છે એમ ન માનવું. આવા વિરહવાળા ભકતને ભગવાન તો સર્વ ઠેકાણે રહ્યા છે. એવું ભાન થવું તે અને ભગવાનના ગુણોતે બાધ કરનાર છે.

વિવેચન—ગોપીજનોને જ્યારે ભગવાનનો વિરહ થયો ત્યારે તે જેમ ઘેલાં બની ગયાં હોય એમ તેઓ વૃક્ષને અને પશુ–જેવા અજ્ઞાન–અવાચક વસ્તુઓને પણ ભગવાનની ભાળ પૂછવા સારૂં મંડી પડયાં હતાં. આ ઘેલાપણું તે વિરહનો સ્વભાવ છે. અને પરમ ફલ રૂપ છે, આ ઘેલાપણું રસિક શ્રીકૃષ્ણના પૂર્ણાનન્દ રસના સ્વાદને ચખાડનારૂં છે. તો પછી તેને સાધારણ સામાન્ય ઘેલચ્છાપણું કેમ કહી શકાય ? આ વિરહઘેલચ્છાની અવસ્થા જ્ઞાનીઅવસ્થા કરતાં શતધા શ્રેષ્ટ પદ ધરાવે છે.

આવા વિરહવાળા ભક્તને એવું ભાન ન થવું જોઇએ. કે ભગવાનતો સર્વમાં રહેલા છે. તો મારે ખોળવા શા સારૂં પડે ? કેમકે આવું ભાન થાય તો તેને વિરહથી થએલી ભગવાન મેળવવાની તીવ્રતા કમી થઇ જાય છે.

શુદ્ધાદ્વૈતનો તો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે સર્વ જગત્માં ભગવાન્

વ્યાપીનેજ રહેલા છે. પરંતુ બધા લાકડામાં રહેલો અગ્નિ જેમ ખપમાં નથી આવતો, પણ અગ્નિસાથે જોડી દીધેલા લાકડાના અગ્નિથી પાક વિગેરે સર્વ કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. તેવી રીતે સર્વમાં વ્યાપ્ત થઇ રહેલા પ્રભુ જ્યારે આધિદૈવીક વ્યૂહરહિત પુષ્ટિસ્વરૂપાવસ્થામાં રસપ્રચુર, ગોપીજનના હૃદયમાં રહેલા દ્વિભુજ પ્રભુ પ્રગટ થાય છે, ત્યારેજ સુખકારી થઇ પડે છે. માટે સર્વમાં વ્યાપક થઇ પ્રભુ રહેલા છે, એવું ભાન આ વિરહી ભક્તને ન થવું જોઇએ એ હવે સ્પષ્ટ થયું.

વળી ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ આ ભગવાનના વિરહવાળા ભક્તને થતું નથી. વિરહથી પ્રભુના સ્મરણ શીવાય બીજી સ્મરણ શક્તિ તો રહેતી નથી. ગુણગાનથી વિરહની શાન્તિ થઇ જાય છે. જ્યારે ભગવાન મથુરાજી ગયા ત્યારે ગોપીજનોએ ભગવાનના ગુણગાનથી વિરહશોક ત્યાગ કર્યો હતો. માટે ગુણોનું સ્મરણ કરવાથી વિરહાવસ્થા શાન્તિ પામતાં જે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાગટય કરવાની તીવ્ર લાલસા થઇ હોય તે શાન્ત પામે છે, અને ઉત્તમ લીલાસ્વાદમાં હાની થાય છે, માટે આ ફલરૂપ વિરહમાં ઉપર કહેલાં બે પ્રકારનાં ભાન થાય તે બાધરૂપ છે. ॥ ૯ ॥

જ્ઞાન માર્ગમાં ફલની પ્રાપ્તમાં વિલંબ થાય છે. અને ન્યૂન ફલ મળે છે. વળી ભક્તિમાર્ગમાં તો તુરત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઉત્તમોત્તમ ફલ મળે છે. તેનું કારણ શું ? એનો જવાબ નીચેના શ્લોકથી આપે છે—

મૂલમ્—તાદૃશાઃ સત્યલોકાદૌ તિષ્ઠંત્યેવ ન સંશયઃ ।।

बहिश्चेत्प्रकटः स्वात्मा वह्निवत्प्रविशेद्यदि ॥१०॥

तदैव सकलो बन्धो नाशमेति न चान्यथा ॥

અર્થ—મર્યાદામાર્ગના સંન્યાસથી જે જ્ઞાન વધ્યું હોય તેનાથી તો સત્ય લોક સુધીજ જવાય છે. તેમાંજ સ્થિતિ થાય છે, અને જેમને ભાવના રૂપી ઉત્તમ સાધન છે તેમને ફલ પણ ઉત્તમજ મળે છે. જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસીઓ સત્યલોકમાં રહે છે એ નિશ્ચય છે, અને ભકિતમાર્ગમાં તો જેમ કાષ્ટમાં અગ્નિ રહેલો છે, તોપણ જ્યારે મથન કરે ત્યારે બહાર પ્રકટ થઇને કાષ્ટને પણ અગ્નિરૂપ કરી દે છે. તેવી રીતે સર્વ ઠેકાણે વ્યાપીને રહેલા ભગવાન બહાર પ્રગટ થઇને પાછા ભીતર પ્રવેશ કરે છે. ત્યારેજ સર્વ બંધનાશ થઇ જાય છે. ત્યાર શીવાય બંધનાશ થતો નથી.

વિવેચન—જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેનારની ગતિ તો બ્રહ્મલોક સુધી છે. ભક્તિમાર્ગીયની ગતિ શ્રી પુરાણપુરૂષોત્તમ રૂપી ઉત્તમ ફલને આપનારી છે. મર્યાદામાર્ગના ફલ સંબંધમાં કહે છે કે—

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वाः ॥
ते ब्रह्मलोके तु परांतकाले परामृतात् परिमुच्यन्ति सर्वे ॥

અર્થ—"વેદાન્તના ઉત્તમ જ્ઞાનથી જેઓએ અર્થનો નિશ્ચય કરેલો છે. અને સંન્યાસ યોગથી શુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા થએલા જ્ઞાની સંન્યાસીઓ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. અને જ્યારે બ્રહ્માજીનો મોક્ષ થાય છે. ત્યારે આ સંન્યા-

સીનો આત્યંતિક મોક્ષ થાય છે" આ પ્રમાણે તૈત્તરીય શ્રુતિમાં જ્ઞાનવાળાની સત્ય લોક સુધીગતિ કહેલી છે. અને જ્ઞાન તે મનની સ્થિરતા શીવાય રહી શકતું નથી. માટે જ્ઞાનમાર્ગમાં મનની સ્થિરતાની ખાસ જરૂર છે. ભક્તિ માર્ગમાં વિરહાવસ્થા ભુષણરૂપ હોવાથી વિરહમાં જ્ઞાન પણ ઢંકાઇ જાય છે. અને મનની અસ્થિરતા થઈ જાય છે, અને પૂર્ણ વિરહરસ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે ફલરૂપ રસાત્માક પૂર્ણપુરૂષોત્તમ પ્રગટ થાય છે, માટે ભક્તિમાર્ગમાં જ્ઞાનમાર્ગકરતાં ફલ ઉત્તમ છે. ભક્તિમાર્ગમાં ભાવ રૂપી સાધનજ ઉત્તમ છે તો તેનું ફલ પણ ઉત્તમજ હોય એમાં શી નવાઇ ?

આવી રીતે સત્યલોક સુધીજ જ્ઞાની સ્થિતિ કરે છે. અને જ્ઞાન મેળવવામાં જેવું સાધન હોય તેવુંજ ફલ મળે છે. માટે આજ્ઞાનમાર્ગ માં ફલ મેળવવામાં વિલંબ થાય છે. અને જ્ઞાનીને જ્ઞાનાભિમાન હોવાથી સત્યલોક સુધીજ તેની સ્થિતિ થાય છે.

ભક્તિમાર્ગમાં કોઇ સાધનની જરૂર નથી, ભાવ એજ સાધન છે. અધિકાધિક તીવ્ર ભાવ થતાં પ્રભુ પ્રાપ્તિમાં કંઇ પણ વિલંબ થતોજ નથી. આ વિષય સમજાય તેટલા સારૂં શ્લોકમાં એક દષ્ટાન્ત આપ્યું છે કે—જેમ લાકડામાં અગ્નિ જોડાઇને છુપો રહેલો છે, એમ જાણીએ, તેથી કંઇ રંધાતું નથી કે કંઇ ઉપયોગ થતો નથી. પરંતુ જ્યારે તેજ લાકડાને સામાસામી મંથન કરીએ ત્યારે (અરણીના) લાકડાનો અગ્નિ બહાર પ્રગટ થઇને પાછો લાકડામાં જોડાય છે (પેસે

છે) ત્યારે લાકડાને અગ્નિરૂપ બનાવી દે છે. તેવી રીતે પરમાત્મા પુરૂષોત્તમ સર્વ ઠેકાણે વ્યાપીને રહ્યા છે, એવું સમજીને બેશી રહેવાથી કંઈ શ્રી પુરૂષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપી કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી. પરંતુ ઉપર કહેવા મુજબ ભગવાનની વિરહભાવનાથી પરમાત્માને મળવાની ઈચ્છા બહુજ પ્રગટ થઇ જાય છે, ત્યારે ગોપીજનોની માફક વિકલ બની જાય છે, અને શ્રી કૃષ્ણ ? એ પ્રમાણે ઉચ્ચાર કરી ખોળવા મંડી પડે છે, આ પ્રમાણે લાકડાને મથન કરીએ તેમ આ તીવ્ર વિરહરૂપી મથનથી જ્યારે અન્તઃકરણમાં રહેલા પરમાત્મા બહાર પ્રગટ થઇને પાછા દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ વિગેરેમાં અને જ્ઞાનમાં જ્ઞાનરૂપે પ્રવેશ કરી દેછે, ત્યારે અલૌકિક આનંદ રૂપ દેહની પ્રાપ્તિ આ ભક્તિને થાય છે. પૂર્ણ પુરૂષોત્તમ સાથે યથેચ્છ લીલાસ્વાદ ભોગવે છે. રસિક શ્રી કૃષ્ણના ઉત્તમોત્તમ રસનો અનુભવ કરે છે, માટે ભક્તિમાર્ગીય આ ઉત્તમ ફલ જ્ઞાનીના લય રૂપ સાધારણ ફલની જોડે સરખાવવું, એ અયોગ્ય છે. તેથી તીવ્રભાવથી સિદ્ધ થએલું ફલ હંમેશાં ઉત્તમ છે એ સિદ્ધાન્ત ભૂલાવો ન જોઇએ. ॥

ભગવાનના ગુણો વિરહીભક્તને જીવન રાખવામાં સાધનરૂપ થાય છે. એમ કહે છે.

મૂલમ્—गुणास्तु संगराहित्यात् जीवनार्थं भवन्ति हि ॥१२॥

અર્થ—પ્રભુનો સંગ થવામાં વિલંબ થયેલો હોય એવા વિરહી અવસ્થાવાળાઓને ભગવાન શીવાય જીવન રહી શકતું નથી. તે જીવન ટકાવી રાખવા સારૂં ભગવાનના ગુણો ઉપયોગી થઇ પડે છે.

વિવેચન—શ્રીમહાપ્રભુજીએ કહેલા સેવાના પ્રકાર પ્રમાણે

સેવા કરતાં કરતાં પ્રેમ વધી પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે. આસક્તિ પછી પ્રભુ પ્રેમનો પાર ન રહેવાથી પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે. આ પ્રમાણે જ્યારે ભક્તને પ્રભુનું વ્યસન લાગે છે; ત્યારે ભક્તને પ્રભુ સાથે રમણ કરવાની અને પ્રભુના પ્રગટ દર્શન કરવાની ઈચ્છા પ્રગટે છે, ત્યારે પ્રભુના પૂર્ણ વિરહવાળી અવસ્થામાં તેને નિરાંત રહેતી નથી. પ્રભુ મેળવવા ઘેલો બની જાય છે. વિરહના તાપથી જીવન પણ ટકાવવા અસમર્થ થાય છે. આવી અવસ્થામાં હોય તેમ છતાં પણ પ્રભુનો સંબંધ થવામાં વાર લાગે તો જીવન પણ જતું રહેવા સંભવ થાય છે. તેથી આ જીવન ટકી રહે તેટલા સારૂં ભગવાનના સાંભરી આવતા ગુણોને પુનઃ પુનઃ બોલી જીવન ધારણ કરી રાખે છે. કેમકે ષટ્ ગુણસંપન્ન સાક્ષાત પૂર્ણપુરૂષોત્તમના ગુણો શ્રીપુરૂષોત્તમની માફક રસ વાળાજ છે. માટેજ તે અલૌકિક રસવાળા લાગતા ભગવાનના ગુણો વિરહથી તપી ગયેલા ભક્તને જીવન ધારણ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. ભાગવતમાં ગોપિજનો પણ એવુંજ કહે કે **तव कथामृतं तप्तजीवनं** હે ભગવાન્! તમારી કથા (ગુણગાન) રૂપી અમૃતનું પાન તમારા વિરહથી તપી ગયેલા ભકતોને જીવન ધારણ કરવામાં સહાયવાળા થાય છે. જેમ તમારામાં ઐશ્વર્ય 'વિર્ય' યશ, શ્રી જ્ઞાન, વૈરાગ્ય. એવા ૭ ગુણો રહ્યા છે અને પરમાનન્દ ફલને આપો છો. તેવી રીતે તમારૂં ગુણગાન ૭ ગુણો વાળું છે અને પરમાન્દ ફ્લ આપે છે.

આ પ્રમાણે ગોપીજનોના વચનથીજ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનના ગુણો વિરહથી તપી ગએલા ભક્તને જીવન ધારણ કરવામાં સહાયવાળા થાય છે. માટે જ્ઞાન કરતાં ભગવદ્ગુણગાનજ આ વિરહાવસ્થાવાળાને વિશેષ ઉપયોગી છે. ॥ ૧૨ ॥

શંકા–ભગવાન્ સર્વ રીતે સર્વ કરવા સમર્થ છે ત્યારે ભગવાન પોતાના ભક્તને આ વિરહમાંથી શાન્ત કેમ નથી કરતા? એનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—भगवान् फलरूपत्वात् नात्र बाधक इष्यते
स्वास्थ्यवाक्यं न कर्तव्यं दयालुर्न विरूध्यते ॥१४॥

અર્થ—ભગવાન્ ફલ છે. તેથી તેમનાં દર્શન થાય તેવા ભક્તિમાર્ગમાં બાધરૂપ વર્તતા નથી, તીવ્ર વિરહ થાય ત્યારેજ ભગવાન્ દર્શન આપે છે. તો ભગવાન્ આ વિરહદશા શાન્ત કરી સ્વસ્થ કરે તો ભકતને ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, માટે દયાળુ ભગવાન્ ભકતને સ્વસ્થતા કરી ઉત્તમ ફલમાં વિરોધવાળા થતા નથી.

વિવેચન—આ શ્લોકનું રહસ્ય ગૂઢ છે. ગોકુલનાથજી આ શ્લોકનું રહસ્ય જણાવતાં કહે છે કે. "રસિક શ્રીકૃષ્ણ આ માર્ગના ફલરૂપ છે. આ ફલ મેળવવામાં પૂર્ણ ભાવની જરૂર હોય છે. આ ભાવ એવો હોય છે કે તે જ્યારે બહુ વધે છે ત્યારે પ્રભુનો વિરહ ઉત્પન્ન કરે છે. અને તેથી વિરહકલેશ થાય છે. અને કલેશ થતાં ભગવાન્ પ્રગટ દર્શન આપે છે" ત્યારે જો આવા વિરહકલેશનેજ શાન્ત કરી દે તો પછી તેને પ્રભુ મેળવવાની આર્તિ (ઈચ્છા) ઢંકાઇ જાય તો પ્રભુપ્રાપ્તિરૂપી ઉત્તમ ફલ મળતું નથી. તેથીજ દયાળુ પરમાત્મા વિરહથી ઘેલા બની ગયેલા ભક્તના વિરહકલેશને દૂર કરતા નથી. દૂર કરે તો તેની ઈચ્છા પ્રગટ થએલી શાન્ત થઇ જાય તો પોતેજ તેના ફલમાં આડા આવ્યા કહેવાય! માટે આ વિરહકલેશ

તે ભક્તને ભૂષણ છે. જે દૂષણરૂપ હોય તેતો ભગવાન નિવારણ કરવા સમર્થ છે. માટે ભક્તના આગ્રહ ઉપર આધાર રાખી તેના ફલમાં વિઘ્ન કરતા નથી.

નારદજી પૂર્વજન્મમાં દાસીના પુત્ર હતા. તે વખતે તેમની મા ગુજરી ગયા પછી ભગવાનને મેળવવા યત્ન કર્યો ત્યારે નારદજીને એક વખત દર્શન આપી અન્તર્ધાન થઇ ગયા. તેથી નારદજી ફરીથી ખોળવાસારૂ વળગ્યા—ત્યારે આકાશવાણીથી કહ્યું કે " આ જન્મમાં હું મળનાર નથી, બીજા જન્મમાં તમે મારા પાર્ષદ થશો " આ પ્રમાણે નારદજીના દાસીપુત્ર હોવાથી તેમનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ ન હતું, તેથી આ જન્મમાં તેમને ઉત્તમ ફળ આલવાની ઇચ્છા ન હોવાથી ભગવાને તેના વિરહમાં વચનથી શાન્તિ કરી. "

આ ઉપરથી સમવાનું કે જેને ફલ આપવા ઇચ્છા ન હોય તેના વિરહમાં વિક્ષેપ કરે છે. પરંતુ ગોપીજનોની માફક જેને ફલ આપવા ઇચ્છા હોય છે તો તેનાં પારબ્ધકર્મ પુણ્ય અને પાપનો ક્ષય થવા સારૂં તેના વિરહતાપમાં વૃદ્ધિ કરે છે. ગોપીજનોને પણ ભગવાને કહ્યું હતું કે તમારો ભાવ મારામાં સ્થિર થાય તેટલા સારૂં હું અન્તર્ધાન થઇ ગયો હતો, માટે વિરહાવસ્થાજ ભગવાન્ મેળવવામાં કારણરૂપ હોવાથી ભગવાન્ આ ભક્તના વિરહતાપને શાન્ત કરતા નથી. ॥૧૩॥

આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસના સાધન અને ફલનો વિચાર કર્યો હવે આ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ તે શાનાથી થાય છે, તેનો વિચાર કરે છે.

मूलम्—दुर्लभोयं परित्यागः प्रेम्णा सिध्यति नान्यथा ॥
ज्ञानमार्गे तु संन्यासो द्विविधोऽपि विचारितः॥१४॥

ज्ञानार्थमुत्तराङ्गश्च सिद्धिर्जन्मशतैः परम् ॥

અર્થ— આ ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ બહુજ દુર્લભ છે. કેમકે તે પ્રેમથીજ સિદ્ધ થાય છે. પ્રેમ શિવાય સિદ્ધ થતોજ નથી. જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એક વિવિદિષા સંન્યાસ અને બીજો વિદ્વત્સંન્યાસ, આમાં જ્ઞાનને માટે અને છેલ્લું અંગ સિદ્ધ થાય તેટલા સારૂં મથે છે તે પણ સેંકડો જન્મ પછી તેની સિદ્ધિ થાય છે. તુરત સિદ્ધિ થતી નથી.

વિવેચન—આપણે પહેલાં નારદજીના પૂર્વજન્મના દાખલાથી દર્શાવી ગયા કે જે શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોતા નથી. તેમને ફલમાં વિલંબ થાય છે અને શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય હોય છે તેને ફલમાં વિલંબ થતો નથી, પરંતુ શુદ્ધપુષ્ટિમાર્ગીય ત્યાગ કરવો એ મહાકષ્ટથી બની શકે એવો છે. પણ પ્રભુપ્રેમથી તે સુલભ છે, તપ હોમ વિગેરે અનેક સાધનો મર્યાદામાં બતાવ્યાં છે, પરંતુ પુષ્ટિમાર્ગના સંન્યાસમાં કંઇ સાધન બતાવ્યું નથી. પરંતુ કેવલ પ્રભુમાં પ્રેમ, અને પ્રેમથી થએલી આસક્તિ જ્યારે વધે છે, ત્યારે ભક્તિમાર્ગનો સંન્યાસ સિદ્ધ થાય છે, બીજી રીતે સિદ્ધ થતો નથી. આ રીતે ભગવાનમાં પ્રેમ થવો એ મહાન્ ભાગ્ય અને દૈવી જીવ શીવાય બની શકતું નથી. જ્યારે ગૃહ સ્રી, પુત્ર દેહ પ્રાણ વિગેરે સર્વ પ્રભુને સ્વમાર્ગના આચાર્યદ્વારા અર્પણ કરે, ત્રણ પ્રકારની સેવામાં પ્રવૃત્ત રહે અને ગુરૂ ને દેવમાં પૂર્ણશ્રદ્ધા રાખે ત્યારેજ પ્રેમ થાય છે. અને પ્રેમથી સર્વ વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે અને તુરત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. ફલમાં વિલંબ થતો નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં

' કારના છે વિવિદિષા એટલે જાણવાની ઇચ્છાવાળો સંન્યાસ.

અને વિદ્વત્સંન્યાસ એટલે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલો સંન્યાસ, આ સંન્યાસમાં તો જ્યારે પૂર્ણ વૈરાગ્ય થાય ત્યારે અધિકાર થાય છે. અને અધિકાર પછી પણ ઘણા જન્મોને અન્તે જ્ઞાની ભગવાનને પામે છે. આ પ્રમાણે ભગવાન્ પોતેજ કહે છે. વળી આ ઘણા જન્મમાં પણ કેવલ જ્ઞાન હોય તો તે મુક્તિ આપનારૂં નથી, પરંતુ હજારો જન્મના અન્તમાં જ્યારે ભગવાનની શરણાગતિ થાય ત્યારેજ મોક્ષ થાય છે એમ માનવું.

जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ।

હજારો પૂર્વ જન્મમાં તપ, જ્ઞાન, અને સમાધિથી જ્યારે ક્ષીણ પાપ થએલા એવા પવિત્ર મનુષ્યોનેજ શ્રી કૃષ્ણમાં ભક્તિ થાય છે. અને ત્યારેજ મુક્તિ થાય છે. ભક્તિ તો મોટા પુરૂષોના અનુગ્રહથી થાય છે મોટાનો અનુગ્રહ પણ ભગવાનની પૂર્ણ કૃપા શીવાય થતો નથી. અને જેના ઉપર ભગવાનની કૃપા થાય તેને ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તુરત મુક્તિથી પણ અધિક ઉત્તમોત્તમ ભગવાનની લીલાનો સ્વાદ અને પૂર્ણાનન્દ મળે છે એ વાત ભૂલાવવી ન જોઇએ.

હવે નીચેના શ્લોકમાં જ્ઞાનનાં સાધન ગણાવે છે.

मूलम्—ज्ञानंच साधनापेक्षं यज्ञादिश्रवणान्मतम् ।
अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय नान्यथा ॥
पाखंडित्वं भवेच्चापि तस्माज्ज्ञाने न संन्यसेत् ॥१४॥
सुतरां कलिदोषाणां प्रबलत्वादिति स्थितम् ॥

અર્થ—જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે છે, કારણકે

નિષ્કામ પુરૂષો પણ યજ્ઞ કરે છે (એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે) માટે કળિયુગમાં વિવિદિશા નામનો સન્યાસ પશ્ચાતાપ કરે છે, અને જ્ઞાનદશાનો સંન્યાસ પણ થઇ શકે એમ નથી. જો આ સંન્યાસ કરવામાં આવે તો પાખંડીપણું થાય છે માટે આકલિકાલ દોષવાળો હોવાથી જ્ઞાન માર્ગનો સંન્યાસ લેવો એ અયોગ્ય છે. એમ વિદ્વાનોનો નિર્ણય છે.

વિવેચન—જ્ઞાનને સાધનની અપેક્ષા રહે, છે કેમકે વેદમાં કહેલાં યજ્ઞ વિગેરે કર્મો કરે અને નિત્યકર્મ પણ કરે, ત્યારે ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે ચિત્ત શુદ્ધ થયા પછી વેદાન્તનું જ્ઞાન યથાર્થ મેળવે અને તેમાં સારી રીતે વેદાર્થ સમજે ત્યારે જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનમાં પણ અનેક પ્રકારના શાન્તિ વિગેરે નિયમો પાળવા પડે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાન થયા પછી પણ વૈરાગ્યની તીવ્રતા હોય ત્યારે વિધિ પ્રમાણે ભગવાં લૂગડાં વિગેરે વેષવાળો જ્ઞાનમાર્ગીય સન્યાસ થઇ શકે છે.

વળી આ સંન્યાસ પહેલાં વર્ણાશ્રમના ધર્મો બરાબર પાળવા પડે છે. તે દેશ, કાલ, દ્રવ્ય વિગેરે સાધનો જોઇએ તેવાં શુદ્ધ મળી નહિ શકતાં હોવાથી વર્ણાશ્રમના ધર્મો પાળી શકાતા નથી. તેથી કર્મ પણ થઇ શકાતાં નથી, તો ચિત્ત શુદ્ધ થાયજ ક્યાંથી ? અને જ્યાં સુધી ત્યાં ચિત્તશુદ્ધિ થાય નહિ ત્યાં સુધી જ્ઞાન થતું નથી, માટે આ કલિયુગમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ લે તો પાછળથી પસ્તાવવું પડે છે. અને જ્ઞાનમાં સાધન નહિ મળવાથી છેવટે પાખંડી પણ થાય છે. અને ભ્રષ્ટ થાય છે. આ કલિયુગના દોષો એવા બળવાન્ છે કે ચિત્તશુદ્ધિ થતી નથી, તેથી જ્ઞાન મેળવવામાં બહુજ હરકત થાય. તેમ છતાં જે

દેખાદેખી સંન્યાસ લઇ લેતો પાછળથી પસ્તાવવું પડે છે, માટે આ કલિયુગમાં ભગવાં લૂગડાં વિગેરે વેષ ધારણ કરનારો જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેવો ન જોઇએ, એવો શાસ્ત્રનો નિયમ છે. આ પ્રમાણે કર્મ માર્ગમાંતો સંન્યાસ લેવાની મના પહેલાં કહી ગયા. હવે જ્ઞાનમાર્ગના નિયમ પ્રમાણે પણ ઉપર કહેવા મુજબ જ્ઞાન સિદ્ધ થતું નથી તેથી તેમાં પણ સંન્યાસ લેવાથી પસ્તાવાય છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો શ્રવણ અને કીર્તન વિગેરે કરવાસારૂં અને સેવાનાં સાધનો મળી આવે તેટલા સારૂં ખાસ ઘરમાં રહેવાની જરૂર છે. તેથી સંગ વગર પ્રયોજ કરવાનો જ્ઞાનમાર્ગીય સંન્યાસ લેવો ભક્તને પાલવતો નથી. આ પ્રમાણે કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિ આમ ત્રણ પ્રકારના જે મુખ્ય માર્ગો છે. તે ત્રણેમાં પણ વિધિ સન્યાસ લેવાની મના છે. માટે સન્યાસ કરવો તો ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો, જે સંન્યાસનું ખરેખરૂં માન ગોપીજનોને ઘટે છે તેવો વેષ ધારણ કર્યાં શિવાય સંન્યાસ ઉત્તમ છે.

સર્વથી ઉત્તમ પુષ્ટિમાર્ગના ભકતને તો હમેશાં ત્યાગજ રહેલો છે. સ્ત્રી પુત્ર, ગૃહ દેહ અને આત્મા વિગેરે સર્વ વસ્તુ ભગવાનને સોંપી દીધી છે. એવા ભકતને ભગવાં પહેરી વેષ ધારણ કરી બીજા સંન્યાસની શી જરૂર છે? વળી જયારે આ ભકતને પ્રભુમાં વ્યસન થાય છે ત્યારે તેને પ્રભુ શીવાય બીજું ભાનજ રહેતું નથી તો પછી એક પાખંડરૂપ સામાન્ય સંન્યાસ લેવાની શી જરૂર છે? માટે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો એ હજાર દરજજે શ્રેષ્ટ છે.

શંકા—તમે ગયા શ્લોકમાં જ્ઞાનમાર્ગનો સંન્યાસ કરવાથી પાછળથી પસ્તાવવું પડે છે એવું સાબીત કરી ગયા તે કબુલ છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગના સંન્યાસમાં પણ જ્ઞાનમાર્ગના સંન્યાસની માફક દોષો

આવશે તો તેનું શું કરશો ? આ શંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી કરે છે.

मूलम्—भक्तिमार्गेऽपि चेद्दोषस्तदा किं कार्यमुच्यते ।
अत्रारंभे न नाशः स्याद्दृष्टान्तस्याप्यभावतः ।
स्वास्थ्यहेतोः परित्यागाद्बाधः केनास्य संभवेत् ॥१८॥

અર્થ—ભક્તિમાર્ગ તો પ્રભુમાં પ્રેમ થયા પછી ત્યાગ કરવામાં આવે છે, તેથી તેનો નાશ થતો નથી. તેમ ભક્તિમાર્ગનો ત્યાગ કરી કોઇનો નાશ થયો છે, એવો દાખલો પણ મલતો નથી. આ ભક્તિમાર્ગીયને પ્રભુનો વિરહ હોવાથી તેને ચિત્ત સ્વસ્થ પણ હોતું નથી. તો પછી તેને બંધ તો કયાંથીજ થાય ?

વિવેચન—ભક્તિમાર્ગમાં જે ત્યાગ કરવામાં આવે છે તે ત્યાગને કલિયુગના દોષો બંધ કરી શકતા નથી. કેમકે આ ભક્ત પ્રભુને સારૂંજ સર્વ ત્યાગ કરે છે. અને પ્રભુમાં તેનો પ્રેમ બહુજ હોવાથી તેને દેશ કાલ વિગેરે કોઇ પણ પ્રકારના દોષો બાધ કરી શકતા નથી. નારદજીના પૂર્વજન્મમાં વિચાર કરીએ તો તેમણે ભક્તિમાર્ગનો આરંભ દશામાંજ ત્યાગ કર્યો હતો. તે વખતે જોકે તેમના અન્તઃકરણના મલો ધોવાયા ન હતા તોપણ તેમનો નાશ થયો ન હતો. આવી રીતે ભક્તિમાર્ગના ત્યાગનો આરંભ કરનારનો નાશ થતો નથી. એવું દૃષ્ટાન્ત મળે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કરનારાનો નાશ થયો છે એવો દાખલો કોઇ ઠેકાણે સાંભળવામાં આવ્યો નથી. જ્ઞાનમાર્ગીનો ત્યાગ કરનાર ત્યાગ કરતી વખતે પકવ (પાયમલરહિત) હોતો

નથી. ભક્તિમાં તો ત્યાગનો આરંભ કરનાર ભક્ત અલૌકિક ભગવાનના પ્રેમવાળો હોવાથી તે અત્યંત પક્વ થએલો હોય છે. વળી પ્રભુમાંજ તેનો પ્રેમ હોવાથી તેને દુઃસંગ થવાનો પ્રસંગ આવતોજ નથી. તેથી તેનો નાશ થતો નથી. ભરતજીએ મર્યાદામાર્ગનો ત્યાગ કર્યો હતો તેમાં તેમને હરણ વિગેરે જાતીમાં અવતાર લેવો પડયો હતો, વિગેરે દુઃખ થયાં હતાં. પરંતુ પ્રભુમાંજ પ્રેમવાળા અને ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ કરનારા ભક્તનો કંઈ નાશ થયો છે એવો દાખલો જડી આવતો નથી. વળી આ ભકતે તો સ્વસ્થતા (સ્થિરતા)નાં સર્વ કારણો છોડી પ્રભુ વાસ્તે વિકલ (ઘેલો) બની ગયેલો હોવાથી દુઃસંગ કે અન્નના દોષો વિગેરે કોઇપણ બાધ કરી શકતા નથી. કારણ કે તે પોતાના સ્વરૂપમાંજ રહી પ્રભુમાંજ લીન થઇ ગયેલો હોય છે. માટે મર્યાદામાર્ગીય સંન્યાસવાળાની માફક ભકિતમાર્ગના સંન્યાસ કરનારને કોઈપણ બાધ થતો નથી. ॥ ૧૮ ॥

આવી રીતે ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગનો બાધ કોઈપણ કરતું નથી તેમ ભગવાન્ પણ બાધ કરતા નથી, એવું કહે છે.

मूलम्—हरिरत्र न शक्नोति कर्त्तुं बाधां कुतोपरे
अन्यथा मातरो बालान्न स्तन्यैः पुपुषुः क्वचित् ॥१९॥

અર્થ—આ ભકિતમાર્ગીય ત્યાગ કરનારાને ભગવાન પણ અડચણ કરી શકતા નથી તો પછી બીજા દેશ કાલ, વિગેરે સાધારણો તો કયાંથીજ બાધ કરી શકે ? ભગવાનજ જયારે પોતાના ભકતોને બાધ કરે તો મા પણ પોતાના બાલકોને સ્તનપાન કરાવી ઉછેરે નહિ. એવું થાય.

વિવેચન—સર્વ દુઃખોને હરણ કરનાર હોવાથી ભગવાન્ હરિ કહેવાય છે. આ ભગવાને સેવા સારૂં દૈવી સૃષ્ટિ શ્રીઅંગમાંથી પ્રગટ કરી છે, આ દૈવી જીવોએ આત્મા સુદ્ધાંત પ્રભુને અર્પણ કરીને તેમની સેવા, તેમનાજ ગુણનું ગાન, તેમનેજ સુખ થાય તેવી લાલસા, અને તેમનામાંજ પ્રેમવાળા હોય છે. આવા સમર્પણ કરેલા જીવોએ કરેલા ત્યાગમાં જે પ્રતિબંધો (અડચણો) આવે છે તે પોતે નાશ કરે છે. તો પછી પોતે તેમાં અડચણ કેમ કરી શકે? કેમકે જેમ બાળકને ઉત્પન્ન કરનારી માતાઓ બાળકને સ્તનપાન કરાવી (ધવરાવી) ઉછેરે છે ને રક્ષણ પણ કરે છે. તે કંઇ પોતાની પ્રજાને નાશ કરનારી થતી નથી. તેમ કાયામાંથી દૈવી સૃષ્ટીને અને શ્રીમદાચાર્ય રૂપે પુષ્ટિમાર્ગને ઉત્પન્ન કરનારા તેમ રક્ષણ કરનારા પણ શ્રીકૃષ્ણ પ્રભુજ છે. તે પોતે કદાપિ પણ પોતાના આ પુષ્ટિમાર્ગીય પ્રેમથી થએલા ભક્તના ત્યાગમાં બાધ કરવા ઇચ્છા કરે નહિ તો પછી સામાન્ય દેશ, કાલ, વિગેરેના હલકા દોષો શું બાધ કરવા સમર્થ થઇ શકે? કદાપિ નહિ. માટે ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કરવો એજ યોગ્ય છે. એમ શાસ્ત્રોનો પોકાર છે. ॥

ઉપરના શ્લોકમાં કહ્યું કે ભગવાન્ પોતાની સૃષ્ટિમાં બાધ કરતા નથી. અને બીજા દેશ, કાલ, વિગેરે પણ બાધ કરી શકતાં નથી. પરંતુ બધાને મોહ કરવા મુકેલી માયા ભક્તિમાર્ગને મોહ કેમ નહિ કરે? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

મૂલમ્—**ज्ञानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यति ।**

आत्मप्रदः प्रियश्चापि किमर्थं मोहयिष्यति ॥ २० ॥

અર્થ—માર્કંડેય પુરાણમાં કહે છે કે માયા જ્ઞાનીઓને પણ મોહ કરે છે. તેથી ભક્તિવાળાને પણ મોહ

કરશે નહિ. કારણુ ભગવાન આત્માને આપનાર છે અને પ્રિય છે. (તેમ ભગવાનને શરણે ગયેલા જીવને ભગવાન કેમ મોહ કરાવશે.)

વિવેચન—માર્કંડેય પુરાણમાં કહ્યું છે કે **ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति** " છગુણવાળી ભગવાનની શક્તિ તે માયાદેવી જ્ઞાનીના મનમાં બળાત્કારે મોહ કરે છે " આ પ્રમાણે માયા દેવી જ્ઞાનીને મોહ કરવા સમર્થ થાય છે. પણ જ્ઞાની કરતાં ઉત્તમ ભક્ત, કે જે ભગવાનને બહુજ વહાલા છે. તેમને આ માયા કંઇપણ મોહ કરી શકતી નથી ગીતાજીમાં ભગવાને કહ્યું છે કે " મારી માયાને કોઇપણ તરવા શક્તિવાન્ નથી. પરંતુ જેઓ મારે શરણે આવે છે, તેઓ આ માયાને તરી જાય છે. " આ પ્રમાણે ભક્તિમાર્ગના નિયમ પ્રમાણે ત્યાગ કરીને પ્રભુને શરણે ગયેલા તેમ આત્મા પણ પ્રભુને અર્પણ કરી દીધેલા હોવાથી ભક્તો ભગવાનને બહુજ વહાલા છે. અને આ ભક્તના હૃદયમાં ભગવાન્ બીરાજે છે, ભક્તને વશ થઇ રહે છે, તો પછી માયા વશ થઇ રહે, એ યોગ્યજ કહેવાય. વળી કે આ ભક્તની આસક્તિ પ્રભુ શિવાય બીજા પદાર્થમાં હોતી નથી, તેથી ભગવાનને તે ભક્ત પ્રિય હોવાથી સ્વરૂપાનંદ આપવા સારૂ માયા અને મર્યાદામાર્ગના ધર્મો બાધ ન કરી શકે તેટલા સારૂ ચારે તરફથી તેનું રક્ષણ કરે છે. દાખલા તરીકે ગોપીજનોને વિરહતાપ મટાડવા સારૂ ઉદ્ધવજીએ જ્ઞાનોપદેશ કર્યો, પરંતુ ભગવાને સ્વરૂપાનન્દથી તેમનું રક્ષણ કરેલું હોવાથી તેમને તે જ્ઞાનધર્મો વિરહતાપ આગળ ટકી શકયા નહિ, ત્યારે ઉદ્ધવજી આ ગોપીજનોમાં ભગવાનમાં હદ વગરનો પ્રેમ જોઇને પોતે કહેવા લાગ્યા

કે "આ વ્રજભક્તોના ચરણરજને હું વારંવાર નમસ્કાર કરું છું. જેમણે હરિકથાથી ગાએલું ગીત ત્રણ ભુવનને પણ પવિત્ર કરે છે" આ પ્રમાણે તેમનાં વખાણ કર્યાં છે. માટે આ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સમજવાનું કે જે ભગવાનને શરણે ગએલા છે તેમને ભગવાનનું રક્ષણ હોવાથી તેમને માયા વિગેરે કોઇપણ ત્યાગમાં બાધ કરી શકતું નથી.

હવે બે શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છે.

मूलम्—तस्मादुक्तप्रकारेण परित्यागो विधियताम् ।
अन्यथा भ्रश्यते स्वार्थादिति मे निश्चिता मतिः॥२१॥
इति कृष्णप्रसादेन वल्लभेन विनिश्चितम् ।
संन्यासवरणं भक्तावन्यथा पतितो भवेत् ॥२२॥

અર્થ—માટે ઉપર કહેલા ભક્તિમાર્ગના પ્રકારથી ત્યાગ કરવો—જો આ પ્રમાણે ત્યાગ કરવામાં નહિ આવે તો સ્વાર્થમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ને પાછળથી પસ્તાય છે. એવો મારો ચોક્કસ મત છે ॥ ૨૧ ॥ આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ પરામાત્માની કૃપાથી શ્રીવલ્લભાર્યજીએ નિશ્ચય કર્યું કે સન્યાસ કરવો તો ભક્તિમાર્ગીય કરવો બીજો સંન્યાસ કરવાથી ભ્રષ્ટ થાય છે–પાપી બને છે.

વિવેચન—આ ગ્રંથમાં ભક્તિમાર્ગીય શીવાયના બીજા સંન્યાસોનું નિરૂપણ કર્યું છે. તે સઘળા દોષવાળા હોવાથી તે સંન્યાસનું ગ્રહણ કરવું નહિ અને કરશે તો પાછળથી પસ્તાવવું પડશે. અને ભક્તિમાર્ગીય ત્યાગ ખાસ કરીને કરવો. કેમકે ભગવાનમાં ભાવ થાય કે તુરત ભગ-

વાનજ તે ભક્તની લોક અને વેદમાંથી મતિ છોડાવી દે છે, એટલે સ્વાભાવિકજ ત્યાગ થઇ જાય છે, અને ભગવાને પણ ઉદ્ધવજીને આજ્ઞા કરી છે કે પોતાના મનુષ્યોમાં રહેલા સ્નેહને છોડી દઇ મારામાંજ મન પરોવીને (વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં) ઘરનો ત્યાગ કરવો– આ પ્રમાણે ગોપીજનોની માફક વિરહનો અનુભવ કરવા સારૂં જો ભક્તિમાર્ગીય સંન્યાસ કે જેમાં વેષની જરૂર નથી તે સંન્યાસ લેવો, જો આ સંન્યાસ લેવામાં નહિ આવે તો ખરેખર પુરૂષાર્થની સિદ્ધિ, લીલા સ્વાદ કંઇ થનાર નથી. એવી મારી મતી છે એવું શ્રીમહાપ્રભુજી કહે છે.

આ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી પ્રભુને વહાલા હોવાથી વલ્લભ નામ વાળા શ્રી આચાર્યજીએ નિશ્ચય કરીનેજ આ સંન્યાસનો નિર્ણય કરેલો છે. માટે આ ગ્રંથમાં કહેવા મુજબ ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

શ્રી ભગવાને આચાર્યજીને ત્રીજી આજ્ઞા સંન્યાસ લેવાની આપી હતી, તેથી પોતે વિધિ પ્રમાણે સન્યાસ ગ્રહણ કરીને કાશીમાં પધાર્યા ત્યાં એક માસ સુધી અનશન (ખાવું નહિ તે) વ્રત કર્યું. આઠ દીવસ મૌન રાખ્યું. તેથી દેશત્યાગની અને દેહત્યાગની જે બે આજ્ઞાઓ હતી તે બે પક્ષવ્રત કર્યાથી સિદ્ધ થઇ, દેહ અને દેશનો ત્યાગ કર્યો. ત્યાર બાદ અષાઢ સુદ–૨ ને દીવસે પોતે પ્રભુ પાસે પધાર્યા.

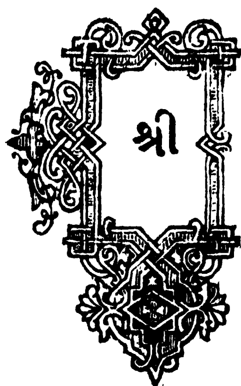
इति श्रीमदाचार्यविरचितः संन्यासनिर्णयः

॥ समाप्तः ॥

नमः श्रीदेवकीनंदनाय श्री गोपीजनमानसवासाय ॥

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો.

" निरोधलक्षण."





શ્રી મહાપ્રભુએ સિદ્ધાન્તરહસ્યથી બ્રહ્મસંબંધ અને સમર્પણનો ઉપદેશ આપ્યો. ભક્તિવર્ધિની વિગેરેમાં ભક્તિ કેવી રીતે વધારવી તેના ઉપાયો બતાવ્યા, વિવેક, ધૈર્ય, આશ્રય, વિગેરે ભક્તિની આરંભ દશામાં જે જરૂર ઉપયોગી છે તે સર્વ બતાવ્યું, હવે તે પ્રમાણે જ વર્તન કરી સેવા કરનારા ભક્તોનો ભગવાનમાં કેવી રીતે નિરોધ થાય છે ? અને તે નિરોધનું લક્ષણ કેવું હોય છે ? તે બતાવવા સારૂં નિરોધનો વિચાર આરંભે છે.

પ્રપંચની વિસ્મૃતિ થઇને દશ ઇન્દ્રિય અને અગીયારમું મન વિગેરે ભગવાનમાંજ રોકાઈને રહે તેને નિરોધ થયો એમ કહેવાય છે.

જ્ઞાનમાર્ગમાં તો જાણે વૈરાગ્ય કરી ઇન્દ્રિયોને કબજે રાખી વેદાન્તજ્ઞાન અને યમ, નિયમ, વિગેરે સાધનો કરીને પણ આ નિરોધ કરે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગમાં તો પુષ્ટિમાર્ગલક્ષણાનિ નામના ગ્રંથમાં

કહેવા મુજબ નિઃસાધનતાજ મુખ્ય હોવાથી નિરોધ કેવીરીતે થઈ શકશે ! એ એક વિચારવાનું છે. વળી જ્યારે પ્રભુનું પ્રાકટ્ય હોય છે, ત્યારે ગોપીજનો-યશોદાજી-નન્દરાયજી વિગેરેનો નિરોધ પ્રભુમાં થયો હતો. આ ભક્તિમાર્ગીય નિરોધનું વર્ણન દશમસ્કંધમાં વર્ણવેલું છે. તેતો જાણે પ્રાગટ્ય સમયમાં પ્રભુસાંનિધ્યજ હતા તેથી લાલન, ક્રીડન, અવલોકન-રાસરમણ, ગોવર્ધનોદ્ધારણ વિગેરે લીલામાં જોડાવાથી તેમને નિરોધ થાય એતો સ્વાભાવિક છે. પરંતુ જે સમયમાં પ્રભુ પ્રગટ થયા ન હોય તે સમયમાં ભક્તિમાર્ગીયે કેવીરીતે પોતાની ઇન્દ્રિયોનો ભગવાનમાં નિરોધ કરવો ? એ બતાવવા સારૂં આ **નિરોધલક્ષણ નામનો ગ્રંથ** શ્રીમહાપ્રભુજી રચે છે, જો આ રચી મહાપ્રભુજીએ કૃપા કરી ન હતે તો જ્ઞાનમાર્ગીયનિરોધમાં ભક્તોની પ્રવૃત્તિ થઇ જાત. તેમ ન થાય તેટલા સારૂં નિરોધમાં મૂળ કારણ વિરહદુઃખ હોવાથી **પહેલા શ્લોકમાં વિરહદુઃખનું વર્ણન કરે છે.**

मूलम्—यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले ॥
गोपिकानां च यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम क्वचित् ॥ १ ॥

અર્થ—શ્રીગોકુલમાં શ્રીયશોદાજીને અને નન્દજી વિગેરેને અને શ્રીગોપિકાઓને જે દુઃખ થયું તે દુઃખ મને ક્યારે થશે. ? (આ પ્રમાણેની ભાવના રાખવી)

વિવેચન—નિરોધ કરવા સારૂં નીચે પ્રમાણે પ્રથમ ભાવના રાખવી. શ્રીભગવાનને અનેક પ્રકારે રમણ કરવાની ઇચ્છા થઇ, ત્યારે નંદાદિક વિગેરેને લાલન-ક્રીડન-અવલોકન વિગેરે જૂદા જૂદા પ્રકારના

મનોરથ, અને શ્રીસ્વામિનીજી વિગેરે ગોપીજનોની "પ્રકટ થાય તો સારૂં" એવી આશા પૂર્ણ કરવા સારૂં ભગવાન્ ગોકુલમાં પ્રગટ થયા.

निःसाधन फलात्मायं पादुर्भूतोस्ति गोकुले ॥

ततो वयं सुनिश्चिन्ता जाताः सर्वत एव हि ॥ सुबोधिनीजी ॥

* "નિઃસાધન જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા સારૂં દેવીજીવના ફલરૂપ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા ગોકુલમાં પ્રગટ થયા ત્યારથી અમે નિશ્ચન્ત થયા છીએ " આ પ્રમાણે જ્યારે ગોકુલવાસીયોને પ્રભુ પ્રાકટય કરવાની પ્રબલ ઇચ્છા થઇ અને જ્યારે વિરહદુઃખ થયું ત્યારે ભગવાન ગોકુલમાં પ્રગટ થયા. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે ભગવાન્ ભક્તનો વિરહ કલેશ જુએ છે અને ભક્ત સર્વાંશે પ્રભુ વાસ્તે તલશે છે, આવું ભક્તનું દુઃખ જોઇ ભગવાન્ તુરત પ્રગટ થાય છે. આવું દુઃખ જ્યારે ગોપીજનોને થયું હતું ત્યારે ભગવાન પ્રગટ થયા હતા. માટે આ જે દુઃખ છે તે બ્રહ્મા વિગેરે દેવોને પણ દુર્લભ છે. માટે શ્લોકમાં એ દુઃખ મને કયારે થશે ? એવી સંભવનાજ કરી છે. કેમકે આ દુઃખ કંઇ સામાન્ય નથી. એતો સાક્ષાત્ ફલરૂપ છે. તેથી બહુજ દુર્લભ છે. પ્રભુ પ્રગટ કરવામાં કારણભૂત છે. માટે આ જે દુઃખ યશોદાજીને અને નંદરાયજીને ભગવાન્ ક્રીડામાં આસક્ત હતા તેથી ભોજનમાં વિલંબ થયો હતો ત્યારે દુઃખ થયું હતું વિગેરે જે દુઃખો તેમને થયાં હતાં તે દુઃખો મને કયારે થશે ? એવી ખાસ ભાવના કરવી. ભગવાનના પ્રાગટય સારૂં વિરહદુઃખ હૃદયમાં રાખવું એવો આ શ્લોકનો નિષ્કર્ષ છે. ॥ ૧ ॥

---

* કેટલાક એમ કહે છે કે ગોકુલમાં ભગવાન્ પ્રગટ થયા નથી. તેઓને અમે સુબોધિનીજીની કારિકા વાંચવા ભલામણ કરીએ છીએ.

આ દુ:ખની સંભાવનાથી જે ઉત્તમોત્તમ સુખ ગોપીજનોને થયું હતું તે સુખ મને ક્યારે થશે ? એવી સંભાવના રાખવી એ બીજા શ્લોકથી કહે છે.

मूलम्—गोकुले गोपिकानां च सर्वेषां व्रजवासिनाम् ।
यत्सुखं समभूत्तन्मे भगवान् किं विधास्यति ॥ २ ॥

અર્થ—(ભગવાન વિરહદુ:ખથી) ગોકુલમાં પ્રગટ થયા પછી જે ગોપીજનોને અને સર્વે વ્રજવાસીઓને જે સુખ થયું હતું તે સુખનું દાન પ્રભુ મને ક્યારે કરશે ! (એવી ભાવના ભક્તે હંમેશાં રાખવી.)

વિવેચન:—પહેલાં કહી ગયા કે જ્યારે ભક્તને વિરહદુ:ખ થાય છે, ત્યારે ભગવાન્ પ્રગટ થાય છે. આ વાત ભૂલાવવી ન જોઇએ. ગોપીજનોને કારણરૂપ પહેલો વિરહ ભાવ થયો હતો ત્યાર બાદ સુખરૂપ ભગવાન પ્રગટ થયા તેથી યશોદાજીને અને બીજાં ગોપીજનોને ભગવાન્‌ને હીંડોળવા. રમણ કરવું, દહીં, દુધ, ચોરવામાં, વાછરડાં ચારવાં, વેણુગીત સાંભળવામાં, ગોવર્ધનધારણ કરવામાં, રાસરમણ વિગેરે-માં સર્વભક્તમનોરથ પૂર્ણ કરવા સારૂ કરેલી સુખરૂપ લીલા પ્રાપ્ત થઇ હતી. આ લીલાના સ્મરણમાં દુ:ખનું ભાન તેઓને રહ્યું નહતું. આ અત્યંન્ત દુર્લભ એવું સુખનું દાન ભગવાન્ મને ક્યારે કરશે ! જેવી રીતે, વ્રજભકતોને આ સુખ આપ્યું, તેવી રીતે પોતાના સામર્થ્યથી મને પણ આપશેજ એવી ભાવના રાખવી. એ આ શ્લોકનો સારાંશ છે.

આ પ્રમાણે નિરોધના દુઃખની અને તેવા સુખની સંભાવના કરતાં કરતાં સુખ થાય ત્યારબાદ વિયોગથી થએલા દુઃખમાં એક વિલક્ષણ સુખ થાય છે એનો પ્રકાર કહે છે.

मूलम्—उद्धवागमने जात उत्सवः सुमहान् यथा ॥
वृन्दावने गोकुले वा तथा मे मनसि क्वचित् ॥ २ ॥

અર્થ—ભગવાનની આજ્ઞાથી ઉદ્ધવજીના આવવાથી ગોકુલમાં વૃન્દાવનમાં જે આનંદ થયો હતો, તે આનંદ (ઉત્સવ) તે મારા મનમાં ક્યારે થશે ? (એવી સંભાવના રાખવી:)

વિવેચન—લોકમાં એવો રીવાજ છે કે–પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યાંથી પતિ પોતાના સેવકને પોતાને ઘેર મોકલે ત્યારે તેના ઘરના માણસો, તેની માને, તેની પત્નીના મનમાં જેમ વિશેષ આનંદ થાય છે. તેવી રીતે ભગવાને આજ્ઞા કરી કે હે ઉદ્ધવજી ! તમે ગોકુલમાં જાઓ ? આ આજ્ઞાને અનુસરી ઉદ્ધવજી ગોકુલમાં આવ્યા ત્યારે ગોકુલમાં નહિ વર્ણવી શકાય એવો આનંદ થઇ રહ્યો અને તેમના માતૃવર્ગમાં અને વૃન્દાવનમાં ગોપીજનોના હૃદયમાં આનંદનો પાર રહ્યો ન હતો. આનંદ થવો એ મનનો ધર્મ હોવાથી તે આનંદની અભિલાષા મનમાં રાખવી એવી આજ્ઞા કરી છે. આ ઉપરથી સમજવાનું કે " જ્યારે ભગવાનનો ભક્ત (ભગવદીય) પોતાને ઘેર પધારે ત્યારે સાક્ષાત્ ભગવાન્ પધાર્યા છે. એવો ઉત્સાહ કરવો. કેમકે જે ઘરમાં ભગવાનના ભક્ત આવ્યા નથી તે ઘરમાં ભગવાન્ પણ આવતા નથી. અને જે

ઘરમાં ભકતો પધારે છે. તે ઘરમાં ભગવાન ઉત્સાહથી આવે છે "આજ નિયમને અનુસરી ગોકુળવાસીજનો અને સ્વામીનીજી વિગેરે ભગવાનને શરણ થઇ રહેલાંના મનમાં આનંદરૂપ ઉદ્ધવજી જ્યારે આવ્યા ત્યારે પહેલી એવી શંકા થઇ કે આ ભગવાનના વેષધારી કોણ છે ? ત્યાર પછી પૂછપાછ કરતાં આ ભગવાનના ભકત છે, એવું જાણ્યું. ત્યારે વિચાર કરવા લાગ્યા કે " અમારા પતીના સંબંધવાળા, અમારા પતિ (શ્રી કૃષ્ણ)ની પાસેજ રહેનારા આ ભકત આવ્યા છે, તેથી અમારો આજ મહાનભાગ્યોદય થયો કે આજ પ્રભુના સમાચાર તેમને પુછીશું, તે ભગવાનની આજ્ઞાથી સંદેશો લઇ આવ્યા હશે? કેમકે આવા પરમ ભકતો પ્રભુની આજ્ઞા શીવાય કંઇ પણ છુટા પડી જતા નથી, માટે ભગવાને અમારા ઉપર પરમ કૃપા કરી કે આજ ભગવદીયનું આગમન અમારે ત્યાં થયું " આ પ્રમાણે મનમાં વિચાર કરી ઉત્સાહપૂર્વક તેમનો સત્કાર કર્યો, મહાપ્રભુજી આજ્ઞા કરે છે, આજે ગોકુલ અને વૃન્દાવનમાં ઉત્સવ થયો તે ઉત્સવ મારા મનમાં ક્યારે પ્રગટ થશે ? કયારે મોટા ભગવદીયોનો સમાગમ થશે ? આ પ્રમાણે પુનઃ પુનઃ સમાગમની ભાવના કરી મનમાં દુઃખ રાખવું કે જેથી પ્રભુમાં નિરોધ થશે. એવો આ શ્લોકનો સારાંશ છે. ॥ ૩ ॥

આ ભક્તિમાર્ગમાં વિરહ દુઃખથી ચિત્તનો નિરોધ કરવાનો કહ્યો. તો તેમાં દુઃખ થાય છે. તો દુઃખી પુરૂષનો શી રીતે ઉદ્ધાર થશે ? એવી શંકા કરનારને જવાબ આપે છે.

मूलम्—महतां कृपया यावद् भगवान् दयिष्यति ॥
तावदानन्दसन्दोहः कीर्त्यमानः सुखाय हि ॥ ४ ॥

અર્થ—મોટા ભકતોની કૃપાથી જ્યારે ભગવાન

દયા કરશે, તેટલા સમયમાં આનંદના સમૂહ રૂપ ભગવા-નનું કીર્તન(કરાતું હોય તે કીર્તન કરવામાં જે આનંદ આપે છે તે આનંદ) સુખ કરનારૂં થઈ પડે છે.

વિવેચન—મોટો ભક્ત કોનો કહેવો—કે જે ભગવદીયોના દર્શન માત્રથીજ મોટો ઉત્સવ માને અને ભગવાનના આવેશથી હંમેશાં ઉત્સવરૂપ હોય, એવો અનન્ય ભક્ત ઉત્તમ છે. આવા ભકતોની કૃપાથીજ ભગવાન્ જ્યારે દયા કરે છે, ત્યારે પોતે પ્રગટ થાય છે. અને પૂર્ણાનન્દનું દાન કરે છે. માટે ઉપર કહ્યા એવા ભગવદીયોના સંગથી ભગવાનનાં ગુણગાન કરનારાં કીર્તન કરવાં, આ કીર્તનથી ભગવાન અન્તઃકરણમાં પ્રગટ થઇને તેની સઘળી ઇન્દ્રિયોની આસક્તિ પોતામાં કરે છે. અને પૂર્ણ સુખ આપે છે. માટે ભગવાનની કૃપા થવામાં મોટા ભકતોની કૃપા કારણરૂપે રહેલી છે. શ્લોકમાં મહત્ એટલે મોટા શબ્દ કહ્યો છે—તેથી—શ્રી સ્વામનીજી કે તેમની ભાવના જેમાં થાય છે એવા શ્રીમહાપ્રભુજીનું પણ સૂચન થાય છે. જ્યારે તેઓ કૃપા કરે છે ત્યારે ભગવાન્ પ્રસન્ન થાય છે. માટે કીર્તનદ્વારા હંમેશાં ભગવાન ગુણગાન કરવા મોટા ભગવદીયોની કૃપા મેળવવી, કે જેથી ભગવાનમાં ચિત્ત વિગેરેનો **નિરોધ** થાય છે એવું તાત્પર્ય છે. ॥ ૪ ॥

ભગવાનનું, કીર્તન મોટાની કૃપાથી થાય છે તેજ સુખકારી છે બીજું સુખકારી નથી એમ કહે છે.

मूलम्—महतां कृपया यद्वत् कीर्तनं सुखदं यदा ।
न तथा लौकिकानां तु स्निग्धभोजनरूक्षवत् ॥ ५ ॥

અર્થ—જેવી રીતે ઘી વાળા પદાર્થોનું ભોજન સુખ

કારી થાય છે. અને લુખું ભોજન સુખકારી નથી. તેવી રીતે મોટાઓની કૃપાથી કીર્તન જેવું સુખકારી થઈ પડે છે. તેવું સંસારમાં આસક્ત લોકોનું કીર્તન સુખકારી થતું નથી.

વિવેચન—ભાગવતમાં કહ્યું છે કે ભગવાનના ગુણગાન સાંભળતાં જેમનું અન્તઃકરણ વિહ્વલ બની જાય છે. પ્રેમ ઉભરાઇ જાય છે, તે ભગવાનના પરમ ભક્ત આ સંસારરૂપી સમુદ્રને તરી જાય છે. તેમને તો આ કલિયુગ સુખને સારૂં છે. જેવી રીતે ઘીથી બનાવેલા પદાર્થો સુખકારી છે, લુખા પદાર્થો સુખકારી નથી, તેવી રીતે ઉપર કહ્યા એવા ઉત્તમ ભગવદીયોનું કીર્તન આપણી સઘળી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ ભગવાનમાં કરાવે છે. અને પ્રપંચની વિસ્મૃતિપૂર્વક ભગવાનનો પૂર્ણાનન્દ મળે છે. પરંતુ લૌકિકમાં આસકત એવા સાધારણ ભાવવાળા તેનું કીર્તન ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિરોધને કરનારૂં નથી, સંન્યાસનિર્ણયમાં ભગવાન કહે છે કે **संसारावेषदुष्टानां नावेशः सर्वथा हरे :॥** "સંસારમાં આસક્તિવાળાને ભગવાનનો આવેશ હોતો નથી" તેથી તેમનું કીર્તન સુખકારી નથી. પરંતુ મોટા ભગવદીયોના અન્તઃકરણમાં ભગવાન રહે છે માટે એવા ભકિતમાર્ગીય ઉત્તમ ભગવદીયોની સાથે કીર્તન કરવું કે જેથી સઘળી ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ ભગવાનમાં થશે. એજ સિદ્ધાન્ત છે.

શંકા—જોકે કીર્તન સુખ કરનારૂં થઈ પડે છે. પરંતુ વિરહ દુઃખ તો રહ્યા કરે છે. ત્યારે જ્ઞાનીનો દુઃખાભાવરૂપ લય સારો કહેવાય ! એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्–गुणगाने सुखावाप्तिर्गोविन्दस्य प्रजायते ॥
यथा तथा शुकादीनां नैवात्मनि कुतोन्यतः ॥ ६ ॥

અર્થ—ભગવાનના ગુણગાન કરવામાં નિરોધ પામેલા ભક્તોને જેવું સુખ થાય છે. તેવું સુખ શુકદેવજી વિગેરેને આત્માનન્દમાં પણ થયું નથી. તો પછી ભક્તિથી રહિત લોકોને કયાંથી થાય ?

વિવેચન:—શુકદેવજી નિર્ગુણબ્રહ્મમાં નિષ્ટાવાળા હતા. ભગવાનના ગુણ ગાનારા હતા. તોપણ નિરોધ રૂપી આનંદને પ્રાપ્ત થયા ન હતા. માટે આવો આનંદ પ્રભુકૃપા શીવાય મળી શકતો નથી, બીજા કશાથી પ્રાપ્ત થતોજ નથી. આ આનંદ મેળવવામાં દુઃખજ સાધન છે. બીજા કશા સાધનથી આ નિરોધ બની શકતો નથી. માટે જે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તને વિરહદુઃખથી થાય છે તેજ પરમ પુરૂષાર્થ રૂપ છે. જ્ઞાનીના આત્માનન્દ કરતાં તે ઘણે દરજ્જે ઉત્તમ છે, તેનાથી જ્ઞાનીના દુઃખાભાવ ફલ કરતાં ઉત્તમોત્તમ પરમાનન્દરૂપી ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી વધારે તો શું શુકદેવજી નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં નિષ્ટાવાળા હતા તોપણ તેમને ભગવાનના ગુણગાનમાં વધારે પ્રીતિ થતી હતી.

"પોતે પણ એવુંજ કહે છે કે હું નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં નિષ્ટાવાળો છું. તો પણ ભગવાનની લીલામાં મારૂં ચિત્ત પરોવાયું તેથી હું ભાગવતરૂપ મોટું આખ્યાન ભણ્યો છું." આ ઉપરથી સમજાશે કે ભગવાનના ગુણના આનંદ કરતાં આત્મસુખમાં વિશેષ આનન્દ નથી. માટેજ ભાગવતમાં છટ્ઠા સ્કંધના બીજા અધ્યાયના દશમા શ્લોકથી તે વિશમા શ્લોક સુધી તેની મોટાઇ ગાઇ છે.

આ પ્રમાણે દુઃખ તે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિમાં સુખરૂપ છે, તે દુઃખથીજ ભગવાન કોઈ સમય સુખનું દાન કરે છે. એવું નીચેના શ્લોકથી કહે છે.

मूलम्—क्लिश्यमानान् जनान् दृष्ट्वा कृपायुक्तो यदाभवेत् ॥
तदा सर्वं सदानन्दं हृदिस्थं निर्गतं बहिः ॥ ७ ॥

અર્થ—જ્યારે પોતાના શરણે આવેલા ભકતોને ભગવાન્ ક્લેશ (દુઃખ) યુક્ત જુએ છે ત્યારે તેઓ કૃપા યુક્ત થઇને સદા આનંદરૂપ પ્રભુ હૃદયમાંથી બહાર પ્રગટ થાય છે.

વિવેચનઃ—ઉપરના શ્લોકોમાં કહેવા મુજબ જ્યારે ભકતને ગુણગાન કરતાં કરતાં વિરહ અત્યંત કલેશ યુક્ત જુએ છે, ત્યારે હૃદયમાં બીરાજનારા પ્રભુ પોતાના સ્વરૂપને બહાર પ્રગટ કરે છે. એટલે સાક્ષાત્ સ્વરૂપનો સંબંધ હોવાને લીધે પ્રભુના દર્શનની અભિલાષા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી બહુજ વિરહ થવાથી ક્ષણે ક્ષણે જાગરણ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ આ ત્રણે અવસ્થામાં પ્રભુના દર્શન સારૂં કલેશનો અનુભવ કરનારા પોતાના ભકતોને જુએ છે અને જ્યારે કૃપા કરે છે ત્યારે ભકતની સઘળી ઇન્દ્રિયોમાં સર્વાંશે પોષણ કરીને અને તેઓને ભાવાત્મક બનાવી દઇને સર્વ અંશોથી પૂર્ણ અને સદાનન્દ પ્રભુ સ્વરૂપ ભકતોના હૃદયમાં બીરાજે છે. તે સ્વરૂપને બહાર પ્રગટ કરી ભકતોને ભજનાનન્દનો અનુભવ કરાવે છે. આ આનંદ ભગવાનની કૃપાથીજ સિદ્ધ થનારો છે. બીજા કોઇ પણ પ્રકારથી સિદ્ધ થતો નથી. તેથી ભક્તિમાર્ગીય ભકતોથીજ આ આનંદ મેળવી શકયા એવો છે.

જેમ આ આનંદ ભક્તિમાર્ગીય ભક્તો મેળવી શકે છે. એમ જ્ઞાની વિગેરે સર્વ મેળવી શકતા નથી.

मूलम्—सर्वानन्दमयस्यापि कृपानन्दः सुदुर्लभः ॥
हृद्गतः स्वगुणान् श्रुत्वा पुर्णः प्लावयते जनान् ॥ ८ ॥

અર્થ—પ્રભુ પૂર્ણાનન્દ છે. તોપણ તેમનો કૃપારૂપી આનંદ થવો બહુજ દુર્લભ છે. પરંતુ જે ભક્તો ગુણગાન કરે છે ત્યારે હૃદયમાં બીરાજેલા પ્રભુ પોતાના ગુણગાનનું શ્રવણ કરી પોતે પ્રસન્ન થાય છે ને પોતાના ભક્તોને પોતાના આનન્દમાં મગ્ન કરે છે.

વિવેચન:—આ એક સિદ્ધાન્ત ભૂલાવવો ન જોઇએ કે ભક્તિ માર્ગમાં પ્રભુકૃપા શીવાય બીજા કોઇ પણ સાધન કે—ફલનો સ્વીકારજ નથી અને તેનાથીજ સર્વ સિદ્ધ થાય છે. આ ભગવાન્ જોકે પૂર્ણ આનંદવાળા છે તો પણ તેમનો કૃપા રૂપી આનંદ મેળવવો એ મહા—મુશ્કેલ છે. કૃપા રૂપી આનન્દના કરતાં જ્ઞાન વિગેરેથી મળેલો આનંદએક જૂજ છે. વળી જ્ઞાનનો આનંદ તો સાધનો કરવાથી મળે છે. પરંતુ આ આનન્દ મેળવવામાં કોઇ પણ સાધનની અપેક્ષા નથી. કૃપાથીજ જ્યારે દાન કરે છે ત્યારે મળે છે અને તે કૃપા પ્રાપ્ત કરવામાં ગયા શ્લોકમાં કહ્યા મુજબ વિરહ દુઃખજ કારણ રૂપ છે. માટે પ્રભુના સંબંધની અભિલાષાના દુઃખથી થયેલા તાપ પૂર્વક ભક્ત પરસ્પર ગુણગાન કરેતો ભક્તના હૃદય રહેલા ભગવાન્ ગુણગાન સાંભળી પ્રસન્ન થાય છે અને બહાર પ્રગટ થઇને ભક્તને કૃપા રસના સમુદ્રમાં મગ્ન

કરે છે. અને ભગવાનની અભિલાષાના વિરહથી જે જે ઇન્દ્રિયોમાં દુઃખ થયું હોય તેને ઇન્દ્રિયોમાં આનન્દ પૂર્ણ કરે છે. ॥ ૮ ॥

હવે પોતે ફલિતાર્થ બતાવતાં નિરોધનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન કહે છે.

मूलम्—अहं निरूद्धो रोधेन निरोधपदवीं गतः ॥
निरूद्धानां तु रोधाय निरोधं वर्णयामि ते ॥ ९ ॥

અર્થ—(મહા પ્રભુજી કહે છે) શ્રી પ્રભુએ મારો નિરોધમાં સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી સર્વ ઇન્દ્રિયોનો પ્રભુમાં મારો નિરોધ થયો છે. માટે હું જેઓની સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં નિરોધ પામેલી છે. તેઓને પ્રભુમાં દ્રઢ નિરોધ થાય તેટલા સારૂં હું નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું.

વિવેચન—જેમના ઉપર પ્રભુની પૂર્ણ કૃપા હોય છે. તેની સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાંજ રોકાઈ જાય છે. કાંન, આંખ, હાથ, નાસિકા ચિત્ત વિગેરે સર્વે પ્રભુમાંજ પરોવાઇને રહ્યું હોય છે. પ્રભુ શીવાય ઇતર ભાન હોતું નથી. મહાપ્રભુજી કહે છે કે ભગવાને કૃપાથી મારો નિરોધ કરેલો છે. તેથી તેમની આજ્ઞાથી આધુનિક પોતાના સેવકોનો નિરોધ પ્રભુમાં થાય તેટલા સારૂં હું નિરોધનું વર્ણન કરૂં છું. માટે મારા કહ્યા પ્રમાણે વર્તશે તો સર્વ રીતે સિદ્ધિ થશે. એવું સૂચવે છે. આ નિરોધલક્ષણ કોઇ ભાગ્યશાળીને ઉદ્દેશીને કહે છે. કે પ્રભુએ મારો નિરોધ કર્યો છે. તેથીજ હું આ નિરોધવર્ણન કરી શકું છું. બીજાથી આ નિરોધનું વર્ણન કરી શકાવું બહુંજ મુસ્કેલ છે. માટે ભગવદીયોએ આ મહાપ્રભુના વચન ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી તેજ પ્રમાણે વર્તવું કે જેથી પ્રભુ સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ પોતામાં કરે.

હવે નિરોધ કરવા સારૂં શું કર્તવ્ય છે? તેનું વર્ણન કરે છે.

मूलम्—तस्मात् सर्वं परित्यज्य निरुद्धैः सर्वदा गुणाः ॥
सदानंदपरैर्गेयाः सच्चिदानन्दता ततः ॥ १० ॥

અર્થ—માટે પ્રભુમાં નિરોધ પામેલા ભકતોએ વાસના સાથે અહંતા મમતાની સર્વ વસ્તુઓ ત્યાગ કરીને સદાનન્દ શ્રીકૃષ્ણને પરાયણ થઇને પ્રભુના ગુણોનું હંમેશાં ગાન કરવું, અથવા નિરોધ પામેલા ભગવાનના ભકતો સાથે ગુણગાન કરવું, કે જેનાથી સચ્ચિદાનંદપણું થાય છે.

વિવેચન—જેમણે ભગવાનને નિવેદન કરી સર્વરીતે પ્રભુનુંજ શરણ સિદ્ધ કર્યું છે. તેવાઓએ વાસનાને ઉત્પન્ન કરનારા અને અહંતામમતાવાળા સર્વ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને ભગવાનના સંબંધની અભિલાષા પૂર્વક પૂર્ણભાવથી હમેશાં પ્રભુનું ગુણગાન કરવું, એ સેવકનો મુખ્ય ધર્મ છે. હવે ગુણગાન કેવા કરવા તેનું સ્વરૂપ બતાવે છે. ભગવાન્ સાક્ષાત્ રસાત્મક પુરૂષોત્તમ સચ્ચિદાનન્દ રૂપ છે. તેમની રસાત્મક રાસાદિ જે પુષ્ટિલીલાઓનું વર્ણન કર્યું છે. તે લીલારૂપી ગુણોનું વિરહ દુઃખ પૂર્વક ગાન કરવું, વળી આ શ્લોકમાંથી એવો પણ અર્થ નીકળી શકે છે કે પોતે એકલા ગુણગાન કરવા સારૂં અસમર્થ હોય તો પ્રભુમાં જેમનો નિરોધ થયો છે. અને સંસારના અહંતામમતાના પદાર્થોનો જેમણે ત્યાગ કર્યો છે એવા ભગવદીયો સાથે ગુણગાન કરવું. પરંતુ બીજા જલભેદમાં બતાવ્યા પ્રમાણે "वेश्यादि सहिता मत्ता गायका गर्तसंज्ञिताः" વેશ્યા વિગેરે સ્વચ્છંદ ચારી સ્ત્રીઓમાં આસક્ત થઇ રહેલા ગાયકો ખાડાના જલ જેવા નકામા છે.

વિગેરે કહેલાં લક્ષણોને તપાસીને સંગ કરવો. નહિ તો પોતાના ભાવ-નો નાશ કરે છે, આ ગુણગાન હમેશાં કરવું ક્ષણવાર પણ બંધ ન રહેવું, એવું બતાવવા સારૂં શ્લોકમાં **સર્વદા** (હંમેશાં) એવું પદ મુકયું છે. આવી રીતે હંમેશાં ગુણગાન કરેતો સચ્ચિદાનન્દરૂપ થાય છે. કે જેના આનન્દ આગળ જ્ઞાનીનો આનન્દ પણ અલ્પ છે. ॥૧૦॥

અહીંઆં નિરોધમાં સર્વત્યાગ કરી ગુણગાન કરવાની આજ્ઞા કરી, પરંતુ સાધનમાં નિષ્ઠાવાળાને આજ્ઞા કરી તેનું શું કારણ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्–हरिणा ये विनिर्मुक्तास्ते मग्ना भवसागरे ।
ये निरुद्धास्त एवात्र मोदमायान्त्यहर्निशम् ॥ ११ ॥

અર્થ— પ્રભુએ જેમને છોડી દીધા છે તેઓ સંસારસાગરમાં ડુબેલા છે. એમ જાણવું, (તેમનો ઉદ્ધાર નથી) જેઓનો નિરોધ એટલે પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કર્યો છે. તેઓ રાત્રિદિવસ પ્રભુના આનન્દને પ્રાપ્ત થાય છે.

વિવેચન—સર્વ દુઃખને હરનાર તે હરિ કહેવાય. જે આસુરી જીવોનો ભગવાનને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા નથી. અને જન્મમરણ તેમ સંસારી દુઃખમાંથી છોડાવવા ઇચ્છા નથી. તેમનો ભગવાન્ ત્યાગ કરે છે. તેથી આપણને તે ભગવાનથી વિમુખ છે. એવું માલૂમ પડે છે. અને તેઓ આ સંસારીક પદાર્થોમાંજ આસક્તિવાળા હોય છે. અને બીજી આ કલિયુગમાં કાંઇપણ ઉપયોગમાં ન આવે એવા સાધનમાં પડેલા હોય છે, એવાને પણ ભગવાનનો પૂર્ણાનન્દ મળતો નથી.–અને જેને આનંદોનું દાન કરવાની ઇચ્છા હોય છે, તેઓની ઇન્દ્રિયો સર્વ પ્રભુમાં નિરોધ થએલી હોય છે. તેમને ભાવરૂપ એકજ સાધન હોય

છે, બીજું સાધન હોતુંજ નથી, તેમને બહાર અને ભીતર હર્ષથી પૂર્ણ કરી આનંદ સમુદ્રમાં મગ્ન કરે છે. રાત્રિદિવસ ક્ષણમાત્ર પણ તેઓને આનંદનો છેદ થતો નથી. આ પ્રમાણેનો જે પુષ્ટિમાર્ગીય ભક્તે મેળવેલો આનંદ સાધનમાં નિષ્ઠાવાળાથી મેળવી શકાય એવો નથી.॥૧૧॥

ઉપર કહી ગયા કે ભક્તિમાર્ગીય ભક્તે સંસારમાં આસક્ત થવું નહિ. ઇન્દ્રિયોના વિષયોનું સ્મરણ કરવું નહિ. ત્યારે નિરોધ થાય છે. પરંતુ આ પ્રમાણે ત્યાગ કરવો બહુજ દુર્લભ છે, એકદમ બની શકે એવો નથી ત્યારે ગુણગાન શી રીતે બની શકશે? અને ગુણગાન નહિ થાય તો નિરોધ શી રીતે થશે? આવી શંકા કરે તો તેનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—संसारावेशदुष्टानामिन्द्रियाणां हिताय वै।
कृष्णस्य सर्ववस्तुनि भूम्न ईशस्य योजयेत् ॥ १२ ॥

અર્થ—અહંતા મમતાત્મક સંસારના આવેશથી દુષ્ટ થએલી ઇન્દ્રિયોના હિતને સારૂં સર્વાત્મભાવથી સર્વ ઠેકાણે રહેલા એવા જગતના અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણનાજ આ સર્વ પદાર્થો છે, એવું સમજી ઇન્દ્રિયોને મમતા ઉત્પન્ન કરનારા સર્વ પદાર્થો પ્રભુમાં યોજવા. એટલે ઇન્દ્રિયો પણ પ્રભુમાં જોડાશે.

વિવેચન—જેને નિરોધનું સુખ આપવાની ઇચ્છા હોવાથી જેનો પુષ્ટિમાર્ગમાં અંગીકાર કર્યો છે. એવા જીવોને બીજા સાધનોમાં મન ખેંચાતું નથી. અને જેવો ભગવાનના સ્વરૂપમાં સ્નેહ હોય છે તેવો ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં હોતો નથી. તેમ છતાં ઇન્દ્રિયો સંસારના આવેશમાં આવી દુષ્ટ થાય તો તે ઇન્દ્રિયો સંસારમાંથી ખેંચી પ્રભુમાં

જોડવી આ પ્રમાણે પ્રભુમાં ઇન્દ્રિયો જોડાય ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોનું સાર્થક થાય છે. ભાગવતમાં પણ કહ્યું છે કે. જેની જીભ પ્રભુના ગુણગાન કરતી નથી તે જીભ દેડકાની જીભ જેવી જાણવી. જેના હાથ પ્રભુની સેવામાં ઉપયોગી નથી આવતા તે મડદા બરોબર છે. આવી રીતે વર્ણન કરેલું છે. માટે સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં જોડવી. વળી બીજા જ્ઞાનમાર્ગમાં તો ઇન્દ્રિયો તથા તેના વિષયો અને મમતાઉત્પન કરનારી વસ્તુઓ આમ બધુ પણ ત્યાગ કરવાનું કહ્યું છે. તેથી તેવો ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ થઇ શકતો નથી. અને આ માર્ગમાતો ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ કરવો પડતો નથી. પરંતુ ઇન્દ્રિયો જે સંસારના આવેશમાં લાગેલી હોય ત્યાથી ખેચી પ્રભુમાં જોડવાની છે. અને તેથીજ સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રભુનો આનંદ થાય છે. માટે ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ કર્યા કરતાં ઇન્દ્રિયોને વિષયમાંથી ખેંચી પ્રભુમાં જોડવામાં બહુ મહેનત નથી. જ્ઞાનમાર્ગીયો જે ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ કરી આનંન્દનો અનુભવ કરવાનું કહે છે તેતો વાતો માત્રજ છે. કારણ ઇન્દ્રિયોનો ત્યાગ કરે ત્યારે આનન્દનો અનુભવ શાનાથી થાય ? માટે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં આ માર્ગમાં અલૌકિક ઇન્દ્રિયોથી પ્રભુના ભજનાનન્દનો અનુભવ કરવો એજ યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે સર્વ પ્રભુમાં યોજ્યા પછી જ્યાં સુધી પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય ત્યાં સુધી ગુણગાનમાં આસક્ત રહેવું. એમ કરતે કરતે પ્રભુમાં આસકત થાય છે. અને નિરોધ થાય છે.

પ્રભુના ગુણગાન કરનારા તે સંસારનો ભય અને ભગવાનના વિરહનો કલેશ થતો નથી, એમ કહે છે.

मूलम्—गुणेष्वाविष्टचेतानां सर्वदामुरवैरिणः ।
संसारविरहक्लेशौ न स्यातां हरिवत् सुखम् ॥ ११ ॥

અર્થઃ—નિરંતર મુરદૈત્યના વેરી એવા શ્રીકૃષ્ણના ગુણોમાં જેમનું ચિત્ત પ્રવિષ્ટ થયું છે, તેઓને અહંતા મમાત્મક સંસાર કે ભગવતના વિરહનો કલેશ થતો નથી. પણ ભગવાનની માફક તેને સુખ થાય છે.

વિવેચન—પ્રભુમાં ચિત્ત આસક્ત કરી ગુણગાન કરે તો તેનું ચિત્ત ભગવાનમાંજ આવિષ્ટ થાય છે. તેથી તેને સંસાર ત્યાગ કરવામાં કંઇ પણ કલેશ થતો નથી, કેમકે ગુણગાનમાંજ ચિત્તનો આવેશ હોવાથી વિષય વિગેરેનો અધ્યાસ થતો નથી. અને ત્યાગ કર્યાનો કલેશ પણ થતો નથી. આ પ્રમાણે વેણુગીતની સુબોધીનીજીમાં અને ગીતામાં પણ કહ્યું છે કે જાગ્રત અને સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ પ્રભુની લીલા દેખતાં હતાં. માટે વિષયથી ઉત્પન્ન થએલું સુખ તે દુઃખને ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. અને ભોગમાં આસક્તિ કરનારૂં છે. પરંતુ ભગવાનમાં જે ચિત્ત આસક્ત થયું હોય તે ચિત્ત સઘળા સુખ અને પૂર્ણાનન્દને ઉત્પન્ન કરે છે. અને સંસાર ને નિવૃત્તિ કરી લીલા સ્વાદ કરાવે છે, માટે સર્વ દુઃખને હરનાર પ્રભુને શરણે જઇને સંસારમાંથી આસક્તિ છોડવી એજ સૂચના કરે છે.

જયારે ઉપર કહેલી સર્વ આસક્તિ નાશ પામતાં પ્રભુમાં પ્રેમ થાય છે, ત્યારે જે ફલ મળે એ આ નીચે શ્લોકથી કહે છે.

મૂલમ્—तदाभवेत् दयालुत्वमन्यथा क्रूरता मता ।
बाधशंकापि नास्त्यत्र तदध्यासोऽपि सिद्धयति ॥१४॥

અર્થઃ—એવી રીતે ગુણગાન જયારે સિદ્ધ થાય ત્યારે પ્રભુનું દયાળુ,,પણું સમજવું. અને આવી રીતે ગુણગાન

સિદ્ધ ન થાય તો પ્રભુનો મારા ઉપર કોપ છે, એમ સમજવું. અહીંઆં ગુણુગાનમાં બાધ થવાની શંકા પણુ ન કરવી. જેવો સંસારના વિષયમાં અધ્યાસ હતો તે છૂટી પ્રભુમાં અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે.

વિવેચન—જ્યારે સંસારનો આવેશ છૂટી પ્રભુમાં આસક્તિ થાય છે, ત્યારે એમ સમજવું કે પ્રભુ એ મારા ઉપર કૃપા કરી છે. પરંતુ સંસારમાં આવેશ થાય તો તેના ઉપર ભગવાન ક્રોધ દૃષ્ટિથી જુએ છે, તેનો સ્વીકારતો ક્યાંથીજ કરે! જે જીવ પ્રભુને શરણે જઈને સેવા કીર્તનમાં તત્પર રહ્યો હોય, તે જ ભગવાનને વહાલો લાગે છે. અને જ્યાં સુધી ચતુઃશ્લોકીના પહેલા શ્લોકમાં કહેવા મુજબ સેવારૂપી સ્વધર્મમાં જોડાય નહિ, ત્યારે ભગવાન તેના ઉપર અપ્રસન્ન થાય છે. એવું "ક્રૂરતા" શબ્દથી સૂચવે છે. માટે શ્રીકૃષ્ણુ મારા સ્વામી છે, તેમની મારે સેવા કરવાની છે એવું સમજી સેવામાં પ્રવત્ત થનાર ભકતો ભગવાનને વહાલા છે. ગીતાજીમાં પણુ તેવા ભક્તને પ્રિય ગણેલો છે.

ગુણુગાન કરનારાને ગુણુગાનમાં કોઈ પણુ પ્રકારનો બાધ થતો નથી, સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં જોડાઇ ગયા પછી તેના ભાવને **हरिस्त्वत्र न शक्नोति कर्तुं बाधां कुतोपरे** ॥ સંન્યાસ નિ૰ હરિપોતે પણુ આ ભકતોના ભાવને બાધ કરતા નથી તો બીજા તો ક્યાંથી કરી શકે? જ્ઞાનવાળાને મોહકરવા માયા સમર્થ છે, પરંતુ ભગવાનમાં જેનું ચિત્ત ચયું છે, તેને ભગવાનની માયા કોઈ પણુ પ્રકારે બાધ કરી શકતા નથી. કેમ જ્ઞાનસંપાદન કરનારાને અભિમાન થવા સંભવ રહે છે. ભક્ત તો વિરહ વિકલ અને દીન બની ગયેલો હોય તો ત્યાં અભિમાન રહેતું નથી. આપ્રમાણે ભક્તનો સંસારમાંથી અધ્યાસ છૂટી પ્રભુમાં અધ્યાસ સિદ્ધ થાય છે. અને પૂર્વનો સ્વભાવ પલટાઇ જાય છે. ॥૧૪॥

વૈરાગ્ય વગર પહેલાં કહેલો અધ્યાસ કેવી રીતે નિવૃત્ત થશે ? એવી શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—भगवद्धर्मसामर्थ्यात् विरागो विषये स्थिरः ॥
गुणैर्हरेः सुखस्पर्शान्न दुःखं भाति कर्हिचित् ॥ १५ ॥

અર્થ—ભગવાનના ધર્મોના બળથી વિષયોમાં દૃઢ વૈરાગ્ય થાય છે. અને જો પ્રભુના ગુણગાનરૂપ સાધનોવડે સુખનો સ્પર્શ થવાથી દુઃખનું તો ભાન પણ રહેતું નથી.

વિવેચન—ભગવાન જેમ ષટ્ગુણયુક્ત અને અલૌકિક, રસાત્મક ને આનંદવાળા છે. તેવી રીતે તેમના ધર્મો પણ અલૌકિક રસાત્મક ષટ્ ગુણ યુકતને આનંદવાળા છે તેથી તેમનો પ્રભાવ એવો છે કે ગુણગાન દ્વારા હૃદયમાં પ્રવેશ કરે કે પ્રાકૃત વિષયમાંથી આસક્તિ છોડાવી તેમાં વૈરાગ્ય કરાવે છે. એટલુંજ નહિ પણ પરમકાષપન્ન અલૌકિક આનન્દવાળા શાક્ષાત્ પ્રભુમાં નિરૂપાધિ સ્નેહ થાય છે. રાસ પંચાધ્યાપિમાં કહ્યું છે કે જ્યારે ભગવાને ગોપીજનોને કહ્યું કે તમે તમારે ઘેર પાછાં જાઓ ? તમારા પતિની સેવા કરો ? આવું વચન સાંભળી ગોપીજનોએ જવાબ આપ્યો કે **संत्यज्य सर्वविषयान्तव पादमूलं प्राप्ताः** અમે સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરીને તમારા ચરણમાં શરણે આવેલા છીએ વિષયની ઇચ્છા અમારી નિવૃત્ત થઇ ગઇ છે." આ પ્રમાણે તેમનું ચિત્ત ભગવાનમાં હોવાથી લૌકિક વિષય વાસના નાશ પામી હતી. આ પ્રમાણે પ્રભુના ગુણગાનથી સુખનો સ્પર્શ થાય ત્યાં આગળ દુઃખનું ભાન રહેતું નથી. કારણ કે ભક્તનો પ્રભુમાં ગુણગાનથી નિરોધ થઇ જાય છે. તેથી લૌકિક દુઃખ ક્યાંથી આવે? ॥૧૫॥

હવે ગુણગાનની વાતનો ઉપસંહાર કહે છે.

मूलम्--एवं ज्ञात्वा ज्ञानमार्गादुत्कर्षो गुणवर्णने ।
अमत्सरैरलुब्धैश्च वर्णनीयाः सदागुणाः ॥ १५ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ગુણગાનમાં મોટાઈ રહેલી છે એમ જાણી મત્સર અને લોભ રહિત થઇને હંમેશાં શ્રીહરિના ગુણનું વર્ણન કરવું.

વિવેચન—જ્ઞાનમાર્ગમાં પ્રથમ કર્મવડે ચિત્ત શુદ્ધિ થાય ત્યારબાદ વેદાન્તજ્ઞાન પણ યથાસ્થિત નિયમસર મેળવે અને તેમાં પણ તીવ્ર વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે જ્ઞાનસિદ્ધ થાય છે અને અક્ષરમાં લય છે એવા કષ્ટે બની શકે એવા જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં નિઃસાધન જેમાં કોઇ પણ સાધનની જરૂર નથી એવું ભક્તિમાર્ગીય ગુણગાનજ સર્વ રીતે શ્રેષ્ઠ છે કે જેથી સાક્ષાત્ પૂર્ણાનન્દ શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થાય છે અને સંસાર આસક્તિ સ્વાભાવિકજ નાશ પામે છે. માટે ગુણગાન કરવાં અને તેમાં પ્રતિબંધ કરનારા બે દોષોનો ત્યાગ કરવો–૧ બીજાની ચડતી–મોટાઇ સહન ન કરી ઇર્ષ્યા કરવી, એ માત્સર્ય કહેવાય ૨ લોભ વૃત્તિ. આ બેથી ગુણગાનમાં રોકાણ થાય છે. માટે તે તજવા. માત્સર્યથી મોટા પુરૂષોનો સંગ થતો અટકે છે. અને લોભમાં ધન, દ્રવ્યને એકઠા કરવામાં ચિત્ત જોડાય તો ભગવાનનો આવેશ થતો અટકે છે. માટે બન્ને તજવા ॥ ૧૫ ॥

શંકા—સિદ્ધાન્તમાં એવું છે કે, પ્રભુનાં મુખ દર્શન કરવાથી ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. અને ત્યારબાદ સ્વરૂપ સેવા કરવાનો નિશ્ચય થાય છે. ત્યારે તમે ગુણગાનનેજ મુખ્ય પદ કેમ આપો છો? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—हरिमूर्तिःसदाध्येया संकल्पादपि तत्र हि ।
दर्शनं स्पर्शनं स्पष्टं तथा कृतिगती सदा ॥ १७ ॥
" श्रवणं कीर्तनं स्पष्टं पुत्रे कृष्णप्रिये रतिः ॥
वायोर्मलांशत्यागेन शेषंभागं तनौ नयेत् ॥ १८ ॥

અર્થઃ—નાના પ્રકારના મનોરથ કરીને પ્રભુના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું. તેમ કરવાથી (ભાવાત્મક પ્રભુ બહાર ભાવનામાં પ્રગટ થઇને) દર્શન અને સ્પર્શ કરાવે છે. અને (ભકતોને અનુભવ થએલી એવી) ક્રિયા કે પ્રભુસાથે જવું, પ્રભુ સાથે વાતચીત કરવી, શ્રવણ કીર્તન વિગેરે સર્વ સિદ્ધ થાય છે. આવા ભગવાનના વહાલા ભક્ત ઉપર મોટા ભગવદીયો પણ પુત્ર બરોબર પ્રીતિ રાખે છે. અને (શરીરમાં રહેલો) વાયુ જેમ ખાધેલી વસ્તુના મલને બહાર કાઢી બાકી રહેલા ઉત્તમ પદાર્થને શરીરમાં જાડી દે છે. (તેવી રીતે નિરોધવાળો ભક્ત શુદ્ધ હોઇ સર્વ ઇન્દ્રિયો પ્રભુમાં રોકી દે છે).

વિવેચન—પ્રભુને ઉદ્ધાર કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે સાધન મર્યાદામાં સર્વનો અંગીકાર કરે છે. આ સાધનમર્યાદામાં અંગીકાર કરાવેલાને તનુજા અને વિતજા સેવા કરવાની જરૂર છે અને માનસી ફલરૂપ છે. હવે આમાં પણ જેમનો પુષ્ટિમાર્ગમાં નિઃસાધનપણાથી સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છા છે તેમનો અંગીકાર કરતાંજ પ્રભુમાં, અત્યંત પ્રેમ થઇ જાય છે. અને ભગવાનના સ્વરૂપની અભિલાષા થઇ જાયે છે પ્રભુની સાથે વાતચિતો કરવાની બોલવાના મનોરથ

થઇ જાય છે. આ પ્રમાણેના મનમાં મનોરથો કરતે કરતે મન પણ ભગવાનમાંજ સ્થિર થઇ જાય છે. ત્યારે સમજવું કે માનસીસેવા સિદ્ધ થઇ છે. હવે પછી ઉપર કહેલી સાધન સેવા કરવાની આ ભક્તને જરૂર રહેતી નથી પરંતુ તેને ભાવ દૃઢ કરવા સારૂં ગુણગાન કરવાની આજ્ઞા કરી છે. જુઓ ભાગવત " દાખલા તરીખે કુમારિકાઓને જ્યારે ભગવાનમાં પૂર્ણ ભાવ રૂપ થયો ત્યારે કુમારિકાઓ સાધન સર્વ પૂજા વિગેરે છોડીને ગુણગાન કરવામાંજ મંડી પડ્યાં હતાં.

(પરંતુ *સાધનમાર્ગમાંબ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી સાધનરૂપ તનુજા અને વિત્તજા સેવા કરે ત્યારબાદ સ્નેહ થાય અને ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે આ ઉત્પન્ન થએલા ભાવને દૃઢ કરવા સારૂ ગુણગાન કરવાની ખાસ જરૂર છે આ પ્રમાણે ગુણગાન કરતા કરતાં પ્રભુમાં આસક્તિ થાય અને આસક્તિ થયા પછી પ્રભુમાં વ્યસન સુધીની અવસ્થા આવે એટલે તેને ઘર ત્યાગ કરવાની જરૂર છે. ભક્તિ વિર્ધિનીમાં કહ્યું છે કે **तादृशस्यापि सततं गृहस्थानं विनाशकं ! त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थैकमानसः ॥** દા. જે ભક્તનેભ ગવાનમાં વ્યસન સુધીની અવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ છે તેવા ભક્તને ઘરમાં રહેવાથી તેના ભાવને નુકશાન આવે છે. માટે તેનો ત્યાગ કરીને પ્રભુમાં જ મન રાખીને ભાવને દૃઢ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. આપ્રમાણે કરતાં ભાવ દૃઢ થયા પછી પ્રભુના પ્રગટ દર્શનની અભિલાષા થાય છે. ત્યારે વિરહભાવ ઉત્પન્ન

---

* આ સાધનમાર્ગ શબ્દથી બીજા પૂજામાર્ગ કે જ્ઞાનમાર્ગ વિગેરે કંઇ પણ સમજવાના નથી પરંતુ બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી તનુજા અને વિત્તજા રૂપી સાધન સેવાઓ કરવી પડે છે. તેજ સાધનાવસ્થા શબ્દથી સાધનમાર્ગ કહેલા છે.

થાય છે. આ વિરહથી અત્યંત દુઃખ થાય છે. તે દુઃખને સહન કરવા સારૂં ગુણગાન કરવાની ખાસ જરૂર છે.

આ પ્રમાણે વિરહદુઃખ સુધીની અવસ્થાથી પુષ્ટિમાર્ગ (કૃપામાર્ગ)માં અંગીકાર થયો એમ કહી શકાય. કેમકે પ્રભુવિરહ એ ભગવાનની પૂર્ણકૃપા શીવાય કદાપિ ઉત્પન્ન થતોજ નથી. આ વાત સંન્યાસનિર્ણયમાં વિશેષ વર્ણનથી કરી છે. વિરહભાવથી પ્રભુ સાથે બોલવાનો મનોરથ પ્રભુસાથે ગમન કરવાનો, પ્રભુ સાથે ક્રીડા કરવાનો પ્રભુ સાથેજ સર્વવ્યવહાર કરવાનો મનોરથ કરીને પ્રભુના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું, ધ્યાન જે લીલાવાળા સ્વરૂપમાં વિશેષ પ્રેમ હોય તેનું ધ્યાન કરવું. આ પ્રમાણે ધ્યાન કરતાં બહુજ વિરહ દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે તે વિરહ દુઃખસહન કરવા સારૂં, અને ભાવદૃઢ થવા ગુણગાન કરવાની જરૂર છે.

શંકા—પ્રભુના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું એવું જે કહ્યું તે જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ છે. ત્યારે આપણા ભક્તિમાર્ગમાં જે ધ્યાન થાય છે તેમાં વિશેષ શું છે ?

સમાધાન—ભકિતમાર્ગમાં તો ઉપર કહી ગયા કે વિરહવાળા ભક્તને ભગવાનની સાથે બોલવા (આલાપ) વિગેરે મનોરથો થાય છે. ત્યારે ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે. અર્થાત્ સમજવાનું કે આ વિરહદશાએ તો ફલરૂપ અવસ્થા છે અને તેમાં ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે. અને આનાથીજ ભગવાનની સાથે:સ્પર્શ—દર્શન—વાતચિત વિગેરે સર્વ ઉત્તમ લીલાસ્વાદરૂપી ફલ મળે છે. **જ્ઞાનમાર્ગમાં** તો ધ્યાન ફલાવસ્થામાં નથી, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમને ઉપર કહેલું ભગવાનની સાથે બોલવું રમણ કરવું, દર્શન કરવું, વિગેરે લીલાસ્વાદનો કે કણાનો પણ અનુભવ થતોજ નથી. આપણે સંન્યાસ નિર્ણયમાં પણ કહી ગયા કે જ્ઞાનીનો અક્ષરબ્રહ્મમાંલયજ થાય છે તેમને લીલામૃતનું પાન થતું

જ નથી. માટે ભક્તિમાર્ગીય ધ્યાન સર્વ કરતાં અધિક અને સર્વથી ઉત્તમ છે.

જો કે એક એવો નિયમ છે કે, ભગવાનની કૃપા તો મોટા પુરૂષો ભગવદીયો કૃપા કરે ત્યારેજ થાય છે. ત્યાર વિના થતી નથી આ નિયમને અનુસરીને સોળમા શ્લોકમાં કહેવા મુજબ પૂર્ણ ભાવવાળા જે ઉત્તમ ભગવદીયો છે તે ભગવદીયો ભગવનના વહાલા વિરહીભકત ઉપર પુત્ર બરોબર પ્રેમ રાખે છે. અને આ ભક્ત ઉપર કૃપા કરીને ભાવનું દાન આપે છે. આ પ્રમાણે તે ગોપીજનો જેમ ભાવ આપનારી હોવાથી સંન્યાસ નિર્ણયમાં ગુરૂ તરીખે કહેલા છે. તેવી રીતે આ ભગવદીયો તે વિરહી ભક્તને ભાવ આપનારી હોવાથી ગુરૂ રૂપે છે. તેથી પુત્ર જેવો ભાવ રાખે એ સ્વાભાવિકજ છે. અને જેમ પુત્રને દુઃખ દેખતાં તેના દુઃખની નિવૃત્તિ કરે છે તેવી રીતે આ પણ તેના દુઃખની નિવૃત્તિ કરવા તૈયાર થાય છે. આ ઉપરથી સૂચના થાય છે કે, જે પૂર્ણ ભાવવાળા ભગવદીયો ભગવાનના ભાવનું દાન કરનારા હોય તેમને માતાપિતા સમાન માનવા જોઇએ.

હવે એક ગૂઢ વિચારથી અનુમાન એવું થાય છે કે ભગવાન જેવી રીતે મહા પ્રભુજીને વિષે વિલાસ આનંદ. કે પ્રીતિવાળા થાય છે, અને શ્રીસ્વામિનીજીનું પ્રિયપણું મહાપ્રભુજી ઉપર રાખે છે તેવી રીતે બીજા કોઇ ઉપર નથી. માટે શ્રીમહાપ્રભુજીનું ભાવ મધ્યપાતિપણું સર્વથી ઉત્તમ છે, એ વાત સ્પષ્ટ છે. માટે મહાપ્રભુજીનો એવો અભિપ્રાય છે કે. "હું પ્રભુને પ્રિય છું. અને પુત્ર ઉપર જેવી પ્રીતિ છે, તેવી વ્રજભક્તાની મારા ઉપર પ્રીતિ છે" આ ઉપરથી તેમના અન્તર્ગતપણું હોવાથી હાલના જીવોને શ્રીમહાપ્રભુ-

જીની કૃપાથીજ પ્રભુનું પ્રિયપણું થશે, એવો સારાંશ નિકળે છે. આ પ્રમાણે શ્રી મહાપ્રભુજી કૃપાથી જે ભાવ થાય છે. તે ભાવ જેમ વાયુ ભોજન કરેલા પદાર્થના મલને બહાર કાઢી નાંખી, શુદ્ધ કરી બાકીના ચોખ્ખા રહેલા પદાર્થોને શરીરની અંદર મેળવી દે છે. તેવી રીતે મહાપ્રભુજીની કૃપાથી થએલો ભાવ તે સમગ્ર પ્રાકૃત અંશોને દૂર કરીને અલૌકિક સાક્ષાત ભગવદાત્મક વિષયોમાં ઇન્દ્રિયોને જોડાઇ દે છે. અને નિરોધ કરાવે છે. માટે આ ગુઢ રહસ્યથી સમજવાનું કે શ્રી પ્રભુને વહાલા શ્રી મહાપ્રભુજીને શરણે જઇ તેમની કૃપા મેળવવી કે જેથી પ્રભુમાં આપણી સર્વ ઇન્દ્રિયો જોડાય. અને તેવો નિરોધ થાય. માટે શ્રીવલ્લભકૃપા મેળવવી એજ મહાન્ કર્તવ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

શંકા—ઇન્દ્રિયોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે પોતાના કાર્યમાં પોતાની મેળેજ જોડાઈ જાય છે. ત્યારે તે ઇન્દ્રિયોનો ભાવ પ્રભુમાં શી રીતે જોડાય ? આ શંકાનું સમાધાન કરે છે.

मूलम्—यस्य वा भगवत्कार्यं यदास्पष्टं न दृश्यते ।
तदा विनिग्रहस्तस्य कर्तव्य इति निश्चयः ॥ १९ ॥

અર્થ—જે જે ઇન્દ્રિયથી ભગવત્કાર્ય સ્પષ્ટ જુદા જોવામાં ન આવે તે તે ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી (કબજે રાખી) પ્રભુમાં જોડવી. એવો નિશ્ચય છે.

વિવેચન—ગીતાજીમાં અર્જુને કહ્યું છે. ઇન્દ્રિયોના અધિપતિ એવા મનને કબજે કરવું, એ વાયુની માફક બહુ મુશ્કેલ છે. તેના જવાબમાં ભગવાને કહ્યું કે–પ્રભુમાં તે તે ઇન્દ્રિયો યોજવી અને મનને પણ ભગવાનમાં યોજવું, તેમ આ સર્વ ભગવાનનું છે તેમાં મારે

અહંતા મમતા કરવા યોગ્ય નથી. એવું સમજી તેમાં વેરાગ્ય લાવવો અને ભગવાનના ગુણુગાનમાં તત્પર રહી લૌકિક સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરવો, આ પ્રમાણે ગુણુગાન કરવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો ભગવાનમાં યોજાશે. ॥૧૯॥

માટે ગુણુગાન એજ સર્વથી ઉત્તમ છે એવું બતાવી ઉપસંહાર કરે છે.

मूलम्—नातः परतरो मन्त्रो नातः परतरस्तवः ।

नातः परतरा विद्या तीर्थं नातः परात्परं ॥ २० ॥

અર્થ—માટે ગુણુગાનથી બીજો શ્રેષ્ઠ મંત્ર નથી. ગુણુગાનથી બીજું શ્રેષ્ટસ્તોત્રથી. ગુણુગાનથી બીજું શ્રેષ્ટ વિદ્યાથી, તથા ગુણુગાનથી શ્રેષ્ટ બીજાં તીર્થ નથી. માટે ગુણુગાનજ સર્વથી શ્રેષ્ટ છે.

વિવેચન—મંત્ર વિગેરે જે ઉપર બતાવ્યાં છે. તે સઘળાં લૌકિક ફ્લને આપનારાં છે ગુણુગાનની માફક શ્રીકૃષ્ણુના અલૌકિક સર્વથી વિલક્ષણુ લીલામૃતનો સ્વાદ આપનાર નથી. માટે ગુણુગાનજ સર્વ રીતે શ્રેષ્ટપદ ધરાવે છે કે જે ગુણુગાનથી પ્રભુમાં સર્વ ઇન્દ્રિયોનો નિરોધ થઇ જાય છે અને પ્રભુનીજ માનસીસેવા પ્રાપ્ત થાય છે ગુણુગાનથીજ સર્વ વાત સિદ્ધ થાય છે. માટે જલભેદમાં બતાવેલા ઉત્તમ ભગવદીયો સાથે સંગ કરી પ્રભુનું ગુણુગાન કરવું એજ સર્વ રીતે ઉત્તમ છે.

इति श्रीमदाचार्यविरचितम् निरोधलक्षणम् समाप्तिमगमत्

नमः श्रीकृष्णाय

"શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ રચેલો"

" सेवाफलग्रंथ. "



આ સેવાફલગ્રંથ ઉપર શ્રીમહાપ્રભુજીએ સેવાફલ વિવરણ નામનું સાહિત્ય કર્યું છે. તેના આશયો આ ટીકાના વિવેચનમાં બતાવવામાં આવ્યા છે સિદ્ધાન્તમુક્તાવલીમાં શ્રીમહાપ્રભુજીએ સેવા ત્રણ પ્રકારની કહેલી છે. અને તેમાં માનસી સેવા ઉત્તમ કહી છે. ત્યાં આગળ સેવા શબ્દનું અને સેવાના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કર્યું છે. (માટે ત્યાં આગળ જોવું) આપણા માર્ગમાં જે સેવા સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થરૂપ છે તે સેવાનું નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે.—શંકા, જ્યારે સેવાને સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ રૂપ માને છે ત્યારે સેવા શીવાય બીજા ફલની અપેક્ષા રહેતી નથી, ત્યારે આ ગ્રંથમાં સેવાનું ફલ બતાવવાની શી જરૂર છે.? એવી શંકા થાય ત્યાં સમાધાન કરે છે કે, જીવન પર્યંત જે સેવા કરી હોય તે સેવાથી દેહાન્તમાં જે ગતિ થાય તે સેવાનું ફલ છે, આ ગતિરૂપી ફલ બતાવવા ગ્રંથની જરૂર છે વળી આજના સમયમાં સેવારૂપી ભજનમાં જે સર્વોત્તમભાવ થાય છે, અને

આ સર્વોત્તમભાવથી જે ઉત્તમોત્તમ ભજનાનન્દરૂપી ફ્લ મળે છે તે ભજનાનન્દ ફ્લ કંઇ સેવાથી જૂદો નથી. માટે સ્વતંત્ર પુરૂષાર્થ રૂપ સેવાથી (ભજન) નું ફ્લ ભજનાનન્દજ છે બીજું છેજ નહિ. કારણ કે **मरणे या मतिः सा गतिः** મરણમાં જેમતિ તે જગતિ છે. માટે સેવા (ભજન)નું ફળ ભજનાનન્દજ છે. બીજું કંઇ પણ છેજ નહિ. એવું આ શ્લોકથી બતાવે છે.

मूलम्—यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ॥
अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्धयेन्मनोरथः ॥ १ ॥
फलं वात्यधिकारो वा न कालात्र नियामकः ॥

અર્થ—(શ્રી મહાપ્રભુએ) જેવી સેવા કહી છે તેવી સેવા સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનું ફ્લ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે ભગવાન્ અલૌકિકનું દાન કરે છે જયારે મુખ્ય ફ્લ રૂપ મનોરથ સિદ્ધ થાય છે. ફ્લ સિદ્ધ થવામાં કે અધિકાર સિદ્ધ કરવામાં કંઈ પણ કાલનો નિયમ નથી. અર્થાત્ અમુક વખતમાં થાય એવો નિયમ નથી.

વિવેચન—સેવાફ્લ વિવરણમાં ભગવાન કહે છે કે સેવામાં ત્રણ ફ્લ છે. ૧ અલૌકિક સામર્થ્ય. ૨. સાયુજ્ય, ૩ વૈકુંઠ વિગેરેમાં સેવા પરોગી દેહ. આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનાં ફ્લ મળે છે. શ્રી મહા પ્રભુજી એ જે વ્રજભક્તના જેવા ભાવપૂર્વક ભગવાનની સેવા કરવાની આજ્ઞા કરી છે. તે પ્રમાણે જીવન પર્યંત ભગવાનની સેવા કરવી જોઇએ ત્યારે ફ્લ થાય છે—ભક્તિવર્દ્ધિની ગ્રંથમાં કહ્યું છે. **સેવાયાં યા**

कथायां वा यस्यासक्तिर्दृढा भवेत् ॥ " જીવતા સુધી ભગવાનની સેવામાં કે કથામાં જેમની દ્રઢ આસક્તિ થાય છે. તેઓનો કોઇ દેશમાં કાલમાં નાશ નથી આ પ્રમાણે જીવન પર્યંત તેમને સેવા કરવાની કહી છે. આ પ્રમાણે સેવા કરતાં ત્રણ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહ્યું છે, કેમકે ભક્તિમાર્ગમાં પુષ્ટિ, પ્રવાહ, અને મર્યાદા એવા ત્રણ ભેદથી ભગવાન્ જીવનો અંગીકાર કરે છે. આ અધિકારના નિયમ પ્રમાણે સેવા ત્રણ પ્રકારની છે. અને ફલ પણ ત્રણ પ્રકારનાં કહ્યાં છે તેમાં **પહેલાં પુષ્ટિ સેવકોના ફલ કહે છે;** જે અલૌકિક સામર્થ્ય છે તે કેવલ સર્વાત્મભાવથી પ્રાપ્ત થાય એવો ભજનાનન્દ છે. આભજનાનન્દનો અનુભવ થાય તેજ ઉત્તમોત્તમ ફલ છે, આ ફલ કરોડો સાધન કરો તો પણ મળનાર નથી કેવલ ભગવાનની કૃપાથીજ મળે છે. આ કૃપાથી જે ભક્ત જનાનન્દનો અધિકાર થાય છે, તે અલૌકિક સામર્થ્ય કહેવાય છે. આ ભજનાનન્દરૂપી અલૌકિક સામર્થ્ય વ્રજભક્તને પ્રાપ્ત થયું હતું.

૨ બીજું ફલ સાયુજ્ય કહ્યું છે. મર્યાદામાં જેમનો અંગીકાર કર્યો છે. તેમને પુરૂષોત્તમનું સાયુજ્ય મળે છે. આ પુરૂષોત્તમનુ સાયુજ્ય જ્ઞાનીના અક્ષર બ્રહ્મના સાયુજ્ય કરતાં ઘણે દરજે ઉત્તમ છે. અક્ષર સાયુજ્યતો કેવલ મર્યાદામાં જેમનો સ્વીકાર કર્યો હોય તેઓને છે. પુરૂષોત્તમ સાયુજ્યવાળાને તો સમય આવે બહાર પ્રગટ કરે છે. અને ભજનાનન્દનો અનુભવ પણ કરાવે છે. જેમ અન્તર્ગૃહગતા ગોપીજનોને ભગવાને સાયુજ્યદાન કર્યું હતું–પરંતુ જ્યારે તેઓની સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે ત્યારે તેઓને બહાર પ્રગટ કરી રમણદ્વારા ભજનાનન્દનું દાન કરે છે. અને પુનઃ સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે આ પ્રમાણે પુરૂષોત્તમ સાયુજ્ય જ્ઞાનીના અક્ષર બ્રહ્મના સાયુજ્ય કરતાં ઉત્તમછે.

હવે ત્રીજુ વૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહ વિષે કહે છે, જેના પ્રવાહમાં અંગીકાર કર્યો હોય તેને તેવું ફલ થાય છે. આ અક્ષરાત્મક વ્યાપી વૈકુંઠ કે રમાવૈકુંઠમાં સેવોપયોગી દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ પ્રવાહ **પુષ્ટિપ્રવાહમર્યાદાભેદ**માં જણાવેલા સામાન્ય સૃષ્ટિ પ્રવાહ ન જાણવો. પરંતુ પુષ્ટિમિશ્ર આ પ્રવાહ હોવાથી આવું સેવોપયોગી દેહ રૂપી ઉત્તમ ફલ મળે છે. પરંતુ પુષ્ટિ અને ભગવદિચ્છાથી થાય ત્યારે મર્યાદામાં જે અલૌકિક ભજનાનંદ ફલ મળે છે, તે પ્રવાહમાં મળતું નથી.

ઉપર કહેલા પહેલા ફલ અને અધિકારને મેળવવામાં કાલનો નિયમ નથી કે અમુક વખતેજ પ્રાપ્ત થાય, તેતો કૃપાને આધીનજ છે.

હવે સેવામાં ત્રણ પ્રતિબંધ થાય છે તે ગણાવે છે.

मूलम्—उद्वेगः प्रतिबन्धोः वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

અર્થ—ઉદ્વેગ, અડચણો, અને ભોગ આ ત્રણ સેવામાં બાધક છે.

મહા પ્રભુજીનું વિવરણ.

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्त्तव्यः। भोगो द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्च॥ तत्र लौकिकस्त्याज्यएव । प्रतिबन्धोपि द्विविधः साधारणो भगवत् कृतश्च तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः ॥

વિવેચન—૧ સેવામાં પહેલો બાધ કરનાર ઉદ્વેગ છે— મનમાં જ્યારે ઉદ્વેગ થાય છે ત્યારે સેવામાં ચિત્ત રહેતું નથી. માટે મનમાં ઉદ્વેગ રાખવો નહિ. ઉદ્વેગ રહે તો ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવવા રૂપી માનસી સેવા સિદ્ધ થતી નથી. અને ઉત્તમ ફલ પણ મળતું નથી. માટે ઉદ્વેગ થવામાં જે જે કારણો હોય તે તે કારણોનો ત્યાગ કરવો.

૨ બીજો બાધ કરનાર પ્રતિબંધ (અડચણો) છે તે સામાન્ય અને ભગવાનનો કરેલો સામાન્ય હોય તો તેનો ત્યાગ કરવો. ભગવાન્ સંબંધી હોય તો ત્રીજા શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.

૩ ત્રીજો બાધ કરનાર ભોગ છે.—તે બે પ્રકારનો છે, લૌકિક અને અલૌકિક. લૌકિક સાધારણ ભોગોમાં ચિત્ત પરોવાય તો ભગવાન્માં ચિત્ત રહેતું નથી, સેવા બની શકતી નથી. આ ત્રણ પ્રકારના પ્રતિબંધો (બાધ કરનારા) છે. અલૌકિક ભગવાનથી થએલા હોય તો ત્યાગ થઇ શકતો નથી. પરંતુ લૌકિક સાધારણ હોય તો બુદ્ધિથી ત્યાગ કરી દેવા જોઇએ, એવી આજ્ઞા છે. આ ત્રણે પ્રતિબંધોના કારણરૂપ જે કંઇ હોય તે ત્યાગ કરવું. અર્થાત્ જેનાથી ઉદ્વેગ થતો હોય જેનાથી અડચણો આવતી હોય, જેનાથી લૌકિક ભોગમાં પ્રીતિ થતી હોય તેનો ત્યાગ કરવો.

શંકા—સાધારણ પ્રતિબંધો હોય તો ત્યાગ થઇ શકે પરંતુ વિવાહ વિગેરે લૌકિક કે વેદની આજ્ઞાવાળા પ્રતિબંધો આવી પડે તો શું કરવું ?

સમાધાન—સેવામાં બાધરૂપ આવતા લૌકિક કે વૈદિક ભગવાનથી નહિ થએલા એવા પ્રતિબન્ધો સેવાના બાકીના વખતમાં કરવા. પરંતુ તેમાં જરા પણ આસક્તિ ન રાખવી. અને સેવામાં જરા પણ અડચણ ન થાય એવી રીતે કરવા. અને તે કરતાં મન ભગવાન્માંજ રાખવું. ॥ ૨ ॥

આ પ્રમાણે સાધારણ પ્રતિબંધો બતાવી ભગવાનથી થએલા પ્રતિબંધોનું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।
यथा वा तत्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

અર્થ—ભગવાનને ઉત્તમ ગતિ આપવાની ઇચ્છા ન હોય તો ઉત્તમ ગતિ થતીજ નથી, (આવી રીતે ગતિ ન

થાય) ત્યારે તો જેવી રીતે તત્વનો નિર્ધાર (નિશ્ચય) થાય તેવી રીતે વિવેક રાખવો એજ સાધન કહ્યું છે.

વિવેચન—જે જીવ ભગવાનને ભક્તિથી બહુજ વહાલો થયો હોય તેના ઉપર દ્વેષ વિગેરે કરવામાં આવે તો ભગવાન્ સેવામાં પ્રતિબંધ કરે છે તે ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ કહેવાય છે. ભગવાન્ સર્વ રીતે સમર્થ છે. જેની પાસે સેવા કરાવવા ઇચ્છા હોતી નથી તેઓને હમેશાં ફલનો અભાવ જાણવો. આ ભગવાન તરફથી ફલનો અભાવ થાય ત્યારે બીજા દેવની સેવા કરીશું? એવું ન માનવું. કેમકે સર્વે દેવો ભગવાનની આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તે છે. ભગવાનની ઇચ્છાનેજ આધીન છે. માટે બીજા દેવો પણ ફલ આપી શકતા નથી. માટે તે જીવ આસુરી છે એમ માનવું. જે જીવ આસુર થયો હોય છે તે ભક્તનો દ્વેષ વિગેરે કરે છે. સેવા વિગેરે કરતો હોય પરંતુ ભગવદીયો ઉપર દ્વેષ રાખે ત્યારે જાણવું કે આ જીવ આસુર છે. માટે તેનો સંગ પણ કરવો નહિ.

હવે સેવામાં ભગવાનનો પ્રતિબંધ થયો છે તેવું જાણી શોક થાય છે. તે શોક ન થાય તેટલા સારૂ ઉપાય બતાવે છે કે જે પ્રકારના જ્ઞાનથી શોક નાશ થાય તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન રાખવું. એજ સાધન છે. આ જ્ઞાનથી સમજવું કે આ જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે. હું કોણ છું? સાધન કોણ છે? ફલ શું છે? દાતા કોણ? ભોકતા કોણ છે? વિગેરે તત્વોનો વિચાર કરી સ્થિર કરવા. માટે વિવરણમાં કહે છે. શોકના અભાવ સારૂ જ્ઞાનમાર્ગમાં રહેવું. જ્ઞાનમાર્ગમાં પણ ફલનો એક વિચાર છે કે આસુર જીવ બે પ્રકારના છે. આવેશી અને સહજ. તેમાં આવેશી છે તે તો, જ્યારે આવેશ બંધ થાય છે ત્યારે ભકતદ્વેષ કરતા બંધ થાય છે અને જ્ઞાનથી અક્ષર બ્રહ્મમાં લયરૂપી ફલ મેળવે છે. પરંતુ જે સહજ આસુર હોય છે. તેતો સર્વદા ભક્ત ઉપર દ્વેષ કર્યાંજ કરે છે.

તે તો જ્ઞાનમાર્ગમાં સ્થિત કરે તોપણ અક્ષરબ્રહ્મનું ફલ મળતું નથી પરંતુ તે આત્મનિવેદનથી શરણે આવેલો છે તેથી તેને શોકનો અભાવ રૂપ ફલ થાય છે. પરંતુ આસુર હોવાથી ઉત્તમ ફલ મળતું નથી. ॥ ૩ ॥

હવે ભોગરૂપી બાધકની સમજુતી આપે છે.

मूलम्—बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ॥

निष्प्रत्यूहं महान्भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

અર્થ—ત્રણે બાધકનો ત્યાગ કરવો. તેમાં ભોગ જે બાધક છે તેમાં એક લૌકિક ભોગ બાધક છે. બીજો અલૌકિક ભોગ ફલરૂપ છે. અને નિર્વિઘ્ન મહાન જે ઉત્તમ ભોગ છે. તેનો અલૌકિક ભોગમાં સમાવેશ થાય છે.

વિવેચન—આ ત્રણ પ્રતિબંધોમાં જે ભગવાનના કરેલા છે તે પ્રતિબંધોનો ત્યાગ કરી શકાતો નથી. પરંતુ જે બીજા લૌકિક પ્રતિબંધો છે તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

હવે લૌકિક ભોગ અને અલૌકિક ભોગની સમાનતા નથી એવું બતાવે છે. અલૌકિક ભોગમાં અલૌકિક સામર્થ્યરૂપ ભગવત્ સ્વરૂપના અનુભવ પૂર્વક ભજનાનન્દરૂપી ઉત્તમ ફલ મળે છે, તેમાં કોઇ પ્રકારે વિઘ્ન આવતું નથી. **हरिरत्र न शक्नोति कर्तुंबाधां कुतोपरे** (સંન્યાસ નિર્ણય) ભગવાન્ પણ આ ભક્તના ભોગમાં બાધ કરવા સમર્થ નથી તો બીજા કયાંથી કરી શકે. માટે આ અલૌકિક ભોગ સાધનથી ફલથી અને સ્વરૂપથી દરેક રીતે મોટો છે. લૌકિક ભોગમાં રોગ વિગેરે થવા સંભવ રહે છે. અને તેમાં અનેક રીતે અડચણો આવે છે. માટે લૌકિક ભોગનો ત્યાગ કરવો કેમકે લૌકિક ભોગથી તો સેવામાં વિઘ્ન આવે છે. અને ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે વિષયાનન્દ અને ભજનાનન્દમાં જેમ વિષયાનન્દ હલકો નકામો અને ત્યાગ કરી દેવા જેવો છે, તેવી રીતે લૌકિક ભોગ ત્યાગ કરવા જેવો છે. ॥ ૪ ॥

હવે લૌકિક ભોગ અને સાધારણ પ્રતિબંધ એ બેનો ત્યાગ કરવો એવું પ્રતિપાદન કરે છે. અને તેમનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

मूलम्—सविघ्नोऽल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ॥
द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ९ ॥

અર્થ—લૌકિક ભોગ વિઘ્નવાળો, તથા અલ્પ અને સાધારણ પ્રતિબંધ બળાત્કારથી સેવામાં વિઘ્ન કરનાર છે, એવા બન્ને પ્રતિબંધો છે. (તેમનો ત્યાગ કરવો) પરંતુ બીજો ભગવાનથી કરાયેલો પ્રતિબંધ હોય તો સંસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે મોટું ફલ મેળવવા સારૂં ચિન્તા ન કરવી.

વિવેચન—લૌકિક ભોગમાં પીડાઓ તથા અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો થાય છે. અને સ્વરૂપથી ફલથી અને સાધનથી ફલ અલ્પ છે. તમે સાધારણ પ્રતિબંધ (અડચણો) પણ સેવાસમયમાં બાધ રૂપે થાય છે. અને ફલમાં પણ બાધ કરનારા છે, માટે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

હવે ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ ત્યાગ કરી શકાય એમ નથી. અને જ્ઞાનમાર્ગની સ્થિતિમાં અધિકાર પણ ન હોય એવા મંદમતિને સંસારજ પ્રાપ્ત થાય છે, માટે બીજો ભગવાને કરેલો જે પ્રતિબંધ છે તેનાથી તો સર્વ રીતે ભગવાનથી અને બીજા દેવોથી પણ ફલનો અભાવ થાય છે. માટે તેને તો અહંતા મમતાત્મક સંસારજ ફલ રૂપે મળે છે તેને ઉત્તમ ફલ નથી.

સારાંશ કે—લૌકિક ભોગ ત્યાગ કરવો અને તે ત્યાગ થઈ શકે છે. અલૌકિક ભોગ ઉત્તમ છે તે પ્રભુ ઇચ્છાથી મળે છે. લૌકિક પ્રતિબંધ (અડચણો)નો ત્યાગ કરવો અને તેનો ત્યાગ થઈ શકે છે. અલૌકિક ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ (અડચણ) તે ત્યાગ થઇ શકતો નથી. અને તેનું અધમ ફલ સંસારજ પ્રાપ્ત થાય છે.

હવે ઉદ્વેગરૂપ પ્રથમ પ્રતિબંધ થવાથી જો ફલનો અભાવ થાય તો ભગવાનને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી. એવું નિરૂપણ કરે છે.

મૂલમ્—નન્વાદ્યે દાતૃતા નાસ્તિ તૃતીયે બાધકં ગૃહમ્ ॥
અવશ્યેયં સદા ભાવ્યા સર્વમન્યન્મનો ભ્રમઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ—પહેલો શ્રી ભગવાને કરેલો પ્રતિબંધ હોય તો શ્રી ભગવાનને ઉત્તમ ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી. એવું જાણવું. અને જે ત્રીજો પ્રતિબંધ જે લૌકિક ભોગ છે. તેને છોડવા સારૂ ગૃહત્યાગ કરવાની જરૂર છે. આ પ્રમાણે સેવામાં આવતા પ્રતિબંધો અને ફલ (જે બતાવવામાં આવ્યા) છે તે જરૂર વિચારવા જોઇએ. આ શીવાય બાકીનું ભ્રમ છે.

વિવરણમાં આજ્ઞા કરી છે કે—**આદ્યફલાભાવે ભગવતો દાતૃત્વં નાસ્તિ** જ્યારે પહેલો પ્રતિબંધ જે ઉદ્વેગ છે તે જો ભગવાન્ તરફથી થાયતો ભગવાનને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી એમ માનવું. અને **તદા સેવા નાધિદૈવિકીતિ ઉક્તં ભવતિ** ત્યારે આધિદૈવિકી સેવા પ્રાપ્ત થતી નથી. **ભોગાભાવસ્તદૈવ સિદ્ધ્યતિ યદા ગૃહપરિત્યાગઃ કર્તવ્યઃ।** તેમ જ્યારે ઘરનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ લૌકિક ભોગનો ત્યાગ થઇ શકે છે માટે લાકિક ભોગ જો સેવામાં બાધક હોય તો ગૃહનો ત્યાગ કરવો.

૧ આ પ્રમાણે મહા પ્રભુજીએ આ શ્લોક ઉપર સ્પષ્ટિકરણ કર્યું છે તે વિચારોનું પુનઃ મનન કરીએ. ભગવાન્ જોકે સર્વના અન્તઃકરણમાં સંબંધવાળા છે તોપણ ચિત્તમાં ઉદ્વેગ રૂપી બાધ કરે તો સેવામાં ચિત્ત ન રહે અને સેવાને આધિદૈવિકપણું થતું નથી. અર્થાત્ ઉત્તમ ફલનો અભાવ થાય છે. ત્યારે ભગવાનને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી. એમ જાણવું.

૨ અલૌકિક ભોગની વાતતો ચોથા શ્લોકમાં કહી ગયા. હવે લૌકિક ભોગ થાયતો સેવામાં અડચણ આવે માટે તેને ત્યાગ કરવો જોઇએ તો તેના ઉપાયમાં મહાપ્રભુજી કહે છે કે ઘર છોડી દેવું જયાં સુધી ઘરમાં રહે ત્યાં સુધી લૌકિક ભોગ જતો નથી. નિબંધમાં કહે છે કે **गृहं सर्वात्मना त्याज्यं** "ગૃહનો ત્યાગ કરવો ત્યાગ ન થઇ શકે તો શ્રી કૃષ્ણમાં તેને યોજવું" આ પ્રમાણે ત્રણ ફલ અને ત્રણ પ્રતિબંધો જે કહેવામાં આવ્યા તેનો હમેશાં વિચાર કરવો. કે જેથી સેવામાં કંઇ બાધકો ન આવે. આ શીવાય બીજા પ્રતિબંધો ભક્તિમાર્ગમાં નથી. બીજા પ્રતિબંધના વિચારો કરવા એ ભ્રમ છે. ॥ ૬ ॥

શંકા—જે દેહ, પ્રાણ, આત્મા વિગેરે સર્વ પ્રભુજીને અર્પણ કરી શરણે આવેલાને આ પ્રતિબંધો ન થવા જોઇએ, કારણ કે તેમને ફલ રૂપ ભગવાનનો સંબંધ છે માટે તમે તેમને વાસ્તે આ ફલ અને બાધકોનું સ્વરૂપ બતાવ્યું એ કેમ વ્યર્થ ન કહેવાય? એવી શંકા સમાધાન કરે છે.

मूलम्—तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलंबयेत् ॥

गुणक्षोभोऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

અર્થ—જેમણે કેવલ બ્રહ્મસંબંધ કર્યો છે તેટલાનેજ આ બાધકો કહેલા છે પરંતુ જેઓને પુષ્ટિમાં (અંગીકાર થયો) છે. તેમને ફલ આપવામાં પ્રભુ વિલંબ કરતા નથી. (સાત્વિક વિગેરે) ગુણોને લીધે (ચિત્તમાં) જે ક્ષોભ થાય (ત્યારે ફલમાં વિલંબ થાય છે.) અને તેની નિવૃત્તિ ને સારૂં બીજું કંઈ પણ સાધન ન માનવું.

વિવેચન—જેમણે બ્રહ્મ સંબંધ લીધા છે પરંતુ પુષ્ટિમાં જેમનો અંગીકાર થયો નથી. અર્થાત્ ઉત્તમ પ્રેમાવસ્થા સુધી પહોંચ્યા નથી. તેઓને આ બાધ થાય છે. પરંતુ જેઓને પુષ્ટિ સ્વીકારથી પ્રભુની આ-

સક્તિ કે વ્યસન સુધીની પ્રભુએ કૃપા કરી સ્થિતિ કરી હોય તો તેઓને ફલમાં વિલંબ થતો નથી. એવો આશય છે. વળી આધુનિક જીવોનો પુષ્ટિમર્યાદામાં અંગીકાર હોવાથી આ પ્રતિબંધો આવે છે. પુષ્ટિમાંજ સ્વીકાર થએલાને આ બાધો નથી. સત્વ વિગેરે ગુણોને લીધે ચિત્તમાં ક્ષોભ થાય તો પ્રતિબંધ છે એમ ભાવના કરવી. આ શીવાય બીજો ઉપાય નથી. એવો મહા પ્રભુજી એ આ વિષયમાં સ્થિર અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. ॥ ૭ ॥

શંકા—સમર્પણ કરી પ્રભુને શરણે રહેલાઓને આ પ્રતિબંધ છે એવું સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવું વ્યર્થ છે. એવી શંકા કરનારને કહે છે.

मूलम्—कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत सवै भ्रमः

અર્થ—અહિંઆં કંઈ કુસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ છે. એવો નિશ્ચય ભ્રમ રૂપ છે.

વિવેચન—બ્રહ્મ સંબંધ કરી પ્રભુ શરણુ થયા. અને ભગવાનના થયા તેઓને ફલ થવાનો તો સંભવ ખરેખરજ છે. પરંતુ તેઓ સ્વમાંનો સત્વાદિક ગુણને લીધે મનમાં ક્ષોભ થાય અને અન્યથા ભાવ થાય તો તે ભ્રમ છે. કારણ કે પ્રભુ સ્વતંત્ર ઇચ્છાવાળા છે. તેમને ફલ આપવાની ઇચ્છા નથી એવી ભ્રમણા મનમાં આવે તો તેનો પરિણામ તો પહેલાં કહેવા મુજબ ભાવના કરવી. સારાંશ કે બ્રહ્મસંબંધ લીધા પછી સેવામાં એવો આગ્રહ એઇને પુષ્ટિમાં સ્વીકાર થયો હોય તો અવશ્ય ફળ મળવાનુંજ. પરંતુ સત્વાદિક ગુણોને અનુસરી ક્ષોભ થાય તો ફલમાં અભાવ થવાનો એમાં પ્રભુ ઇચ્છાજ બળવાન્ છે. નમઃ શ્રીકૃષ્ણાય.

समाप्तम् श्रीमद्वल्लभाचार्यविरचितम् सेवाफलम्.



અગાઉથી ગ્રાહક થનારનાં નામ

પ્રત	નામ	ગામ
૨	શ્રોફ રણછોડદાસ વરજીવનદાસ	મુંબાઈ
૫	પટવારી. રણછોડદાસ વૃન્દાવનદાસ	પાલનપુર.
૪	રા. રા. પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય સેક્રેટેરી	દાહોદ
૨૦	દેશાઈ. મગનલાલ છગનલાલ	સંજેલી
૬	રા.રા. છબીલાલ હરકીશનદાસ	સુરત
૧	વકીલ મગનલાલ જયચંદ	કપડવણુંજ
૧	કડકીયા. ચુનીલાલ લલ્લુભાઈ	દેવગઢબારીયા
૧	ગાંધી. ચંદુલાલ વલ્લવજી	,,
૧	સોની. જાદવજી પલાચંદ	,,
૧	પરી. ગીરધરદાસ ભીખાભાઈ	દાહોદ.
૧	સા. મગનલાલ. તુલશીદાસ.	,,
૧	કડકીયા. જાદવજી રણછોડદાસ	,,
૧	સા. પરસોત્તમદાસ. શીવલાલ	,,
૧	શાહ છગનલાલ. શીવલાલ	,,
૫	પરી. મણીલાલ હરિલાલ	પેટલાદ
૧	રા. રા. સોમાભાઇ ગીરધરદાસ	બોરસદ
૧	રા. રા. ગોકળભાઈ જમનાદાસ	,,
૧	રા. રા. મુળજીભાઈ માણેકલાલ	,,
૨	રા. રા. માણેકલાલ મોતીલાલ	સુરત

૧	મુખ્યાજી વલ્લવભદાસ હરિભાઈ	બાબરા.
૧	રા. રા. ગીરધરલાલ રૂગનાથ	સાજાપૂર
૧	મહેતા મગનલાલ વનમાળીદાસ	ભરૂચ
૧	રા. રા. પુરૂસોત્તમદાસ ગોવરધનદાસ	ચીખલી
૧	પારેખ કાલીદાસ ગાંડાભાઈ	ચીખલી
૧	પારેખ ભગવાનદાસ હરગોવનદાસ	ચીખલી
૧	શેઠ ઘેલાભાઈ પ્રેમાનંદ	,,
૧	શેઠ ત્રીભોવનદાસ પ્રાણજીવનદાસ	,,
૩	ભટ્ટ મગનલાલ ભગવાનજી	મુંબઈબંદર
૧	રા. રા. દુર્લભભાઈ ત્રીભુવનદાસ	ઉમરગામ
૧	રા. રા. ભગવાનદાસ મુળજીભાઈ	જુનાગઢ
૧	બક્ષી મગનલાલ હરીલાલ	દેવગઢબારીયા
૧	કોઠારી શંકરલાલ અમૃતલાલ	,,
૧	કોઠારી નરોત્તમદાસ ગોવરધનદાસ.	,,
૧	રા. રા. મોહનલાલ ચંદુલાલ	,,
૧	શાહ ચંદુલાલ ભીખાભાલ	,,
૧	ઠકર લાલજી વસ્તાભાઈ	વંડા
૧	રા. રા. નંદલાલ લક્ષ્મીચંદ	ધારી.
૨	મહેતા જમનાદાસ કીસોરદાસ	ધંધુકા
૧	શાહ પ્રભુદાસ વિઠ્ઠલદાસ	,,
૧	શાહ સામળદાસ વલ્લભદાસ	,,
૧	શેઠ વિઠ્ઠલદાસ વૃન્દાવનદાસ	બોધાન

૧	શાહ ભાઈલાલ કાંનદાસ	,,
૧	શાહ પ્રભુદાસ હરકશનદાસ	,,
૧	શેઠ કલ્યાણદાસ લક્ષ્મીદાસ	,,
૧	શેઠ હરજીવનદાસ વૃન્દાવનદાસ	,,
૧	શેઠ ગુલાબદાસ વૃન્દાવનદાસ	,,
૧	શેઠ વીજવલ્લવદાસ લલ્લુભાઈ	,,
૧	રા. રા. શા દલપત્ત જમનાદાસ	,,
૧	પરી માણેકલાલ નાથાભાઈ	ખેડા
૧	પરી ગીરધરલાલ સાંકળલાલ	,,
૧	શા. ચીમનલાલ ચુનીલાલ (અમદાવાદવાળા)	,,
૧	ચોકસી લલ્લુભાઈ ગોરધનદાસ	,,
૧	પરી મંગલદાસ દામોદરદાસ	,,
૧	સાહ મોહનલાલ કેવળદાસ	,,
૧	પરી ભુલાભાઈ ગોરધનદાસ (નડીયાદવાળા)	,,
૧	પરી ફતેચંદ હરિભાઈ	,,
૧	રા. રા. પ્રેમાનંદભાઈ કલ્યાણજી.	ખેડા
૧	શાહ મહાસુખલાલ જગજીવનદાસ (ગોધરાવાળા)	,,
૧	શા. છગનલાલ ગંગાદાસ	તડકેશ્વર
૫	દેસાઈ ચુનીલાલ મનસુખરામ મોદી	જબુગામ
૧	ખત્રી નાગજી મોનજી	મુંબઈ
૧	મુખ્યાજી રણછોડદાસ વેલજી	ગોંડલ

૩	કીર્તનીયાજી રામજી ઠકરજી	,,
૧	કીર્તનીયાજી પોપટભાઈ ટોકર	,,
૧	કીર્તનીયાજી વાલજીભાઈ બેચર	,,
	ભાટીયા સુંદરજી લવજી	,,
૧	પટેલ રાઘવજી મેઘજી	,,
૧	દરબાર શ્રી વજાજન બાવાજી	,,
૧	ખંઢેરીયા માનસંગ પીતાંબર	,,
૧	ધોરાજી વાલાંબાઈ જડાવ (વાણીયા)	,,
૧	ગાંધી લીલાધર નાનજી	,,
૧	બ્રહ્મક્ષત્રી માવજી જીવનભાઈ	હૈદ્રાબાદ
૧	મોરાર વિઠ્ઠલદાસ ધંધુકાવાળા	વિરમગામ
૧	મહેતા મોતીલાલ લાવભાઈ (નાંદોદવાળા)	ઉમેટા
	શાહ મગનલાલ ચુનીલાલ	જંત્રાલ
૧	ભટ્ટ ત્રીભુવનદાસ મહાશંકર	રોજકા
૧	શાહ મોહનલાલ કાળીદાસ	રોજકા.
૫	શાહ વ્રજલાલ નારણદાસ	,,
૧	શાહ મોહનલાલ વિશ્વદાસ	,,
૧	જાની પ્રાણજીવન દયારામ	,,
૧	શાહ લલ્લુભાઇ દેવજી ભાઇ	,,
૧	ભટ્ટ જેઠાલાલ હરગોવનદાસ	,,
૧	દેશાઈ છગનલાલ ગણપતરામ	ઝાલોડ
૧	દેશાઈ પરસોત્તમ રાયજીભાઈ	,,

૧	શેઠ મગનલાલ હીરાચંદ	”
૧	પારેખ દામોદર મયાચંદ	”
૧	શેઠ વલ્વદાસ દામોદર	”
૧	રા. રા. બક્ષી. ચુનીલાલ	”
૧	ભંડારી દામોદર ભીખાભાઈ	”
૧	કોઠારી હીરાચંદ મયાચંદ	”
૧	મરજાદી ગોવિન્દભાઈ ધરમશી	લીલીયા
૧	પટેલ મગનલાલ ઝવેરભાઇ	ભાદરણ
૧	સોની જેઠા હમીર	ઢસા
૧	ઠાકર જીવરાજ ઠાકરશી	”
૫	કોઠારી મુળજી નાથજી	મુંબાઈ
૧	રા. રા. શાકળચંદ ગોવિન્દલાલ	કડી
૧	રા. રા. મોતીલાલ કીશોરદાસ કલાર્ક	કોટા
૧	પટવારી બાલુભાઈ ગોરધનદાસ	રાજકોટ
૧	રા. રા. દ્વારકાદાસ વન્દાવનદાસ	”
૧	શેઠ ભીખાભાઇ દુર્લભરામ	સિધપુર
૧	પરિખ માણેકલાલ અચરતલાલ	બોરસદ
૧	રા. રા. મણીશંકર. નારણદાસ બોરસદ સબજડ્જ કોર્ટ કંસીલેટર કારકુન.	”
૧	પરિખ. કેસવલાલ માણેકલાલ	”
૧	શાહ ચુનીલાલ કાળીદાસ	”
૧	પરિખ પુજાભાઈ ભાઈજીભાઇ	”
૧	પરિખ ભઇલાલ લલ્લુભાઇ	”

૧ પરિખ મોતીલાલ લખમીદાસ ”
૧ પરિખ માણેકલાલ જમનાદાસ ”
૧ પરિખ ચીમનલાલ મણીલાલ ”
૧ પરિખ મનસુખલાલ માણેકલાલ ”
૧ પરિખ દાજીભાઇ કસનદાસ ”
૧ શા. જેઠાલાલ જમનાદાસ ”
૧ પરિ. ચંદુલાલ અચરતલાલ ”
૧ ખા. ધુળાભાઈ લલ્લુભાઈ ”
૧ પરિ. નવનીત અચરતલાલ ”
૧ ભગત કેશવલાલ ચુનીલાલ બોરસદ
૧ સા. કાળીદાસ બેચરભાઈ ”
૧ ભગત હીરાલાલ પ્રાણજીવનદાસ ”
૧ પરિ ત્રીભોવનદાસ ઈશ્વરદાસ ”
૧ સા. મગનલાલ મોતીલાલ ”
૧ શા. પરભુલાલ ત્રીકમદાસ ”
૧ શા. પરસોત્તમદાસ મોતીલાલ ”
૧ સોની મનસુખ ભુરાભાઇ ”
૧ પરિ જેઠાભાઇ જેકીશન દાસ. ”
૧ પરિ. નાથાભાઇ પીતાંબર ”
૧ પરિ. ચીમનલાલ. ચુનીલાલ ”
૧ પરિ ચીમનલાલ ભીખાભાઈ ”
૧ કંસારા હરિલાલ ”

વૈષ્ણુવોને ખાસ વાંચવા યોગ્ય તૈયાર છે!!

☞ વામનદ્વાદશીએ બહાર પડેલ.

શ્રીમદાચાર્ય વિજય અને તેમના સિદ્ધાંત.

વૈષ્ણુવોને તદ્દન મફત—પોષ્ટેજ અરધો આનો માત્ર મોકલો. હાલ આ એકજ પુસ્તકને ત્યાર પછી બીજાં જે પુસ્તકો ફંડ તરફથી બહાર પડશે તે દરેક ગૃહસ્થોને ભેટ તરીકેજ મોકલવામાં આવે છે ૮૦ ખ૦ કંઇપન લેવામાં આવતું નથી સૌ કોઇ ત્હેનો લાભ લઇ શકે તે માટે ફંડમાં રૂ. ૧–૪–૦ સવા અને તે ઉપરાંત રકમ મોકલી શકાય છે નાણાંની પહોંચ રીપોર્ટમાં આપવામાં આવે છે ફંડમાં હજુ સુધી સારી રકમ થઇ નથી. વૈષ્ણવ બન્ધુ ગણ ધર્મની ઉન્નતિથી આ તરફ નજર ફેરવશેતો. અન્ય ગ્રંથોપણ થોડાજ સમયમાં બહાર પડશે.

હવેપછી બહાર પડનાર ગ્રંથો

ભકિત-બોધની (લખાય છે) કિ. ૪ આના.
શ્રીમદાચાર્ય વિરચિત પ્રકિર્ણ ગ્રંથ ૪ આના.
શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા, કીંમત ૮ આના.
વલ્લભાખ્યાન મૂલ પુરુષ-કી. ૦–૦–૩ પાઇ
વિસ્તૃત ટીકાવાળીના ૬ આના

આ સિવાય અન્ય પુસ્તકો પણ સમયાનુકુળ બહાર પડશે જે તદ્દન ઓછી કીમતે, ચિત્રો યુક્ત અને સોનેરીનામ સાથે. પુઠાં સરસ અને કાગળો ગ્લેજ આવશે આ ઉપરાંત પુષ્ટિમાર્ગને લગતાં જે જે પુસ્તકો હશે તે સરળ અર્થ સહિત એ સમ્પ્રદાય ને અનુસરનારા બન્ધુઓનીજ ભાષામાં સસ્તાં પૂરાં પાડી શકાય તે તરફ પણ લક્ષ આપશું. કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય એ સુત્રાનુસાર આ દિશાએ જુનાં પુસ્તકોનું પણ ઠીક સાધન થશે **કિમધિકમુક્તિ વહુના.**

લખો:— **મણિલાલ એચ. ચોકસી વ્યવસ્થાપક,**
પુષ્ટિગ્રંથ પ્રવર્ત્તક કાર્યાલય મુ. ઊમરેઠ.

